

आदिवासीको दृष्टिकोणमा नेपालमा संघीयताको कार्यान्वयन

डा. कृष्ण भट्टचन
शंकर लिम्बू
अमृता थेवे लिम्बू
ईन्दिरा श्रीसमगर
डा. तारामणि राई
डा. मुक्त सिंह तामाङ
सरीना गुरुङ

प्रकाशक

नेपाल सरकार

आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान

सानेपा, ललितपुर

आदिवासीको दृष्टिकोणमा नेपालमा संघीयताको कार्यान्वयन

लेखकहरू : डा. कृष्ण भट्टचन, शंकर लिम्बू, अमृता थेवे लिम्बू
ईन्दरा श्रीसमगर, डा. तारामणि राई, डा. मुक्त सिंह तामाङ
र सरीना गुरुङ

भाषा सम्पादक : यसोदा राई

प्रकाशक : आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान
सानेपा, ललितपुर, नेपाल
फोन नं. +९७७-०१-५१८३२५२/५१८३१७४
Email: mail@nfdin.gov.np
URL: www.nfdin.gov.np

सर्वाधिकार : प्रकाशकमा

प्रकाशन प्रति : ३००

संस्करण : प्रथम, वि.सं. २०८१ (सन् २०२४)

मुद्रण : क्लासिक प्रिन्टिङ सर्भिस
अनामनगर-२९, काठमाडौं, नेपाल
+९७७-०१-४१०२६०२, ९८५१०५३३७०

ISBN : 978-9937-9736-9-4

प्रतिलिपी अधिकार © लेखकहरू र आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान आदिवासीको मानव अधिकारको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्य भएको चेतना जागरण, प्रशिक्षण, तालिम, कार्यशाला गोष्ठि, जनवकालत, पठन पाठनलागयतका शैक्षिक र गैरनाफामूक प्रयोनको लागि सोत उल्लेख गरेर यो पुस्तक वा लेखको पूर्ण वा आंशिक कुनै पनि रूपमा पुनरुत्पादन गर्न सकिने छ। प्रतिलिपी अधिकारवालाको लॉखितअनुमतिविना यस पुस्तकको विक्री वा अन्य व्यापारिक प्रयोजन गर्न पाईने छैन।

नेपाल सरकार
आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान
सानेपा, ललितपुर

कृतज्ञता

संविधानले निर्दिष्ट गरेअनुसार नेपालमा यतिखेर संघीयता कार्यान्वयनको अवस्थामा छ। सँगसँगै कार्यान्वयनको अवस्थाबारे समीक्षा हुन आवश्यक छ। किनभने संविधानले दिएको उपलब्धी के कति संस्थागत भए भएनन् वा ती कुराहरू कार्यान्वयनमा के कति प्रतिविम्बित भए भएनन् भन्ने कुराको लेखाजोखाले संघीयताको अभ्यासलाई दिशानिर्देश गर्दछ। यसै सन्दर्भमा आदिवासी जनजातिको दृष्टिकोणमा वा आदिवासीहरूको हक अधिकारको पक्षमा संघीयताको कार्यान्वयन कुन रूपमा भइरहेको छ भन्ने उद्देश्यले आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानको तर्फबाट सम्बन्धित विषयका आदिवासी विज्ञहरूलाई अध्ययन गर्ने जिम्मा दिएका थियौं। सोही बमोजिम डा. ओम गुरुङ, डा. कृष्ण भट्टचन, डा. तारामणि राई, डा. मुक्त सिंह तामाङ, अधिवक्ता शंकर लिम्बू, अधिवक्ता अमृता थेवे र अधिवक्ता इन्दिरा श्रीसले विभिन्न दृष्टिकोणबाट अध्ययन गर्नुभयो। दूर्भाग्यपूर्ण यसै बिचमा डा. ओम गुरुङज्यूको असमायीक निधन हुन पुग्यो। प्रतिष्ठानको तर्फबाट उहाँप्रति हार्दिक श्रद्धासुमन व्यक्त गर्दछु।

विषयविज्ञहरूले अध्ययन गर्नुभएको विषय पुस्तकाकारको रूपमा आएकोमा हर्षित छु। यसले कमसेकम आदिवासी जनजातिको दृष्टिकोणबाट कार्यान्वयनको अवस्थालाई हेर्नका लागि आँखिभ्यालको रूपमा काम गर्नेछ भन्ने विश्वास लिएको छु। साथै यस अध्ययनमा संलग्न विज्ञजन एवम् यस अध्ययन टोलीका संयोजक डा. कृष्ण भट्टचन र प्राज्ञिक महाशाखाका शाखा अधिकृत सरीना गुरुङले गर्नुभएको समन्वयकारी भूमिकाका निमित्त कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु। साथै यस पुस्तकमा समाविष्ट लेखकहरूलाई विशेष धन्यवाद टर्क्याउँछु।

.....
(गोकुलप्रसाद घर्ती)
उपाध्यक्ष

विषयवस्तु

परिचय	१
- डा. कृष्ण भट्टचन र सरिना गुरुड	
नेपालमा सङ्घीयताको कार्यान्वयनमा आदिवासीको स्वायत्तता	९
- डा. कृष्ण भट्टचन	
न्यायमा पहुँचका लागि नेपालको सन्दर्भमा आदिवासी न्याय प्रणाली	३७
- अधिवक्ता शंकर लिम्बू	
आदिवासीको प्रथाजनित कानून, नेपालको प्रचलित कानून र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा नेपालको आदिवासी महिलाको आत्मनिर्णय तथा सामूहिक अधिकारको सुनिश्चितता	७१
- अधिवक्ता अमृता थेबे	
आदिवासी नारीवाद, लैङ्गिक तथा सामूहिक अधिकार र नेपालमा कार्यान्वयन	९१
- अधिवक्ता इन्दिरा कुमारी श्रीस	
सङ्घीय राज्यसंरचनामा भाषिक नीति र आदिवासीका भाषा	११६
- डा. तारामणि राई	
सङ्घीयतापछि आदिवासी जनजातिको राजनीतिक समावेशिता र अबको आवश्यकता	१४४
डा. मुक्त सिंह तामाङ	

परिचय

- डा. कृष्ण भट्टचन र सरिना गुरुड

आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानमा प्रतिष्ठानका उपाध्यक्ष गोकुलप्रसाद घर्ती, सदस्य सचिव कमल प्रसाद राजवंशी, शाखा अधिकृत सरिना गुरुड, डा. कृष्ण भट्टचन, डा. ओम गुरुड, डा. तारामणि राई, डा. मुक्त सिंह तामाङ, अधिवक्ता शंकर लिम्बू, अधिवक्ता अमृता थेवे र अधिवक्ता इन्दिरा श्रीसबिच प्रतिष्ठानले एउटा समसयामयिक महत्त्वको विषयमा अनुसन्धान के विषयमा गर्ने भन्ने सम्बन्धमा छलफल हुँदा आदिवासीको दृष्टिकोणबाट सङ्घीयताको कार्यान्वयनको विषयमा केन्द्रित हुने निष्कर्षमा पुग्यौं। तदनुसार सङ्घीयतामा स्वायत्तता, न्याय प्रणाली त्यसमा पहुँच, प्रथाजनित न्याय प्रणाली, न्याय र लैङ्गिकता, मातृभाषा तथा समावेशीकरणमा केन्द्रित भएर अनुसन्धानात्मक लेखहरू तयार गर्ने सहमती भयो। उक्त बैठकको केही दिनमा डा. ओम गुरुडको असामयिक देहावसान भएकोले उहाँको सुझाव लिएर लेखहरू परिमार्जन गर्ने अवसरबाट वञ्चित भयौं।

पहिलो निर्वाचित संविधान सभाको कार्यकालमा आदिवासी, मधेसी र दलित सदस्यहरूसँग सहकार्य गरेर संविधान सभालाई विशेष गरेर राज्य पुनर्संरचना समिति र पछि राज्य पुनर्संरचना आयोगसमेतलाई दबाव दिएर पहिचानलाई प्राथमिक र सामर्थ्यलाई सहायक आधार मानेर ११ देखि १४ स्वायत्त प्रदेश, २३ वा सो भन्दा बढी स्वायत्त र सङ्ख्या नतोकिएको विशेष र संरक्षित क्षेत्र समेटेर संविधान बनाउने अवस्थासम्म पुगेको थियो। ६०१ संविधान सभाको सदस्यहरूमध्ये दुई तिहाइभन्दा बढी सदस्यहरू यसको पक्षमा रहेको र संविधान सभाले मस्यौदा संविधानको प्रत्येक धारा दुई तिहाइ बहुमतले पारित गर्ने कार्यविधि भएकोले नस्लवादी, उपनिवेशवादी तथा राजनीतिक दलको नेताहरूलाई स्विकार्य नभएकोले एकातिर पहिलो निर्वाचित संविधान सभालाई हत्या गरेर दोस्रो निर्वाचित संविधान सभाको निर्वाचन, संविधान सभाको प्रकृया तथा कार्यविधिहरू भेली खेलको नियमअनुसार बनाएर तथा अर्कोतिर अखण्डको नारा दिएर प्रायोजित आन्दोलन गरी सन् २०१५ को महाभूकम्पको पीडा सहन बाध्य जनतालाई, नस्लवादी संविधानको विरोधमा दर्जनौं मधेसीले टाउको तथा छातीमा गोली खाएर सहिद भएर उठाएको आन्दोलनलाई कुल्चेर तथा आदिवासी आन्दोलनले गरेको अवरोधलाई बेवास्ता गरेर संविधानको सबै धारालाई दुई तिहाइ बहुमतले पारित खस आर्थ सर्वोच्चतासहितको ७ प्रदेशको संविधान जारी भयो। आदिवासीहरूको मानव अधिकारसम्बन्धी वकिल समूह (लाहर्निप) ले नेपालको संविधान, २०७२ का सम्बन्धमा गरेको अध्ययन तथा विश्लेषणअनुसार ११ वटा धाराहरू आदिवासी जनजाति

विरुद्ध, २३ वटा धाराहरू आदिवासी जनजातिप्रति विभेदकारी, ४९ वटा धाराहरू आदिवासी जनजातिलाई बहिष्करण गर्ने प्रावधानहरू र ५ वटा धाराहरू एकल जातीय सर्वोच्चता कायम गर्ने प्रावधानहरू रहेको उल्लेख गरिएको छ।^१ जे भए पनि यही संविधान कार्यान्वयनमा छ। आदिवासी तथा मधेसी आन्दोलनले यो संविधानको अपनत्व लिएको छैन। वर्तमान संविधानको सम्बन्धमा एक थरीले पुनर्लेखन तथा अर्को थरीले संशोधनको माग गर्दै आएका छन्। जे भए तापनि, सङ्घीय नेपालको संविधान सन् २०१५ देखि कार्यान्वयनमा रहेकोले आदिवासीको दृष्टिकोणबाट समग्र आदिवासी, तथा विशेष गरी आदिवासी महिला, अपाङ्गता भएका आदिवासी तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक आदिवासीको हकअधिकार के कति सुनिश्चित भएको छ, छैन र अधिकारको सुनिश्चितताको लागि राज्य, सरकार तथा नीजि क्षेत्रले के कस्तो गरेको छ, छैन भनेर हेर्न आवश्यक छ।

सङ्घीयताको मेरुदण्डको रूपमा स्वायत्तता

डा. कृष्ण भट्टचनले नेपालमा आदिवासीको स्वायत्तताको लेखमा सङ्घीयताको कार्यान्वयनमा आदिवासीको दृष्टिकोणबाट स्वायत्ततालाई के कसरी सुनिश्चित गर्न सकिन्छ भन्नेमा केन्द्रित छ। स्वायत्तता, स्वशासन, आत्मनिर्णय तथा सार्वभौमिकताबिच अन्तरसम्बन्ध भएकोले स्वायत्तताको अर्थ र ढाँचाहरूलाई केलाएर हेर्दा स्थानीय वा प्रशासनिक स्वायत्तता नितान्त असान्दर्भिक र आदिवासी अधिकार हननकारी हुने तथा सांस्कृतिक वा व्यक्तिगत स्वायत्तताले पनि आदिवासीको ऐतिहासिक थातथलोमा रहेकोको भूमि, भूक्षेत्र तथा स्रोतको संरक्षकत्व र प्रथाजनित शासन पद्धतिलाई अभ्यास गर्न नसकिने भएकोले भूक्षेत्रगत स्वायत्तता विकल्पहीन विकल्पको रूपमा देखाउनु भएको छ। त्यसो भए भूक्षेत्रगत स्वायत्तताको सुनिश्चितता कसरी गर्ने भन्ने सम्बन्धमा आदिवासीको स्वायत्तताको अधिकार सम्बन्धमा संविधानमा भएको प्रवधानहरू, आदिवासीको स्वायत्तताको अधिकार सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतको फैसला, मानव अधिकारसम्बन्धी पाँचौँ राष्ट्रिय कार्ययोजना (आ.व. २०७७/७८-२०८१/८२)मा भएको आदिवासीको अधिकारसम्बन्धी कार्ययोजना, विभिन्न कालखण्डमा राज्य पक्षसँग भएको सन्धि सम्झौता, पहिलो संविधान सभाको राज्यपुनर्संरचना तथा राज्य शक्ति बाँडफाँड समितिले सिफारिस गरेको स्वायत्त क्षेत्र, तथा आदिवासीको स्वायत्तताको अधिकार सम्बन्धमा नेपाल राज्य पक्ष रहेको अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरूको आधारमा गर्न सकिने उल्लेख छ र यो गर्ने दायित्व राज्यको भएको आँल्याउनु भएको छ। स्वायत्तताको कार्यान्वयनमा स्थानीय निकायले गरेका केही सकारात्मक प्रारम्भिक कार्यहरू भएको उल्लेख गर्दै थारूको प्रथाजनित संस्था

१ शंकर लिम्बू, भिम राई, दिनेश कुमार घले, नन्द कन्दङ्वा, टंकबहादुर राई र रामहरि श्रेष्ठ (२०१६) *आदिवासी जनजाति अधिकारको सन्दर्भमा "नेपालको संविधान" को अध्ययन तथा विश्लेषण*, अनामनगर, काठमाडौँ : नेपालका आदिवासीहरूको मानव अधिकारसम्बन्धी वकिल समूह (लाहुरिण)।

बरघरलाई स्थानीय सरकारबाट ऐन ल्याएर औपचारिक मान्यता, कीर्तिपुर नगरपालिकाले ऐन ल्याएर गरेको सांस्कृतिक क्षेत्रको घोषणा र प्रथम नागरिक थारू समुदायको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा विकाससम्बन्धी ऐन २०८० बारे चर्चा गर्नुभएको छ । साथै समुदायगत तहमा स्वायत्तताको खाकाका सम्बन्धमा तामाङ ह्युल ठिमको निर्माण (तामाङ ह्युल सञ्चालनसम्बन्धी अवधारणासहितको व्यवस्था तयार गरी समुदायगत तहमा अनुमोदन गर्ने कार्य सकारात्मक पहलबारे उल्लेख गर्नुभएको छ । अन्यसँगको सम्बन्ध नेपालको संविधान तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा भएको स्वायत्तताको अधिकारको अर्थपूर्ण कार्यान्वयनमा विद्यमान समस्याहरूका सम्बन्धमा नस्लबाद, हिन्दुकरण तथा आन्तरिक उपनिवेशवाद, अन्तर्राष्ट्रिय कानून उल्लङ्घन भएमा कारबाही गर्ने निकायको अभाव छ भन्दै एफपिक आलेख, तथा सामुदायिक आलेख तयार गर्नुपर्ने आवश्यकता देखाउँदै स्थानीय निकायमा आदिवासीको पालोको दाबी गर्नेबारे रहेको छ । सबै बाटोहरू बन्द भएको अवस्थामा अन्तिम विकल्प आदिवासी विद्रोह हुन आवश्यक छ भन्नु भएको छ ।

न्यायमा पहुँचको लागि नेपालको सङ्घीयताको सन्दर्भमा आदिवासी न्याय प्रणाली

अधिवक्ता शंकर लिम्बूले न्यायमा पहुँचको लागि नेपालको सङ्घीयताको सन्दर्भमा आदिवासी न्याय प्रणाली शिर्षक लेखमा आदिवासीको न्याय प्रणालीले न्याय सुनिश्चित गर्न कस्तो भूमिका खेल्न सक्छ वा आदिवासीको न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्न कस्तो योगदान गर्दछ, राज्यको न्याय प्रणालीसँग कसरी सँगसँगै जान सक्दछ, यस प्रणालीलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन के कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने सम्बन्धमा प्रस्ट पार्नुभएको छ । आदिवासीहरूको न्यायको अवधारणा व्यापक, एकल तथा हैकमवादी न्याय प्रणालीभन्दा बहुलता (Pluralism) भएको व्याख्या विश्लेषण गर्नुभएको छ । साथै सामुदायिक पहिचान, सहअस्तित्व, सामुदायिक प्रतिष्ठा, प्राकृतिक न्याय तथा प्रकृतिसँगै न्याय जोडिएको वास्तविकतालाई उजागर गर्नुभएको छ । समुदायको सामूहिक विवेक (collective wisdom) संस्कार, संस्कृति, मूल्यमान्यतामा आधारित न्यायको अभिप्राय व्यक्तिगत र सामुदायको अस्तित्व, अधिकार, सम्मान कायम गर्नु हो भन्दै अपराधीलाई सजाय दिनेभन्दा अपराध नै नहुने अवस्था सिर्जना गर्ने, दोषीलाई दोष अनुसारको सजाय र पुर्नस्थापना पनि आदिवासी न्यायको महत्त्वपूर्ण पाटो हो भनेर शंकर लिम्बूले उल्लेख गर्नुभएको छ । न्याय, न्यायमा पहुँच, न्याय प्रणाली तथा पश्चिमी न्याय प्रणालीको परिभाषाका परिभाषा, आदिवासीको न्यायमा पहुँचको अवस्था, न्यायको संयन्त्रका सम्बन्धमा संवैधानिक प्रावधान, न्यायिक संयन्त्रमा प्रतिनिधित्वको अवस्था प्रचलित कानूनमा अन्य न्यायिक संयन्त्रहरू, आदिवासीको न्याय प्रणालीको संयन्त्र औपनिवेशिक न्याय प्रणालीको संयन्त्र (प्रक्रियाहरू), न्याय प्रणालीको कार्य तथा परिवर्तन, न्यायबारेका विधिशास्त्र र अदालती नजिरहरू आदिवासीको विधिशास्त्र उपनिवेशिक विधिशास्त्र न्यायको पहुँचबारे

मानव अधिकार विधिशास्त्र, आदिवासी न्याय प्रणालीबारे केही विश्व अनुभव प्रचलित नेपाल कानून र आदिवासीहरूको न्यायमा पहुँच आदिवासी न्यायकोलागि प्रचलित कानून तथा नीतिगत सुधार, न्यायिक पहुँचका चुनौती तथा अवसर आदिवासीको न्यायको लागि विशेष व्यवस्था न्यायिक बहुलता विशेष व्यवस्था *सङ्घीयतामा आदिवासीको प्रथाजनित कानून, प्रचलित कानून र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा नेपालको आदिवासी महिलाको आत्मनिर्णय तथा सामूहिक अधिकारको सुनिश्चितता* अधिवक्ता अमृता थेवेको लेख आदिवासीको प्रथाजनित कानून, नेपालको प्रचलित कानून र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा नेपालको आदिवासी महिलाको आत्मनिर्णय तथा सामूहिक अधिकारको सुनिश्चिततामा केन्द्रित छ। उहाँले महिला, लैङ्गिकता (जेण्डर) नारीवाद, र आदिवासी महिला तथा नारीवादको अवधारणा, आदिवासी महिला र महिलाबिच समानता तथा भिन्नता, अदिवासी महिलाको सन्दर्भमा संवैधानिक व्यवस्था, आदिवासी महिलाको सामूहिक अधिकार, सिडको नेपाललाई १४ नोभेम्बर २०१८ मा बुँदा ४१(क) मा दिएको सुझाव तथा सिडको आधारभूत सुझाव नं ३९ बमोजिम नेपालको संविधान तथा ऐन कानूनमा गर्न आवश्यक संशोधन, परिमार्जन वा नयाँ कानूनको निर्माण सम्बन्धमा सुझावबारेमा व्याख्या विश्लेषण गर्नुभएको छ। उहाँले आदिवासी महिला भन्नाले आफ्नो छुट्टै पहिचान, रहनसहन बोकेका महिलाहरू हुन् जसको आफ्नै भाषा, जमिन, स्वायत्त क्षेत्र, परम्परागत संस्था र प्रथाजनित कानूनहरू हुन्छन् र आदिवासी महिलाहरूमा निर्णय गर्ने अधिकार वा शक्ति आफैँमा निहित हुन्छ। आदिवासी महिलाहरूले लैङ्गिक विभेदको सामना पनि गर्नु पर्दैन। महिलाहरूले उठाउनुपर्ने समानताको मुद्दा भनेको अवसरमा होइन, परिणाममा हो। आदिवासी महिलाको बारेमा मूलधारका नारीवादी महिलाहरू बोल्न रुचाउँदैनन्। यसले गर्दा आदिवासी महिलाहरू अझै पनि विभेद खेपिरहेका छन्। निफलाई उद्भूत गर्दै आदिवासी नारीवाद सामूहिक जिवनपद्धति, नातासम्बन्ध, भूमि, भूभाग, स्रोत, प्रथाजन्य कानून र संस्था, मातृभाषा तथा समानता र समतामा आधारित छ भन्दै आदिवासी नारीवाद औपनिवेशीकरण र पितृसत्ता विरुद्ध छ भन्नुभएको छ।

सङ्घीयतामा आदिवासी महिला लैङ्गिक तथा सामूहिक अधिकार

अधिवक्ता इन्दिरा श्रीसले आदिवासी महिला लैङ्गिक तथा सामूहिक अधिकार विषयक लेखमा नेपाल सिड पक्ष राष्ट्र भएपश्चात नेपालको अन्तरिम संविधान, २००७ तथा नेपालको संविधान २०१५ मा नेपालको आदिवासी महिलाहरूको अधिकार सम्बोधन हुन नसकेको र शासक तथा आदिवासी महिला तथा किशोरीलगायतका शासित महिलाहरूको समस्या, चुनौती तथा अवसरहरू उपयोगको मामलामा यि दुबैबिच निकै ठुलो भिन्नता रहँदै आएकोले आदिवासी महिला तथा किशोरीहरूको राज्यमा पहुँच नहुनु तथा राज्यपक्षले परम्परागत पेसा, व्यवसाय तथा प्राकृतिक स्रोत साधन माथिको उनीहरूको अधिकारलाई संरक्षण नहुनुको कारण

दोहोरो तेहेरो अन्याय, अत्याचार तथा असमनताका अवस्थामा रहनुपर्ने परिस्थितिको सिर्जना भएको यथार्थता उल्लेख गर्नुभएको छ । श्रीसजीको अनुसार नेपालमा लैङ्गिक समानताको नीति, नियम, कानुनी व्यवस्थाहरू हुँदाहुँदै पनि आदिवासी महिलाहरूलाई विकासका सबै चरणहरूमा अर्थपूर्ण सहभागिता तथा प्रतिनिधित्व गराउन नसक्नु, आदिवासी महिलाहरूको संस्कृति, संस्कार, मूल्यमान्यता, पहिचानलाई मान्यता नदिनु, राज्यद्वारा अवसरको सिर्जना नहुनु, आदिवासी महिलाहरूमा लैङ्गिक मात्र नभएर बहु विभेद हुनु, आदि यी यस्ता विषयहरू कानुन तथा व्यवहारमा अर्थपूर्ण सहभागिता लागु गर्न आदिवासी महिलाहरूको लैङ्गिक तथा सामूहिक सवालसम्बन्धी अध्ययन गरी यी यस्ता समस्या तथा चुनौतीहरू समाधान गर्नका लागि आवश्यकता उहाँले औँल्याउनुभएको छ । हाम्रो पुर्खाहरूको मातृसत्तात्मक व्यवस्थालाई आदिवासीहरूले गौरव र आदर गर्दछन् तर पितृसत्तात्मक मानसिकताले गर्दा यो व्यवस्थाको आस्था र गौरवलाई मूलधारको सामाजमा प्रतिविम्बित भएको पाइँदैन भन्दै आदिवासी महिलाहरूमा पनि लैङ्गिक विभेदलाई बढुवा दिने उपनिवेशवादी लैङ्गिक सामाजिक संरचना, सोच, मूल्यमान्यता, प्रथा, परम्परा तथा कानुनहरू यथावत रूपमा कायम नै रहेको हुँदा लैङ्गिकतामा आधारित विभेद विद्यमान रहेको उल्लेख गर्नुभएको छ । आदिवासी नारीवादको उद्देश्य अनुरूप सबै लिङ्गका मानिसहरूलाई सम्मान गर्ने, समान अस्तित्वसहितको समाज व्यवस्थाको अवधारणासहित लक्ष्य पूरा गर्ने, आदिवासी सार्वभौमिकतालाई समर्थन गर्ने, औपनिवेशिक सोचाइबाट मुक्त गर्ने, आदिवासी परम्परा, मूल्यमान्यता तथा संस्कृतिलाई पुनर्बहाली गर्नु नै मुख्य आवश्यकता रहेको देखिन्छ भन्नु भएको छ । यस प्रकारको समाज व्यवस्था निर्माण गर्नका लागि आदिवासी सार्वभौमिकतालाई समर्थन गर्ने, हाम्रो दिमागलाई औपनिवेशिक सोचाइबाट मुक्त गर्ने, हाम्रो आदिवासी परम्परा, मूल्यमान्यता तथा संस्कृतिलाई पुनर्बहाली गर्नु नै मुख्य आवश्यकता हो भन्नु भएको छ । हाम्रो प्रचलनमा आएको नारीवाद मूलतः पश्चिमा गौरा महिलाहरूको मुक्ति र अधिकारको लागि उठान भएको आन्दोलन बहस तथा अनुसन्धानमा केन्द्रित छ, तर आदिवासी नारीवाद योभन्दा फरक रूपमा रहेको पाउँछौं, विशेषत प्रचलित पश्चिमा नारीवाद वा नेपालको मूलधारमा (शासक जातिका) महिलाहरूको नारीवाद, वैयक्तिक मानव अधिकार तथा स्वतन्त्रतालाई जोड दिन्छ भने आदिवासी नारीवादले सामूहिक वा समुदायको मानव अधिकार भित्र वैयक्तिक मानव अधिकारको उपभोगमा ध्यान केन्द्रित गर्दछ भन्नुभएको छ । आदिवासी समुदाय वा सामूहिक सार्वभौमिकता तथा मान अधिकार संसार भरि आदिवासी समुदायको आत्मनिर्णयको अधिकार सँग पूर्णरूपले जोडिएको हुन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरू तथा संस्थाहरू जस्तै युएनडिप, आईएलओ महासन्धि नं १८९ तथा सिड जिआर नं ३९ले आदिवासीको आत्मनिर्णयको अधिकारलाई मान्यता प्रदान गरेको छ तर आदिवासी महिलाहरू बहुपक्षीय/अन्तरपक्षीय विभेद र हिंसाबाट पीडित छन् भन्ने विषयलाई भुल्नु हुँदैन । आदिवासी समुदायको मुक्ति आन्दोलनसँगै आदिवासी

महिलाको अन्तरपक्षीय मुक्ति आन्दोलनलाई जोडेर लैजानु पर्दछ। आजको अहम विषय भनेको अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय रूपमा आदिवासी समुदायले प्राप्त गरेका उपलब्धिहरू नेपाली जीवनमा यथार्थमा लागु गर्दै, थप उपलब्धि प्राप्त गर्ने दिशामा सङ्घर्ष गर्नु हो भन्नुभएको छ।

सङ्घीय राज्यसंरचनामा भाषिक नीति र आदिवासीका भाषा

डा. तारामणि राईको सङ्घीय राज्यसंरचनामा भाषिक नीति र आदिवासीका भाषा सम्बन्धमा छ। उहाँले संविधानले प्रस्तावनामा बहुभाषिकतालाई मुलुकले अवलम्बन गर्ने छ' भन्ने कुरा उल्लेख गरेको भए तापनि यो कुरा सङ्घीय राज्य संरचनामा कसरी प्रतिविम्बित भएको छ वा हुन सक्छ भन्ने कुराको छलफल आजसम्म नेपालमा बनेका भाषिक नीतिको ऐतिहासिकतासँग जोडेर व्याख्या तथा विश्लेषण गर्नु भएको छ। उहाँले नेपालका आदिवासीका भाषाहरूको अवस्थाका सम्बन्धमा १८ ओटा भाषा असुरक्षित, ३३ ओटा भाषा निश्चित सङ्कटापन्न, १२ वटा भाषा अति सङ्कटापन्न, ७ वटा भाषा नाजुक किसिमले सङ्कटापन्न तथा १ भाषा लुप्त रहेको अवस्था उल्लेख गर्नुभएको छ। संवैधानिक एवम् ऐन, कानुनमा भाषाको व्यवस्थाको सम्बन्धमा संविधान वा कानुनले नेपालको भाषिक विविधतालाई बारम्बार अस्वीकार गर्दै आएको तथ्य केलाउनुभएको छ। विभिन्न ऐन/कानुनमा रहेको भाषासम्बन्धी व्यवस्थामध्ये अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ मा भाषा तथा संस्कृतिसम्बन्धी व्यवस्था, स्थानीय तह सेवा सञ्चालन तथा व्यवस्थापन आदेश, २०७४ मा भाषा तथा संस्कृतिसम्बन्धी व्यवस्था, मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४, मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४मा मातृभाषाका सम्बन्धमा भएका केही सकारात्मक प्रावधानहरू केलाउँदै ती आवश्यक रहेको तर मातृभाषाको प्रवर्द्धनको लागि पर्याप्त नरहेको देखाउनु भएको छ। २०५० सालमा तिलबिक्रम (बैरागी काइँला) को संयोजकत्वमा बनेको राष्ट्रिय भाषा नीति सुभाउ आयोगले दिएको सुभाब ऐतिहासिक तथा व्यावहारिक भए तापनि केही सुभाबहरू कार्यान्वयनमा आइ पनि सकेको उल्लेख गर्नुभएको छ। युएनइडूपलगायत अन्य अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता गरेका कारण राज्यले मातृभाषाको जगेर्ना र प्रयोगमा राज्यले अभिभावकको भूमिकासहित दायित्व सिर्जना भएको बताउनुभएको छ। संवैधानिक एवम् कानुनी व्यवस्थामा आदिवासीका भाषाका सम्बन्धमा नेपालको संविधान, २०७२ को धारा २८७ अनुसार भाषा आयोगको गठन भई नेपाल सरकारलाई सरकारी कामकाजलगायत भाषासम्बन्धी नीतिलाई सिफारिस गरेकामध्ये "नेपालमा बोलिने आदिवासी जनजातिका भाषाहरूमध्ये प्रदेश नं. १ मा लिम्बू, बागमतीबाट तामाङ र नेवार (नेपाल भाषा), गण्डकी प्रदेशबाट मगर र गुरुङ (तमु), त्यसैगरी लुम्बिनी प्रदेशबाट थारू, कर्णाली प्रदेशबाट मगर र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा थारूलाई

नेपाली भाषाको अतिरिक्त प्रदेशको भाषाको रूपमा सिफारिस गरेको, प्रदेशमा बोलिने १ प्रतिशतभन्दा बढी भएका वक्ता सङ्ख्या भएका भाषालाई समेत निर्धारण गरिएका मापदण्ड वा आधार पुगेमा क्रमशः सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा प्रयोग गर्न सकिने गरी मार्ग प्रशस्त गरिदिएको”, तथा “निश्चित निर्धारणका आधार तोकेर स्थानीय तहमासमेत सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा प्रयोग गर्न सकिने कुरालाई पनि सिफारिस गरेको” लाई सुरुवात मान्दै कार्यान्वयन हेर्न बाँकी नै छ भन्नुभएको छ ।

सङ्घीयतामा समावेशिताको सवाल

अन्तिम लेखमा डा. मुक्ता सिंह तामाङले नेपाल सङ्घीय व्यवस्थामा पुनर्संरचना भएपछि आदिवासी जनजातिको राजनीतिक प्रतिनिधित्वमा कस्तो परिवर्तन भयो भन्नेबारेमा व्याख्या विश्लेषण गर्नुभएको छ । लोकतन्त्रमा समावेशी राजनीतिक प्रतिनिधित्वको अपरिहार्यता सहभागिता, अपनत्व, प्रभावकारिताको लागि राज्यहरूले समानुपातिक चुनाव प्रणाली, आरक्षण जस्ता विशेष व्यवस्थाहरू गर्ने उल्लेख गर्नुभएको छ । आदिवासीको प्रतिनिधित्व १९९१ को प्रतिनिधि सभामा ३४.१ प्रतिशतपछि दुई चुनावमा त्यो सङ्ख्या घटेर लगभग २५ प्रतिशतको हाराहारीमा पुगेकोमा ०६२/०६३ (वि.सं.) को आन्दोलनपछि बनेको अन्तरिम संविधानले निर्देश गरेको मिश्रित निर्वाचन प्रणालीले पहिलो संविधान सभा २००८ मा आदिवासी जनजाति लगायतका सीमान्तीकृत समुदायको प्रतिनिधित्वमा फेरि उल्लेख्य वृद्धि भएर ३६.३५ प्रतिशत पुगेकोमा थियो भने दोस्रो संविधान सभामा त्यो सङ्ख्या ३१.४५ प्रतिशतमा भरेको थियो । सङ्घीयता आएपछि २०१७ को प्रतिनिधि सभाको चुनावमा आदिवासीको प्रतिनिधित्व अझै घटेर २९.८ प्रतिशतमा थियो र २०२२ को प्रतिनिधि सभाको नतिजा यही दरमा स्थिर भएको तथ्य उल्लेख गर्नुभएको छ । प्रदेश तथा स्थानीय तहमा आदिवासीको प्रतिनिधित्व जनसङ्ख्याको अनुपातमा लगभग बराबरीमा पुग्न लागेको तथ्य आँल्याउनु भएको छ । स्थानीय तहमा किसान, कुमाल, गनगाई, चेपाङ, छन्थाल, जिरेल, भागड, ताजपुरिया, थकाली, थामी, दनुवार, दराई, दुरा, धानुक, धिमाल, पहरी, बराम, बोटे, भुजेल, भोटे, माभी, मेचे, याख्खा, राजवंशी, राजी, लेप्चा, व्यासी, शेर्पा, सन्थाल, सुनुवार, सुरेल, हायु र ह्योल्मोको प्रतिनिधित्व रशेको तर आठपहरिया, तोप्केगोला, पत्थरकट्टियारकुसवाहा, फ्री, बनकरिया, मुगाल, मुण्डा, राउटे, ल्होपा, ल्होमी, र वालुङ समुदायका प्रतिनिधि नभएको अवस्था तथ्याङ्कसहित विश्लेषण गर्नुभएको छ । मुक्त सिंहको अनुसार “आदिवासीको कोणबाट समावेशिताको परिभाषा केवल मूलधारका राजनीतिक दलको सदस्यको रूपमा प्रतिनिधि हुनु सीमित हुनु हुँदैन । यस्तो समावेशिताले यदि आदिवासी समाजको पहिचान र स्वायत्तताको अधिकारलाई खुम्च्याउँछ भने यो आदिवासी अधिकारको लागि प्रतिकूल पनि हुन सक्छ ।” निर्वाचनले लोकतान्त्रिक प्रक्रियामा भाग लिने अवसर दिएको, समानुपातिक व्यवस्थालाई विकृत गरिएकोले आदिवासीको प्रतिनिधित्व घट्दै

गएको, तुलो जनसङ्ख्या भएको आदिवासीहरूको समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुन नसकेको र सानो जनसङ्ख्या भएको आदिवासीहरू प्रतिनिधित्वविहीन रहेको तथा स्वशासनको अधिकार प्रत्याभूत गर्न समावेशिताबाहेक अन्य व्यवस्था पनि गर्नु आवश्यक रहेको निष्कर्षमा पुग्न भएको छ। संविधानमा व्यवस्था भैसकेको स्वायत्तताको प्रावधान हालसम्म कार्यान्वयन हुन नसकेको यथार्थतालाई उजागर गर्दै समानुपातिक, समावेशिता, स्वायत्ततालगायतका लोकतान्त्रिक मान्यताहरूलाई निरन्तर बढावा दिदै सङ्घीयतापछि देखिएको चुनौतिपूर्ण तर सकारात्मक पक्षबाट अगाडि बढ्नु जरुरी छ भन्नुभएको छ।

अन्तमा,

नेपाललगायत विश्वका सबै आदिवासीहरूको चुरो कुरा आफ्नो भूमि, भूक्षेत्र र स्रोतमा स्थायी सार्वभौमिकता, आत्मनिर्णय, स्वायत्तता, प्रथाजनित स्वशासन पद्धती, आदिवासी भाषा र ज्ञानलगायत हो। आदिवासीहरूको आआफ्नो राष्ट्र, राज्य र प्रथाजनित स्वसरकार हुन्छ। उपनिवेशवादी, नस्लवादी र हिन्दुकरणले आदिवासीहरूको सामूहिक तथा व्यक्तिगत मानव अधिकार पूर्णरूपमा उपभोग गर्नबाट वञ्चित गरेकोले आदिवासीहरू आफ्नै ऐतिहासिक थातथलोमा शरणार्थी जीजन जीउन बाध्य भएका छन्। कतिपय आदिवासीको भूमि, भूभाग तथा स्रोतमा भूमि, भूभाग तथा स्रोत कब्जा गरिएकोले कतिपय आदिवासीको सांस्कृतिक संहार भएर प्रथाजनित स्वशासित संस्थाहरू हराएको भए तापनि सानो जनसङ्ख्या भएको राउटे र तम्हाङ (थकाली) देखि तुलो जनसङ्ख्या भएको थारू, नेवा, तामाङ, गुरुङको प्रथाजनित संस्थाले भने निरन्तरता पाइरहेको छ। नेपालको संविधान, २०१५ (इ.सं) ले सङ्घीयतामा आधारित भएर सङ्घीय, प्रादेशिक र स्थानीय सरकारको अधिकारको बाँडफाँड गरे तापनि व्यवहारमा केन्द्रियता नै हाबी रहँदै आएको छ। सङ्घीयतालाई अर्थमूलक कार्यान्वयन गर्ने हो भने यो पुस्तकमा समावेश लेखहरूमा आदिवासीहरूको मानव अधिकार, खास गरेर आत्मनिर्णय, स्वायत्तता, प्रथाजनित स्वशासन, भूमि, भूभाग तथा स्रोतको संरक्षकत्व, स्वतन्त्र अग्रिम जानकारीसहितको मन्जुरी, मातृभाषा, शिक्षा, स्वास्थ्य, तथा राज्यको नीति निर्माणको हरेक तह र तप्कामा विना भेदभाव समावेशीकरण र समान प्रतिनिधित्व तथा सहभागिता प्रत्याभूत आवश्यक भएको अँल्याइएको छ।

नेपालमा सङ्घीयताको कार्यान्वयनमा आदिवासीको स्वायत्तता

- डा. कृष्ण भट्टचन

२.१ परिचय

नेपालमा सङ्घीयताको कार्यान्वयनको क्रममा नेपालमा आदिवासीको स्वायत्तता सम्बन्धमा नीति निर्माता, विधायक सांसद र मानव अधिकार तथा आदिवासी अधिकारको क्षेत्रमा लागि परेका संवैधानिक निकाय तथा जातीय संघ संस्थालगायतलाई आदिवासीको स्वायत्तता अधिकारको स्थितिको सम्बन्धमा तथ्यगत जानकारीका आधारमा नीतिगत परिवर्तन तथा तथ्यमा आधारित नीतिगत जनवकालतको लागि आवश्यक छ। साथै सङ्घीयताको संस्थागतकरण तथा सबलीकरणको लागि पनि प्राज्ञिक कार्यले मदत गर्ने छ। यो लेख नेपालको संविधान २०१५ अनुसार सङ्घीयता कार्यान्वयन भएपछि संविधानको धारा ५६ (५) मा उल्लेख भएको विशेष संरक्षित तथा स्वायत्त क्षेत्र बनाउन सकिने छ भन्ने प्रावधान तथा सो सम्बन्धमा बराम स्वायत्तताको रिटमा सर्वोच्च अदालतले जारी गरेको निर्देशनात्मक आदेशका सम्बन्धमा कानुनी तथा नीतिगतलगायतका सम्बन्धमा के भयो, के भएन, के हुन बाँकी छ, तथा के गर्नुपर्ने भन्नेलगायत पुनरावलोकन तथा विश्लेषण हो। साथै संविधान तथा कानूनहरू के कति नेपाल पक्ष रहेको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, अभिसन्धि तथा घोषणापत्रलगायतका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू, विशेष गरेर युनएनड्रिप, आईएलओ महासन्धि नं १६९, सिडको आधारभूत सिफारिस नं ३९ अनुरूप भए नभएको विश्लेषण हो। यो लेखमा नेपालको सर्वोच्च अदालतले स्वायत्तताको सम्बन्धमा सरकारलाई दिएको निर्देशनात्मक आदेश, नेपाल सरकारले जारी गरेको मानव अधिकारसम्बन्धी पाँचौँ राष्ट्रिय कार्ययोजना, तथा सिडले नेपाल राज्य पक्षलाई दिएको निष्कर्ष सुझाव तथा सिफारिसलाई के कसरी कार्यान्वयन गरेको छ तथा के कसरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने लगायतका स्वायत्तताको कानुनी तथा नीतिगत सुझावहरू उल्लेख गरिएको छ। यो लेख नेपालमा आदिवासीको स्वायत्तता सम्बन्धमा उपलब्ध प्रकाशित तथा अप्रकाशित पुस्तक, लेख, प्रतिवेदन, दस्तावेजलगायतका सामग्रीको पुनरावलोकन, तथा आवश्यक व्याख्या एवम् विश्लेषण, आदिवासी पाका, विज्ञ तथा अभियन्ताहरूसँग कुराकानी मण्डली (टकिङ सर्कल) (Talking Circle) बाट सङ्कलित जानकारीलाई विउपनिवेशीकरण (Decolonization), विबाहुनवादीकरण (DeBrhmanization) र आदिवासीकरण (Indigenization) को विधिबाट प्रशोधन तथा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ।

२.२. स्वायत्तता, स्वःशासन, आत्मनिर्णय तथा सार्वभौमिकताबिचको अन्तर्सम्बन्ध

सार्वभौमिकता नभएको स्वायत्तता अर्थपूर्ण हुँदैन। फरक सार्वभौमिकता अनुसारको फरक स्वायत्तता हुन सक्दछ। प्रत्येक आदिवासी आफैँमा सार्वभौम राष्ट्र, राज्य, र सरकार भएकाले बाह्य राष्ट्र, राज्य, र सरकार पनि आफैँमा सार्वभौम राष्ट्र, राज्य र सरकार भएकाले दुबै छुट्टाछुट्टै भएकोले समस्या भएन तथापि उपनिवेशीकरण तथा सैन्यकरणको कारणले कतिपय आदिवासी राष्ट्र, राज्य र सरकार बाह्य राष्ट्र, राज्य र सरकारअन्तर्गत भएको अवस्थामा सार्वभौमिता, राष्ट्र, राज्य र सरकारको हैसियत के हुने भन्ने प्रश्न उठ्छ। जहाँ आदिवासी राष्ट्र, राज्य र सरकार कमजोर छ, त्यहाँ साभ्ना सार्वभौमिकता प्राथमिकतामा भए तापनि वास्तविकता भने समानान्तर सार्वभौमिता नै हो। राजा पृथ्वीनारायण शाहले लिम्बू (याकथुङ) सँग १८३१ मा गरेको सन्धि समानान्तर सर्वाभौमिताको उदाहरण हो।

स्वायत्तता र स्वःशासन आत्मनिर्णयको दुईओटा महत्त्वपूर्ण पाटो हो। स्वायत्तताविना वा स्वशासनविना वा दुबैविनाको आत्मनिर्णयको अर्थ छैन। आत्मनिर्णय भनेकै बाह्य पक्षले आदिवासीको राष्ट्र, राज्य, र सरकारलाई कुनै पनि कानुनी, प्रशासनिकलगायतको हस्तक्षेप नगर्ने भन्ने हो। आत्मनिर्णय भनेकै आदिवासी राष्ट्र, राज्य, र सरकारले आफ्नो शासन आफैँले गर्ने एउटा दर्शन, सिद्धान्त, नीति, व्यवहार तथा दैनिक जिवनको अभ्यास पनि हो। त्यसैले स्वायत्तता बाहिरी पक्ष हो भने स्वशासन आन्तरिक पक्ष हो। स्वायत्तता राजनीतिक पक्ष हो भने स्वशासन तात्त्विक पक्ष हो। आत्मनिर्णयको एउटा तत्त्व मन्जुरी हो भने अर्को तत्त्व नियन्त्रण हो। फर्गुस म्याकेका अनुसार यसको एउटा पाटो भौतिक अर्थात् भूक्षेत्रगत हो भने अर्को पाटो अभौतिक अर्थात् राजनीतिक हो (MacKay 2009)। त्यसैले आत्मनिर्णयको आन्तरिक र बाह्य पाटो भन्न आवश्यक छैन भनिन्छ। प्रा. जेम्स अनायाका अनुसार आत्मनिर्णयको तात्त्विक पक्ष भनेको शासकीय संस्थाहरूको सञ्चालन जनताहरूको इच्छाअनुसार बाह्य हस्तक्षेपविना स्वतन्त्र रूपमा गर्ने भन्ने हो (Anaya 2000:81)। नेपालका वामपन्थीहरूले लेनिनको राष्ट्रको विखण्डनको अधिकारसहितको आत्मनिर्णयको अधिकारको कुरा गर्दछन् तर स्टालिनको राष्ट्रको परिभाषालाई ध्यान दिने हो भने राष्ट्र भन्नाले ऐतिहासिक रूपमा निर्माण भएको स्थिर जनसमुदायसहितको साभ्ना भूभाग, साभ्ना आर्थिक जिवन, साभ्ना मनोविज्ञान र साभ्ना संस्कृतिलाई भनिएकाले यो परिभाषा आदिवासीको राष्ट्र, जस्तै याकथुङ (लिम्बू) को लिम्बुवान, खम्बु (राई) को खम्बुवान, थारूको थरुवान/थरुहट, तामाङको तामसालिङ, नेवाको नेप मण्डल/नेवा, तमु (गुरुङ) को तमुवान, मगरको मगरात प्रदेश भनिएकाले गर्दा एकल आदिवासी प्रदेश जस्तो देखिन्छ तर यथार्थता यस्तो होइन। यथार्थता के हो भने यि प्रत्येक राष्ट्र एकल आदिवासी जस्तै लिम्बू, थारू, तमु मात्र नभएर यो प्रदेशभित्र बसोवास गर्ने बाहुन छेत्री, दलित, मधेसी र मुसलमानलगायत समग्रमा सबै जातजातिको भएकाले

आदिवासीको सामूहिक अधिकारको कुरा भएन । युएनड्रिपका अनुसार हरेक आदिवासीलाई स्वायत्तता र स्वशासनसहितको आत्मनिर्णयको अधिकार छ (आत्मनिर्णयको अधिकार, स्वायत्तताको बारेमा विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् Bhattachan 2022, Bhattachan 2012, र स्वशासनको लागि हेर्नुहोस् भट्टचन २००९) ।

२.३. स्वायत्तताको अर्थ र ढाँचाहरू

आदिवासीको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्रको धारा ४ मा स्वायत्तता र स्वशासन दुवै अधिकारको रूपमा सुनिश्चित गरेको छ । यो धारामा स्वायत्तता र स्वशासनको उल्लेख गरेबाट दुबैको महत्त्व प्रस्ट भएको छ ।

बेनेडिक्टर (Benedikter, 2009) को अनुसार स्वायत्तताको कानुनी परिभाषा नभए तापनि स्वायत्तताका विज्ञहरूले यसको परिभाषा गरेका छन् । केल्वे नर्डक्वीष्ट (Nordquist, 1998, p.7) का अनुसार, “स्वायत्तता भनेको राज्यको कुनै पनि तुलना योग्य भूभाग (टेरिटोरी) भन्दा यस्तो भूभाग (टेरिटोरी) हो जहाँ उच्च मात्रामा स्वशासन हुन्छ” । बेनेडिक्टर (Benedikter, 2009, p. 13) को अनुसार विश्वमा जातीयलगायतका द्वन्द तथा अल्पसङ्ख्यकहरूको चाहनाको समाधानको रूपमा शक्ति बाँडचुड (Power-sharing) लाई मिल्दो सङ्घीयता र राजनीतिक स्वायत्तता र अमिल्दो सङ्घीयताको माध्यम गरिन्छ ।

क्रिष्टीना बिण्डर र कन्टान्स बिण्डर (Binder and Binder 2016, p. 298) अनुसार अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा स्वायत्तता भन्नाले कानुनी त्यस्तो व्यवस्थालाई जनाउँछ जसले केही व्यक्तिहरूको समूह वा टेरिटोरिलियल इन्टिटीलाई केही मामिलाहरू आत्मनिर्णयको माध्यम शासन गर्न अधिकृत गर्दछ ।

बेनेडिक्टर (Benedictor 2009, pp. 38-41) ले ३ प्रकारको स्वायत्तता उल्लेख गरेको छन् :

(१) साँध सिमानासहितको स्वायत्तता (Territorial autonomy), (२) साँस्कृतिक वा वैयक्तिक स्वायत्तता (Cultural or personal autonomy), र (३) स्थानीय वा प्रशासनिक स्वायत्तता (Local or administrative autonomy).

बेनेडिक्टर (Benedikter, 2009, p.38-41) को अनुसार विश्वमा तीन किसिमको स्वायत्तता प्रचलनमा रहेका छन् : (१) भूक्षेत्रगत स्वायत्तता (Territorial Autonomy), (२) साँस्कृतिक वा व्यक्तिगत स्वायत्तता (Cultural or Personal Autonomy) र (३) स्थानीय वा प्रशासनिक स्वायत्तता (Local or Administrative Autonomy) ।

२.३.१. भूक्षेत्रगत स्वायत्तता (Territorial Autonomy)

आदिवासीको स्वायत्तता भूक्षेत्रगत स्वायत्तता (टेरिटोरियल अटोनोमी) हो। बेनेडिक्टर (Benedikter, 2009, p.38) को अनुसार भूभागीय स्वायत्ततामा विशिष्ट सांस्कृतिक पहिचान, सामाजिक तथा आर्थिक नियमन, प्राकृतिक स्रोतमा नियन्त्रण तथा उपयोग, कर, उर्जाको उत्पादन, वातावरण संरक्षण, प्रहरीलगायतको सुरक्षाको अधिकार हुन्छ। नेपालमा उपनिवेशवादी तथा बाहुनवादीको आगमन अधिसम्म, यातायात तथा सञ्चार साधन नपुगेको क्षेत्रहरूमा केही दशक अधिसम्म कतिपय हिमाली क्षेत्रका आदिवासीहरू तथा दुर्गम क्षेत्रका पहाडमा आदिवासीहरूले भूक्षेत्रगत स्वायत्तता (टेरिटोरियल अटोनोमी) प्रयोग गर्दै आएका थिए। अबै पनि मैताड (मुस्ताङ्ग)को लोबा, बाह्रगाउँले, तिनगाउँले थकाली, ताड्ढे, मार्फाली थकाली, र थकाली (तम्हाङ्ग), मनाङ्गको डह्याङ्गम्ही (निश्याङ्वा), तथा डोल्पोका डोल्पोलगायतका आदिवासीहरूले भूक्षेत्रगत स्वायत्तता (टेरिटोरियल अटोनोमी) पहिले जस्तो पूर्णरूपमा नभए तापनि अधिकतम रूपमा प्रयोग गर्दै आएका छन्।

२.३.२. सांस्कृतिक वा व्यक्तिगत स्वायत्तता (Cultural or Personal Autonomy)

बेनेडिक्टर (Benedikter, 2009, p.39-40) को अनुसार सांस्कृतिक वा व्यक्तिगत स्वायत्ततामा टेरिटोरी हुँदैन तर त्यसबाहेक सांस्कृतिक मामिला, शैक्षिक पद्धती आमसञ्चार, सम्पदा क्षेत्र, तथा अल्पसङ्ख्यकको स्पष्ट पहिचान र थप विशेष क्षेत्रलगायतको अधिकार हुन्छ। सांस्कृतिक वा व्यक्तिगत स्वायत्तता त्यस्तो आदिवासीले अभ्यास गर्ने हो जसको आफ्नो ऐतिहासिक थातथलो छैन, अर्थात् अन्य आदिवासीको ऐतिहासिक थातथलोमा वा बाहिर अन्य ठाउँमा बसोवास गरेकाले भूभाग (टेरिटोरी) छैन उनीहरूको लागि हो। आदिवासीले स्वायत्तता भूक्षेत्रगत स्वायत्तता (टेरिटोरियल अटोनोमी) गुमाएकोमा सोको दाबी गर्न उक्त आदिवासीको सबै समुदायहरू एक मत नभइसकेको अवस्थामा भूक्षेत्रगत स्वायत्तता प्राप्ततर्फ लाग्न तत्कालको लागि सहमत हुने कुनै समुदायले सांस्कृतिक स्वायत्त क्षेत्र घोषणा गरेपछि उपयुक्त समयमा भूक्षेत्रगत स्वायत्तता घोषणा गरेर अभ्यास गर्न सक्दछ।

२.३.३. स्थानीय वा प्रशासनिक स्वायत्तता (Local or Administrative Autonomy)

बेनेडिक्टर (Benedikter, 2009, p.41) को अनुसार स्थानीय वा प्रशासनिक स्वायत्ततामा स्थानीय स्वप्रशासनले प्रशासनमा संस्थागत द्विभाषिक नियमन, अल्पसङ्ख्यकहरूको नाम र प्रतीक चिन्हको उपयोग, स्थानीय प्रथा परम्परा र चाडपर्वको नियमन, स्थानीय स्मारकको संरक्षण, स्थानीय सुरक्षा र ट्राफिक तथा स्वास्थ्य र भवनहरूको निरीक्षणलगायतको जिम्मेवारी वहन गर्दछ। केन्द्रीकृत वा सङ्घीय राज्य संरचनामा स्थानीय वा प्रशासनिक स्वायत्तताको

व्यवस्था हुन सकदछ तर यो आदिवासीहरूको लागि तत्कालको लागि उपयोग गर्ने अधिकार हुन सकदछ तर यसैमा सीमित भएर भूक्षेत्रगत स्वायत्तता (टेरिटोरियल अटोनोमी) को मुख्य अधिकार गुमाउने काम गर्न सकदैन । बरु आदिवासीको भूक्षेत्रगत स्वायत्तता (टेरिटोरियल अटोनोमी) अन्तर्गत स्थानीय वा प्रशासनिक स्वायत्तता हुन सकदछ । नेपालको सन्दर्भमा विशेष महत्त्व राख्ने घाइले उल्लेख गरेका स्वायत्तताका ९ वटा विश्व अनुभवहरू छन् जुन यस प्रकार छन् (Ghai 2000:14-24) :

१. स्वायत्तताको व्यवस्था स्थापना गर्न सकिने सम्भावना सबैभन्दा बलियो त्यस बेला हुन्छ जब राज्यको शासन व्यवस्था परिवर्तनको अवस्थामा रहन्छ ।
२. अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय द्वन्द व्यवस्थापनमा संलग्न भएको अवस्थामा स्वायत्तताको व्यवस्था स्थापना गर्न सकिने सम्भावना बढी हुन्छ ।
३. स्वायत्तताको व्यवस्था ती राज्यहरूमा सफल हुने सम्भावना बढी हुन्छ जहाँ लोकतन्त्रको परम्परा र विधिको शासन स्थापित छ ।
४. सार्वभौमसत्ताका बारेमा विवाद नभएको अवस्थामा स्वायत्तता सजिलै स्वीकार गर्न तयार हुन्छ र सफल हुने सम्भावना बढी हुन्छ ।
५. दुईवटा मात्र जातीय समुदायको सट्टा बढी जातीय समुदाय भएको अवस्थामा स्वायत्तताका बारेमा सम्झौता हुने र सफल हुने सम्भावना बढी हुन्छ ।
६. लादिएको भन्दा प्रजातान्त्रिक र सहभागीमूलक तरिकाले सम्झौतामा पुगेको स्वायत्तता सफल हुने सम्भावना बढी हुन्छ ।
७. दीर्घकालीन सफलताका लागि एउटा स्वतन्त्र विवाद समाधान गर्ने संयन्त्र हुन आवश्यक छ ।
८. स्वायत्तताका सफलताका लागि अत्यन्त सोचविचारसहित तयार गरिएको संस्थागत संरचना आवश्यक हुन्छ ।
९. स्वायत्तताले विखण्डन ल्याउँदैन, यसको ठिक उल्टो, साँचो स्वायत्तताले विखण्डन हुनबाट जोगाउँछ ।

नेपालको सन्दर्भमा यि विश्व अनुभवहरू मिलेको देखिन्छ । सङ्घीयता पनि आएको देखिन्छ तर बाहुनवाद र नस्लवादको कारणले सङ्घीयता र केन्द्रीयतामा केही फरक देखिएको छैन । त्यसो भएकोले सङ्घीयताको आधारभूत अङ्ग भूक्षेत्रगत स्वायत्तता कसरी व्यवहारमा उतार्ने भन्ने नै हो ।

२.४. भूक्षेत्रगत स्वायत्तताको सुनिश्चितता कसरी ?

विश्वको अनुभवबाट नेपालको आदिवासी समुदायले सिक्नुपर्ने महत्त्वपूर्ण पाठ उपनिवेशकारी

राज्य, सरकार तथा गैरआदिवासीको नेतृत्वमा भएको आन्दोलन, विद्रोह, क्रान्तिले आदिवासीको स्वायत्तता, प्रथाजनित स्वशासन, भूमि तथा स्रोतमा आदिवासीको संरक्षकत्वलगायतका आत्मनिर्णयलाई सुनिश्चित गर्दैन। तथापि आदिवासीहरूले संविधान, ऐन, कानून, नीति नियमको बाकसभित्र बसेर शान्ति पूर्णरूपमा स्वायत्तता हासिल गर्न लामुनुपर्ने एउटा पाटो हो। आदिवासीको सामूहिक अधिकार नै बाकसबाहिर राखिदिएकाले बाकसबाहिर बाट खोज्नुपर्ने अर्को पाटो हुन सक्छ।

२.४.१. आदिवासीको स्वायत्त प्रदेश, स्वायत्तक्षेत्र, विशेष क्षेत्र र संरक्षित क्षेत्रको सम्बन्धमा संविधान सभाको राज्यको पुनर्संरचना तथा राज्यशक्तिको बाँडफाँड समितिले निर्माण गरेको प्रतिवेदनमा सिफारिस संविधान सभाको राज्यको पुनर्संरचना तथा राज्यशक्तिको बाँडफाँड समितिले निर्माण गरेको प्रतिवेदन पूर्ण नभए तापनि आदिवासीहरूको चाहनालाई धेरै सम्बोधन गरेको देखिन्छ। जस्तै :

- “समितिले नेपालमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय गरी तीन तहको राज्य संरचना प्रस्ताव गरेको छ। यी तीनै तहमा राज्यका विधायिकी, कार्यकारिणी र न्यायिक अधिकारनिहित रहने, राज्यसत्ता सङ्घ, प्रदेश, स्थानीयतह र विशेष संरचनामार्फत प्रयोग गरिने प्रस्ताव गरिएको,”
- “समितिले नेपालको एकात्मक राज्यको स्वरूपलाई पुनर्संरचना गरी सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपाललाई १. लुम्बिनी-अवध-थारुवान, २. मिथिला-भोजपुर-कोच-मधेस, ३. खप्तड, ४. कर्णाली, ५. जडान, ६. मगरात, ७. तमुवान, ८. तामसालिङ्ग, ९. नेवा, १०. नारायणी, ११. सुनकोसी, १२. शेर्पा, १३. किरात र १४. लिम्बुवानसमेत गरी १४ स्वायत्तप्रदेशमा विभाजन गर्ने प्रस्ताव गरेको,”
- “मुख्य संरचनाका अतिरिक्त स्वायत्त क्षेत्र, संरक्षित क्षेत्र र विशेष क्षेत्रलगायतका विशेष संरचना पनि रहन सक्ने व्यवस्था गरेको छ। तीमध्ये कुनै खास जातजाति वा भाषिक समूहको बाहुल्यता रहेको क्षेत्रलाई स्वायत्त क्षेत्र, कुनै जातजाति समुदाय, सांस्कृतिक समूह, अल्पसङ्ख्यक वा सीमान्तीकृत समूहलाई लक्षित गरी संरक्षित क्षेत्र र त्यस्ता क्षेत्रमा नपरेका आर्थिक वा सामाजिक रूपमा पछाडि परेका समुदायलाई लक्षित गरी विशेष क्षेत्र प्रस्ताव गरिएको छ। समितिले प्रतिवेदनमा २३ वटा स्वायत्त क्षेत्र प्रस्ताव गरेको,”
- “प्रदेश, स्थानीय तह र स्वायत्त क्षेत्रमा बसोबास गर्ने आदिवासी जनताको पहिचान, स्वशासन र स्वायत्तता प्रत्याभूत गरिएको,” । (बराल, ढुंगाना, र बुढाथोकी २०७०, पृष्ठ ११४)

यसलाई कार्यान्वयन गर्न माओवादी सभासहित २१८ आदिवासी, दलित, मधेसी, मुस्लिम सभासदसमेत संविधान निर्माणमा आवश्यक दुई तिहाइ बहुमत देखिएपछि पहिलो निर्वाचित संविधान सभालाई अन्त्य गरी दोस्रो निर्वाचित संविधान सभा राजनीतिक दलहरूले आफू

अनुकूल गरी ठुलो भूकम्पको पीडाको बेला सङ्घीयताको नाममा केन्द्रीकृत राज्य व्यवस्था हुने गरी कार्यान्वयन गरी दोस्रो जनआन्दोलन तथा मधेसी विद्रोह र आदिवासी आन्दोलनको भावना विपरीत जाने गरी नेपालको संविधान २०७२ जारी भयो ।

२.४.१. आदिवासीको स्वायत्तताको अधिकार सम्बन्धमा संविधानमा भएको प्रवधानहरू

मधेसी तथा आदिवासी आन्दोलनले नेपालको संविधान, २०७२ नस्लवादी, जातिवादी, खस आर्य सर्वोच्चतामा आधारित तथा विभेदकारी भनेर यसको स्वामित्व तथा अपनत्व नलिएको भए तापनि जुनसुकै कालो बादलमा पनि चाँदीको घेरा हुन्छ भनेअनुसार निम्नानुसार केही सकारात्मक प्रावधानहरू छन् :

संविधानको धारा ५१ (ज)(८) मा “आदिवासी जनजातिको पहिचानसहित सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न अवसर तथा लाभका लागि विशेष व्यवस्था गर्दै यस समुदायसँग सरोकार राख्ने निर्णयहरूमा सहभागी गराउने तथा आदिवासी जनजाति र स्थानीय समुदायको परम्परागत ज्ञान, सिप, संस्कृति, सामाजिक परम्परा र अनुभवलाई संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने,” भन्ने राज्यको निर्देशक सिद्धान्तलाई सकारात्मक रूपमा लिन सकिन्छ तर व्यवहारमा यो नीतिलाई प्रदेशको नामाङ्कनदेखि लिएर विकास कार्यक्रमलगायत सबैमा आदिवासीको पहिचान मेट्ने कामले निरन्तरता पाउँदै आइरहेको छ । हालैको प्रदेश नं १ को नामाङ्कन कोसी विरुद्धको पहिचानको आन्दोलनलाई दबाउनको लागि राज्यले अत्यधिक शक्ती प्रयोग गरी पदम लिम्बू लाजेहाङलाई मृत्यु र राजेन्द्र फागो तथा निर्मला लिम्बू क्षेत्रीलाई प्रतिबन्धित गोलीको सिकार बनाउनेदेखि लिएर सयौं आन्दोलनकारीलाई घाइते, प्रहरी धरपकड तथा भुटो मुद्दा लगाउनेलगायतको मानव अधिकार उल्लङ्घनकारी कार्य गर्दैआएको छ ।

प्रस्तावनामा “जनताको सार्वभौम अधिकार, स्वायत्तता र स्वशासनको अधिकारलाई आत्मसात् गर्दै” सवै भनिएको र भाग ५ धारा ५६(५), धारा ५९(४) र भाग ३३ धारा २९(५) स्वायत्त, संरक्षित तथा विशेष क्षेत्र सम्बन्धित संवैधानिक अधिकारको व्यवस्था भएकोलाई सकारात्मक रूपमा लिन सकिन्छ । संविधानको धारा ५६(५) मा प्रस्ट उल्लेख गरिएको छ : “सङ्घीय कानूनबमोजिम सामाजिक सांस्कृतिक संरक्षण वा आर्थिक विकासका लागि विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्र कायम गर्न सकिने छ” । यो संवैधानिक प्रावधान संविधान सभाको पहिलो तथा दोस्रो कार्यकालमा १० देखि ३३ वटा पहिचान तथा सामर्थ्यतामा आधारित प्रदेश र एउटा गैरभौगोलिक प्रदेश बनाउने र बाँकी आदिवासीका लागि विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्रको व्यवस्था गर्ने भन्ने निष्कर्ष सुभाबअनुसारको व्यवस्था हो । परिच्छेद-१४ विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्रसम्बन्धी व्यवस्था त्यसै गरी धारा ९९मा “विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्र कायम

गर्न सक्ने” भन्दै उपधारा (१) मा यस्तो व्यवस्था उल्लेख गरेको गरिएको छ :

“नेपाल सरकारले सामाजिक, सांस्कृतिक संरक्षण वा आर्थिक विकासको लागि प्रदेश सरकारको परामर्शमा देहायको कुनै क्षेत्रलाई नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्र कायम गर्न सक्ने छ :

(क) कुनै एक वा एकभन्दा बढी जिल्ला,

(ख) कुनै एक वा एकभन्दा बढी गाउँपालिका वा नगरपालिका,

(ग) कुनै गाउँपालिका वा नगरपालिकाको कुनै एक वडा वा एकभन्दा बढी वडा ।

(क) विशेष क्षेत्रको लागि

(१) यातायात तथा पूर्वाधारको अभावको कारण भौगोलिक रूपमा दुर्गम रहेको,

(२) गरिबीको रेखामुनि रहेको जुन सङ्ख्याको प्रतिशत र गरिबीको विषमता राष्ट्रिय औसतभन्दा बढी रहेको,

(३) आर्थिक र सामाजिक रूपले पिछडिएका समुदायको बाहुल्य रहेको,

(४) नेपाल सरकारले उपयुक्त ठानेको अन्य कुनै आधार,

(ख) संरक्षित क्षेत्रको लागि

(१) अल्पसङ्ख्यक, सीमान्तीकृत वा लोपोन्मुख समुदायको बसोबास रहेको,

(२) उपखण्ड (१) बमोजिमको समुदायको सामाजिक तथा आर्थिक विकास सूचकाङ्क राष्ट्रिय औसतभन्दा कम रहेको,

(३) नेपाल सरकारले उपयुक्त ठानेको अन्य कुनै आधार ।

(ग) स्वायत्त क्षेत्रको लागि

(१) एकै भाषा वा संस्कृति भएका समुदायको सघन उपस्थिति र बाहुल्यता रहेको,

(२) उपखण्ड (१) बमोजिमको समुदायको सामाजिक तथा आर्थिक विकास सूचकाङ्क राष्ट्रिय औसतभन्दा कम रहेको,

(३) नेपाल सरकारले उपयुक्त ठानेको अन्य कुनै आधार ।”

यि संवैधानिक प्रावधानहरू स्वायत्तताको कार्यान्वयनको दृष्टिकोणमा सकारात्मक छन् तथापि यसको कार्यान्वयनको लागि प्रदेश तथा सङ्घीय सरकारलाई आदिवासी आन्दोलनले दबाव सिर्जना गर्नुपर्ने भन्ने हुन्छ । रोयल्टी, पाउँदाको बाँडफाँट (बेनिफीट सेयरिड) तथा क्षतिपूर्तिको आधारमा संविधानको धारा ५९ (४) को प्रावधान “सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले प्राकृतिक स्रोतको प्रयोग वा विकासबाट प्राप्त लाभको समन्यायिक वितरणको व्यवस्था गर्नुपर्ने छ । त्यस्तो लाभको निश्चित अंश रोयल्टी, सेवा वा वस्तुको रूपमा परियोजना प्रभावित क्षेत्र र स्थानीय समुदायलाई कानुनबमोजिम वितरण गर्नुपर्ने छ,” तथा स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारीसहितको

मन्जुरी (एफपिक) को प्रोटोकल बनाएर लागु गर्ने, गराउने भन्ने उल्लेख गरिएको छ । यो प्रावधानलाई स्थानीय तह जहाँ आदिवासीहरू बहुल छन् र निर्णय गर्न सक्ने हैसियतमा छन् उनीहरूले तत्काल कानुन बनाएर लागु गर्न सके सङ्घीयताको कार्यान्वयनको प्रक्रियामा सुमदायक आदिवासीहरूले आर्थिक लाभ गर्न सक्ने देखिन्छ ।

संविधानको धारा २९५ बमोजिमको सङ्घीय आयोगको गठन गर्न दबाब दिने

हुन त नेपालमा आयोगको गठन नतिजालाई कायम गर्नेभन्दा पनि अलमल्याउन, पन्छाउन दुरुपयोग गर्ने भएकाले आयोगलाई आयो गयो भन्ने मात्र गरिन्छ । तथापि आयोग सम्बन्धमा निम्नानुसार संवैधानिक प्रावधानहरूलाई आदिवासी आन्दोलनले दबाब सिर्जना गरी कार्यान्वयन गर्न सके सङ्घीयताको कार्यान्वयनलाई बल पुग्ने देखिन्छ ।

संविधानको धारा २९५. “सङ्घीय आयोगको गठन : (१) प्रदेशको सीमाङ्कनसम्बन्धी विषयमा सुभाब दिन नेपाल सरकारले एक सङ्घीय आयोग गठन गर्न सक्ने छ ।

(२) धारा ५६ को उपधारा (३) बमोजिमका प्रदेशको नामकरण सम्बन्धित प्रदेश सभाको सम्पूर्ण सदस्य सङ्ख्याको दुई तिहाइ बहुमतबाट हुने छ ।

(३) धारा ५६ को उपधारा (४) र (५) बमोजिम निर्माण हुने गाउँपालिका, नगरपालिका तथा विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्रको सङ्ख्या र सिमाना निर्धारण गर्नका लागि नेपाल सरकारले एक आयोग गठन गर्ने छ । त्यस्तो आयोगले गाउँपालिका, नगरपालिका तथा विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्रको सङ्ख्या र सिमानाको निर्धारण नेपाल सरकारले निर्धारण गरेको मापदण्डबमोजिम गर्नुपर्ने छ ।

(४) उपधारा (३) बमोजिमको आयोगको गठन यो संविधान प्रारम्भ भएको मितिले छ महिनाभित्र गरिने छ । त्यस्तो आयोगको कार्यावधि एक वर्षको हुने छ ।”

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा भएको व्यवस्था

स्थानीय निकायहरूले आदिवासीको पक्षमा सङ्घीयताको कार्यान्वयन गर्न धेरै अवसरहरू छन् यदि विद्यमान निम्नलिखित संवैधानिक प्रावधानहरूलाई राजनीतिक इच्छा शक्ती राखेर कार्यान्वयन गर्न खोजेमा सम्भव र सार्थक हुने देखिन्छ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ९ अनुसार,

“(१) प्रदेश सरकारले कुनै गाउँपालिका वा नगरपालिकाको ऐतिहासिक महत्त्व, पुरातात्विक वस्तु, कला वा संस्कृतिको संरक्षण वा पर्यटन प्रवर्द्धन गर्न उपयुक्त देखेमा त्यसका लागि मापदण्ड तोकी कुनै गाउँपालिका वा नगरपालिका वा सोको कुनै क्षेत्रलाई चार किल्ला खोली सांस्कृतिक वा पर्यटकीय क्षेत्र घोषणा गर्न सक्ने छ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम घोषणा भएका सांस्कृतिक वा पर्यटकीय क्षेत्रको विकासको लागि प्रदेश सरकारले विशेष कार्यक्रम तथा बजेटको व्यवस्था गर्न सक्ने छ ।

(३) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि गाउँपालिका वा नगरपालिकाले आफ्नो क्षेत्रभित्रका कुनै स्थानलाई सांस्कृतिक वा पर्यटकीय क्षेत्र घोषणा गर्न सक्ने छ :-

(क) कुनै एक वा एकभन्दा बढी जिल्ला,

(ख) कुनै एक वा एकभन्दा बढी गाउँपालिका वा नगरपालिका,

(ग) कुनै गाउँपालिका वा नगरपालिकाको कुनै एक वडा वा एकभन्दा बढी वडा ।

(क) विशेष क्षेत्रको लागि

(१) यातायात तथा पूर्वाधारको अभावको कारण भौगोलिक रूपमा दुर्गम रहेको,

(२) गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्याको प्रतिशत र गरिबीको विषमता राष्ट्रिय औसतभन्दा बढी रहेको,

(३) आर्थिक र सामाजिक रूपले पिछडिएका समुदायको बाहुल्य रहेको,

(४) नेपाल सरकारले उपयुक्त ठानेको अन्य कुनै आधार,

(ख) संरक्षित क्षेत्रको लागि

(१) अल्पसङ्ख्यक, सीमान्तीकृत वा लोपोन्मुख समुदायको बसोबास रहेको,

(२) उपखण्ड (१) बमोजिमको समुदायको सामाजिक तथा आर्थिक विकास सूचकाङ्क राष्ट्रिय औसतभन्दा कम रहेको,

(३) नेपाल सरकारले उपयुक्त ठानेको अन्य कुनै आधार ।

(ग) स्वायत्त क्षेत्रको लागि

(१) एकै भाषा वा संस्कृति भएका समुदायको सघन उपस्थिति र बाहुल्यता रहेको,

(२) उपखण्ड (१) बमोजिमको समुदायको सामाजिक तथा आर्थिक विकास सूचकाङ्क राष्ट्रिय औसतभन्दा कम रहेको,

(३) नेपाल सरकारले उपयुक्त ठानेको अन्य कुनै आधार ।”

आदिवासी बहुल क्षेत्रहरूमा जति सक्दो धेरै स्थानीय निकायहरूले यि प्रावधानहरू कार्यान्वयन गरेको खण्डमा अन्ततः प्रादेशिक र सङ्घीय तहमा पनि स्वायत्तताको कार्यान्वयनको लागि दबाव बढ्ने निश्चित देखिन्छ ।

२.४.२. आदिवासीको स्वायत्तताको अधिकार सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतको फैसला

आदिवासीको स्वायत्तताको अधिकार सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतको फैसला धेरै महत्त्वको

छ। गोरखा जिल्लाको मसेल गाउँ विकास समिति वडा नं. ३ को भुवन बरामु र पाँचखुवा देउराली गाउँ विकास समितिको टेक बहादुर बरामुले प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय, सङ्घीय मामला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, व्यवस्थापिका संसद्, कानून तथा न्याय मन्त्रालय भीमसेन, सुलिकोट तथा आरुघाट गाउँपालिकाको कार्यालयहरू विरुद्ध उत्प्रेषणयुक्त परामादेशसम्बन्धी रिटमा सर्वोच्च अदालतको माननीय न्यायाधीश श्री केदारप्रसाद चालिसे र माननीय न्यायाधीश पुरुषोत्तम भण्डारीको संयुक्त इजलासले १६ पुष २०७५को फैसला अनुसार :

“२०७२ सालमा जारी भएको नेपालको संविधानको अनुसूची ६ को क्र.सं. १८ मा “भाषा, लिपि, संस्कृति, ललितकला र धर्मको संरक्षण र प्रयोग” गर्ने सम्बन्धमा प्रदेशको अधिकार तोकिएको पाइन्छ। रिट निवेदन खारेज भए तापनि निवेदकले उठाएको विषय तर्कसङ्गत नै देखिन आउँछ। नेपालको संविधानको धारा ४२ (१) मा “आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक दृष्टिले पछाडि परेका महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेसी, थारू, मुस्लिम, पिछडावर्ग, अल्पसङ्ख्यक, सीमान्तकृत, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, किसान, श्रमिक, उत्पीडित वा पिछडिएको क्षेत्रका नागरिक तथा आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्यलाई समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यको निकायमा सहाभागिताको हक हुने छ” भन्ने उल्लेख गरेको छ। यसरी नै धारा ४२ (२) मा “आर्थिक रूपले विपन्न तथा लोपोन्मुख समुदायका नागरिकको संरक्षण, उत्थान, सशक्तीकरण र विकासका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, रोजगारी, खाद्यान्न र सामाजिक सुरक्षामा विशेष अवसर तथा लाभ पाउने हक हुने छ” भन्ने उल्लेख गरेको छ भने धारा ५१ (अ) (८) ले “आदिवासी जनजातिको पहिचानसहित सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न अवसर तथा लाभका लागि विशेष व्यवस्था गर्दै यस समुदायसँग सरकोकार राख्ने निर्णयहरूमा सहभागी गराउने तथा आदिवासी जनजाति र स्थानीय समुदायको परम्परागत ज्ञान, सिप, संस्कृति, सामाजिक परम्परा अनुभवलाई संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने” भनी र सोही धाराको (अ) (९) ले “अल्पसङ्ख्यक समुदायलाई आफ्नो पहिचान कायम राखी सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार प्रयोगको अवसर तथा लाभका लागि विशेष व्यवस्था गर्ने” भनी उल्लेख गरेको देखिन्छ। बारम जाति नेपालको अल्पसङ्ख्यक समुदायको जाती भएको अल्पसङ्ख्यकको सूचीमा यो जाति ५ औं नम्बरमा रहेको, ९०% जनसङ्ख्या गोरखा जिल्लाको माथि उल्लिखित क्षेत्रहरूलाई विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्र घोषणा नगर्दा बराम जातिको मौलिकता हराउने, संस्कृतिहरू लोप हुने नै देखिन आउँछ। संविधानमा उल्लिखित प्रावधान केवल आलङ्कारिक विषयवस्तु मात्र नभएर जनताको प्रत्यक्ष सरोकार रहेको विषयवस्तुसमेत भएको हुँदा उक्त बराम जातीको संरक्षणको लागि

आवश्यक कानूनसमेत बनाउनुपर्ने देखिँदा माथि उल्लिखित क्षेत्रहरूलाई विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्रको निर्माण गर्न आवश्यक कानून बनाउन भनी विपक्षीहरूको नाममा यो निर्देशनात्मक आदेश जारी गरी दिएको छ । आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत विपक्षीहरूलाई दिई प्रस्तुत रिट निवेदनको दायरी लागत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाई दिनु ।”

सर्वोच्च अदालतको यो फैसला आजसम्म कार्यान्वयन भएको अवस्था छैन । बराम वा आदिवासीको अन्य संघसंस्था र आन्दोलनले कार्यान्वयनको सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायमा सोधखोज गर्ने तथा कार्यान्वयनको लागि आवश्यक दबाब दिने केही कार्य गरेको देखिँदैन । सर्वोच्च अदालतको अन्य निर्देशनात्मक आदेशहरू विशेष गरेर संसद् ब्युँताउने सम्बन्धी रातारात कार्यान्वयन ढिला भएमा विधिको शासन खोइ भनी प्रश्न गरिन्छ तर आदिवासीको स्वायत्ततासम्बन्धी यो निर्देशनात्मक आदेश भने सरकारी दराजमा धुलो थुपारेर बसिरहेको छ तथा राजनीतिक दलमा नेतृत्वलाई शिरमा राखेर हिँडिरेहको आदिवासी नेता तथा कार्यकर्ताहरू तथा राजनीतिक दलबाटै परिचालित भएका आदिवासीको अधिकांश संघ संस्थाहरू चिर निद्रामा सुतिरहेको अवस्था देखिन्छ ।

२.४.३. मानव अधिकारसम्बन्धी पाँचौँ राष्ट्रिय कार्ययोजना (आ.व. २०७७/७८-२०८१/८२) मा भएको आदिवासीको कार्यान्वयन

नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्री परिषद्को कार्यालय (मानव अधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता महाशाखा) को मानव अधिकारसम्बन्धी पाँचौँ राष्ट्रिय कार्ययोजना (आ.व. २०७७/७८-२०८१/८२) का पृष्ठ ४० ४१ मा ३.२.९ लक्षित वर्गको संरक्षण, सशक्तीकरण र विकासमा निम्नानुसार कार्ययोजनामा उल्लेख दुई वटा कार्ययोजनामध्ये निम्न उल्लिखित पहिलो कार्ययोजना स्वायत्तता, प्रथाजनित स्वशासनलगायतको आत्मनिर्णयको सन्दर्भमा अत्यन्त महत्त्व रहेको छ :

क्र. सं.	उद्देश्य	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय			सहयोगी निकाय	समय सीमा	कार्यसम्पादन सूचक
			संघ	प्रदेश	स्थानीय			
१.	आदिवासी जनजातिको अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्न मौजुदा कानुनको पुनरावलोकन, सुधार र कार्यान्वयन गर्ने ।	१.१. आदिवासी जनजातिसँग सम्बन्धित मौजुदा कानुनको पुनरावलोकन, सुधार र कार्यान्वयन गर्ने ।	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	-	स्थानीय तह	कानुन, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, आदिवासी जनजाति आयोग, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, प्रदेश आन्तरिक मामिला तथा कानुन मन्त्रालय, प्रदेश सामाजिक विकास मन्त्रालय, नागरिक समाज	तीन वर्ष	आदिवासी जनजातिसँग सम्बन्धित कानुनको पुनरावलोकन सुधार ।
२		१.२. नेपाल पक्ष भएका आदिवासी जनजातिको अधिकार संरक्षण गर्नेसम्बन्धी महासन्धिको कार्यान्वयन गर्ने ।	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	-	-	आदिवासी जनजाति आयोग, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, प्रदेश सामाजिक विकास मन्त्रालय, नागरिक समाज	तीन वर्षभित्र	राष्ट्रिय कार्य योजनाको तर्जुमा र कार्यान्वयन ।

स्रोत : नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्र परिषद्को कार्यालय पृष्ठ, ४०-४१

यस सम्बन्धमा सशक्तीकरण र दिगो विकास मञ्चले विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्र विधेयक, २०७९ को मस्यौदा बनाएर सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयमा पेस गरेको देखिन्छ। यो मस्यौदालाई परिमार्जन गरी स्वीकृत गर्ने र संसद्मा विधेयकको रूपमा प्रस्तुत गर्नेतर्फ कुनै चासो दिएको देखिँदैन। यो मस्यौदा कार्ययोजनामा उल्लेख भएअनुसारको नेपाल पक्ष रहेको आदिवासीका अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरू आईएलओ महासन्धि नं १६९, युएनडिप,

सिड जिआर नं ३९ तथा सर्द, सीबीडीलगायतका आदिवासीसँग पनि सम्बन्धित अन्य अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरूको आधारमा उक्त मस्यौदा बनेको छैन । सङ्घीय मन्त्रालयले विधेयकको मस्यौदा निर्माणको पहल गर्नु सकारात्मक हो तर यो मस्यौदा आदिवासीको अधिकारवादी दृष्टिकोणबाट भन्दा पनि गैरसरकारी विकासे दृष्टिकोणबाट तयार गरेको देखिन्छ । यस्तो मस्यौदा तयार गर्दा युएनड्रिप, आईएलओ महासन्धि र सिड जिआर नं ३९ ले प्रत्याभूत गरेका आदिवासीको अधिकारहरू विशेष गरी आत्मनिर्णय, अविभेद, प्रत्यक्ष सहभागिता, स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारीसहितको मन्जुरी जस्ता विधि तथा प्रक्रियाहरूको साथै भूमि, भूभाग तथा स्रोतमा आदिवासीको सामूहिक स्वामित्व तथा नियन्त्रणसहितको संरक्षकत्व, प्रथाजनित कानुन तथा प्रथाजनित स्वशासन पद्धती र संस्थाहरूलगायत पनि चुस्त दुरुस्त हुनु पर्दछ ।

२.४.४. विभिन्न कालखण्डमा राज्य पक्षसँग भएको सन्धि सम्झौताको कार्यान्वयन गर्ने, गराउने

पृथ्वीनारायण शाहले लिम्बू (याकथुङ) सँग १८३१ को सन्धि गरेर स्वायत्तता, प्रथाजनित स्वशासन पद्धती, भूमि, भूभाग तथा स्रोतमा सामूहिक स्वामित्व तथा अधिकारमा अविछिन्न निरन्तरता तथा समानान्तर सार्वभौमिकता लगायतको अधिकार स्वीकार गरिसकेको तथ्य जगजाहेर छ । विभिन्न कालखण्डमा आदिवासीको विभिन्न आन्दोलनहरूसँग नेपाल सरकारले सहमति गरेको छ । सङ्घीय लिम्बुवान राज्य परिषद्लगायतका आदिवासी आन्दोलनकारीसँग सरकारले गरेको सम्झौताहरूमा लिम्बुवानको सुनिश्चितताको सहमतिसमेत छ । यी सबैलाई सरकारले इमान्दारपूर्वक कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ, नगरेको अवस्थामा यसको परिणाम जे आउँछ त्यसको लागि राज्य पक्ष जिम्मेवार हुने छ । पृथ्वीनारायण शाहको पालादेखि आजसम्म राज्य पक्ष रहेर गरेका सबै सन्धिहरू इमान्दारीतापूर्वक कार्यान्वयन गर्नु राज्यको दायित्व हो ।

२.४.५. पहिलो संविधान सभाले सिफारिस गरेको स्वायत्त क्षेत्र

पहिलो संविधान सभाले सिफारिस गरेको १४ प्रदेश तथा २३ स्वायत्त क्षेत्र थियो । ति १४ प्रदेशहरू यस प्रकार थियो : लिम्बुवान, किरात, शेर्पा, सुनकोसी, मिथिला-भोजपुरा-कोच-मधेस, तामसालिङ, नारायणी, तमुवान, मगरात, लुम्बिनी-अवध-थारुवान, कर्णाली, जडान, र खप्तड (बराल, दुंगाना, र बुढाथोकी, २०७०, पृष्ठ ११४) । यसैगरी, २३ स्वायत्त क्षेत्रहरू यस प्रकार थियो : कोचिला, भाँगड/उराव, धिमाल, मेचे, सन्थाल, लेप्चा, याख्खा, चेपाङ, दुरा, कुमाल, दनुवार, पहरी, थामी, माभी, बराम, थकाली, छन्त्याल, सुनुवार, दनुवार, सुरेल, जिरेल, ह्योल्मो र ब्याँसी । दनुवार दोहोरिएकोले २३ उल्लेख भए तापनि २२ स्वायत्त क्षेत्र हो ।

२.४.६. आदिवासीको स्वायत्तताको अधिकार सम्बन्धमा नेपाल राज्य पक्ष रहेको अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू

आदिवासीको स्वायत्तताको अधिकार सम्बन्धमा नेपाल राज्य पक्ष रहेको अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू समयबद्ध अर्थपूर्ण कार्यान्वयन गर्ने राज्यको दायित्व हो :

- आईएलओ महासन्धि नं. १६९,
- आदिवासीको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघको घोषणा पत्र,
- आदिवासी महिला तथा किशोरीहरूको अधिकारसम्बन्धी सिडको आधारभूत सिफारिस नं. ३९ तथा राज्य पक्ष नेपाललाई विभिन्न समयमा गरेको सिफारिसहरू,
- नस्लीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि (सर्ड),
- आदिवासीको मानव अधिकार तथा आधारभूत स्वतन्त्रताको लागि संयुक्त राष्ट्र संघको विशेष समाधिष्कक प्रा.जेम्स अनायाको प्रतिवेदन, र
- सिड समितिले संविधान सभाले निर्माण गर्ने संविधानको सम्बन्धमा १३ मार्च २००९ र २८ सेप्टेम्बर २००९ तथा पल्लो किरात राष्ट्रिय मञ्चको सम्बन्धमा ३१ अगस्त २०१२ मा जारी गरेको पूर्व चेतावनी (अर्लि वार्निङ) हरू तथा राज्य पक्ष नेपाललाई विभिन्न समयमा गरेको सिफारिसहरू ।

सिडले नेपाल राज्य पक्षलाई १४ नोभेम्बर २०१८ मा निष्कर्ष अवलोकन तथा सिफारिसको ४० (क) मा “संविधानमा आदिवासी महिलाको अधिकारको पहिचानमा कमी र आदिवासीको आत्मनिर्णयको अधिकारको पहिचानको आधारभूत कमी” भएको निष्कर्ष अवलोकन उल्लेख गर्दै ४१ (क) “आदिवासीको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघको घोषणापत्र अनुरूप आदिवासी महिलाको अधिकार, विशेषगरी उनीहरूको आत्मनिर्णयको अधिकार स्पष्ट रूपमा पहिचान गर्न संविधान संशोधन गर्ने;” भनेर सिफारिस गरेको छ । सिड आफैँमा बाध्यात्मक अन्तर्राष्ट्रिय कानून भएकोले सिडको उक्त सिफारिस पनि बाध्यात्मक भएकाले नेपाल सरकारले कार्यान्वयन गर्न बाध्य रहेकोमा हालसम्म कार्यान्वयन नगरी मानव अधिकारको उल्लङ्घन भइरहेको अवस्था छ । यसको कार्यान्वयनको लागि राष्ट्रिय आदिवासी महिलाको संस्थाको महासंघसहित सिडको लागि आदिवासी महिलाको छाया प्रतिवेदन तयारी गर्ने चार वटा आदिवासी महिलाको प्रतिनिधीहरूले महिला मन्त्रालयमा सम्बन्धित पदाधिकारीहरूसँग पटकपटक कुरा गरेका भए पनि यस सम्बन्धमा सरकारले कुनै चासो राखेको देखिँदैन ।

२.५. स्वायत्तताको कार्यान्वयनमा स्थानीय निकायले गरेका केही सकारात्मक प्रारम्भिक कार्यहरू

२.५.१. थारूको प्रथाजनित संस्था बरघरियालाई स्थानीय सरकारबाट ऐन ल्याएर औपचारिक मान्यता

बारबर्दिया नगरपालिकाको नगरसभाबाट बारबर्दिया नगरपालिकामा रहेका बरघर प्रणाली संरक्षण, प्रवर्द्धन र विकास गर्न बनेको ऐन, २०७७ लाई २५ पुष २०७७ मा पारित गरी बारबर्दिया नगरपालिकाद्वारा २७ पुष २०७७ मा बारबर्दिया राजपत्रको भाग १, खण्ड ४, सङ्ख्या: २ मा प्रकाशित गरेको छ। यो ऐनको प्रस्तावनामा यस्तो उल्लेख रहेको छ (बारबर्दिया नगरपालिका, २०७७, पृष्ठ १ र २):

बारबर्दिया नगरपालिका क्षेत्रभित्र प्रचलनमा रहेको आदिवासी थारूहरूको सामुदायिक सङ्गठन तथा परम्परागत बरघर प्रणालीलाई अभिलेखीकरण, संरक्षण, प्रवर्द्धन, विकास र अभ्यासमा टेवा पुऱ्याउन आवश्यक भएकोले नेपालको संविधान, नेपाल पक्ष रहेको अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि नं. १६९, आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्र २००७, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ लगायत प्रचलित ऐन कानूनबमोजिम वाञ्छनीय भएकोले, बरघर प्रणालीको अभ्यास प्रचलनमा रहेको गाउँको विकास निर्माण कार्य, गाउँमा शान्ति सुव्यवस्था, आपसी सहयोग, सहकार्य, एकता र सामूहिक पद्धतिलाई कायम गर्न बरघर प्रणालीलाई अभैँ सशक्त र प्रभावकारी बनाउन आवश्यक भएकोले,

समावेशी तथा समविकासको सिद्धान्तका आधारित स्थानीय विकासमा न्यायोचित सहभागिता र पहुँचलाई सुनिश्चित र वाञ्छनीय भएकोले,

नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेको सामाजिक न्याय, मेलमिलाप, सदभाव र दिगो विकासका लागि

चिरकालदेखि अभ्यासमा रहेको विकास, निर्माण, न्याय, परम्परा, पेसा र समाज परिचालनको प्रणालीलाई कानुनी मान्यता प्रदान गरी यसको भूमिकालाई अभैँ प्रभावकारी बनाउन वाञ्छनीय भएकोले,

नेपालको संविधानको धारा २२१, धारा २२६ र अनसूची ८ को १२ र २२, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ११ (फ)(४) (५) दफा ११ (४) को (ठ) र दफा १०२ बमोजिमको अधिकार प्रयोग गरी बारबर्दिया नगरपालिकाको ८ औँ नगरसभाले यो ऐन बनाई लागु गरेको छ।

उक्त ऐनको परिच्छेद २, धारा ३ मा बरघरको कार्यक्षेत्र यसरी उल्लेख गरिएको छ (बारबर्दिया नगरपालिका, २०७७, पृष्ठ ५) :

- (१) थारू समुदायको परम्परागत प्रथाजनित सङ्गठनको क्षेत्राधिकार गाउँ बरघरको हकमा सम्बन्धित एक गाउँमा रहने छ। निजले सोही गाउँ समुदायको अगुवाइ गर्ने छ। टोल बरघरले आफ्नो टोल र सोही गाउँमा बरघरले प्रदान गरेको जिम्मेवारीअनुसार अगुवाइ गर्ने छ।
- (२) वडा बरघरले सम्बन्धित वडा कार्यालय, वडाभित्र पर्ने सबै गाउँका बरघरहरूसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने छ।
- (३) नगर बरघरले नगरपालिका, नगरपालिकाभित्रका सबै वडा बरघर र गाउँ बरघरसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने छ।

यसको सिको गर्दै टिकापुर नगरपालिकाले बरघर-भलमन्सा प्रथाजन्य ऐन, शुक्लाफाँटा नगरपालिकालगायतका थारू बहुल क्षेत्रमा भएका स्थानीय निकायले यस्तो ऐन लागु गरेका छन्। यो सङ्घीयताको कार्यान्वयनको दृष्टिले धेरै महत्त्वको रहेको छ।

२.५.३. कीर्तिपुर नगरपालिकाले ऐन ल्याएर गरेको सांस्कृतिक क्षेत्रको घोषणा

कीर्तिपुर नगरपालिकाले स्थानीय राजपत्र खण्ड: १ कीर्तिपुर, असार २३ गते, २०७८ साल सङ्ख्या ३ भाग-४ संवत् २०७८ सालको ऐन नं. ३ कीर्तिपुर नगर सांस्कृतिक संरक्षित क्षेत्र सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन, २०७८ को प्रस्तावनामा यस्तो उल्लेख गरिएको छ,

कीर्तिपुर नगरपालिकाअन्तर्गत कीर्तिपुर नगरका सांस्कृतिक संरक्षित क्षेत्रका सांस्कृतिक सम्पदा, गुठी, मातृभाषा (नेपालभाषा), प्राचीण पुराना बस्ती संरक्षण, संस्कृतिसँग सम्बन्धित भूमि संरक्षण, यस क्षेत्रको सांस्कृतिक जीवनको उत्थान गर्न यस क्षेत्रका समुदायको चाहना र कीर्तिपुर न.पा.को कर्तव्यसमेत रहेको सन्दर्भमा यसको समुचित व्यवस्थापन गर्न वैधानिक संस्था आवश्यक देखिएकोले सो सम्बन्धमा कानुनी व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकोले, नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको आदिवासी जनजातिसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि (आईएलओ) १६९, आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र (युएनडिप) लाई समेत आधार लिई नेपालको संविधानको भाग १८, धारा २२६ को उपधारा (१) तथा संविधानको अनुसूची ८ को २२ नं. को अधिकार, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ दफा १०२ र दफा ९(३) ले दिएको अधिकार आधारमा कीर्तिपुर नगरपालिकाको नगर सभाले यो ऐन बनाई लागु गरिएको छ।

उक्त ऐनको धारमा ५ मा समितिको १३ वटा काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छ जुन यस प्रकार रहेका छन् :

- “(क) संरक्षित क्षेत्रको संस्कृति, सम्पदा संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्ने ।
- (ख) कीर्तिपुरलाई प्राचीन नेवारी सांस्कृतिक केन्द्र स्थल तथा पर्यटकीय गन्तव्यस्थलको रूपमा विकास गर्ने,
- (ग) कीर्तिपुरका भाषा, संस्कृति, सम्पदा एवम् ऐतिहासिक अभिलेख अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने एवम् प्रचार प्रसार गर्ने,
- (घ) यस क्षेत्रको संस्कृति संरक्षण तथा विकास गर्ने सम्बन्धमा स्थानीय खिलः पुच, गुठी, संघ संस्थालाई समन्वय र प्रोत्साहन गर्ने ।
- (ङ) संरक्षित क्षेत्रमा गरिने कुनै पनि विकास निर्माण तथा अन्य क्रियाकलाप सम्बन्धमा मापदण्ड तयार गरी नगरपालिकालाई निर्णयार्थ प्रस्तुत गर्ने र नगरपालिकाले निर्णय गरेबमोजम लागु गरिने छ ।
- (च) सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणको मौलिकतासहित संरक्षण गर्दै यसलाई आयआर्जनको स्रोतको रूपमासमेत विकास गरिने छ ।
- (छ) संरक्षित क्षेत्रको कला, संस्कृति, संस्कार, जात्रा पर्व भेषभूषा, धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्पदा, नेपाल भाषा लिपि, गुठी तथा गुठीजन्य कानूनको संरक्षण एवम् सम्बर्द्धन गरी यस क्षेत्रलाई सांस्कृतिक पर्यटन गन्तव्यका रूपमा विकास गर्ने ।
- (ज) यस क्षेत्रको सांस्कृतिक महत्त्व र गरिमाको प्रतिकूल असर पार्ने गरी सञ्चालन गरिने क्रियाकलाप रोक्ने तथा रोक्न लगाउने छ ।
- (झ) यस संरक्षण क्षेत्रको सांस्कृतिक सम्पदाको सम्बन्धमा कुनै विवाद उत्पन्न भए सम्बन्धित पक्षसँगसमेत छलफल गरी सो विवाद समाधान गरिने छ ।
- (ञ) समितिले परिषद् बैठक आह्वान र व्यवस्थापन गर्ने छ ।
- (ट) परिषद्को निर्णय कार्यान्वयन गर्ने गराउने ।
- (ठ) समितिको वार्षिक योजना स्वीकृत गरी कार्यान्वयन गर्ने,
- (ड) समितिको उद्देश्य पूर्तिका लागि आवश्यक अन्य कार्यहरू गर्ने र गराउने ।” (पृष्ठ ४)

२.५.३. प्रथम नागरिक थारू समुदायको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा विकाससम्बन्धी ऐन २०८०

इटहरी उपमहानगरपालिकाले प्रथम नागरिक थारू समुदायको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा विकाससम्बन्धी ऐन २०८० कार्यान्वयन गरेको छ । यो ऐनको प्रस्तावनामा यस्तो उल्लेख गरिएको छ :

नेपालको मूल कानूनको रूपमा रहेको नेपालको संविधान २०७२ ले परिकल्पना गरेको बहुजाति, बहुभाषी, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक एवम् सामाजिक सांस्कृतिक एकता, एकबद्धताको प्रवर्द्धन र जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, तथा धार्मिक सहिष्णुता, सामाजिक न्याय, आर्थिक समानता, समानुपातिक, समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तको आधारमा दिगो विकासका लागि चिरकालदेखि अभ्यासरत रहेको सामाजिक रूपान्तरण, विकास, सामाजिक न्याय, प्रथा, परम्परा, रीतिरिवाज, धर्म संस्कृति र समाज परिचालनको प्रणालीलाई कानुनी मान्यता प्रदान गरिएको भूमिकालाई थप प्रभावकारी बनाउन वाञ्छनीय रहेकोले नेपालको संविधान २०७२ को प्रस्तावना, धारा २२१, धारा २२६ र अनुसूची ६ को १८, अनुसूची ८ को घ १२ र १४, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ को दफा ११ (फ), दफा ४ (ठ) र दफा १०२ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ मा भएको व्यवस्था तथा नेपालको संविधान २०७२ को धारा १८ अन्तर्गत व्यवस्था गरेको मौलिक हकहरू र धारा ४२ अन्तर्गतको सामाजिक न्यायको हक तथा आईएलओ १६९ ९.ILO-169) मा उल्लिखित आदिवासी जनजातिहरूको हक विशेष गरी थारू समुदायको हक प्रचलन गर्न, थारू जातिको विकास र उनीहरूको भाषा, संस्कृति, सांस्कृतिक भूमी, प्रथा र परम्परा, पहिचान संरक्षण, सम्बर्द्धन र विकास गर्न स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ को दफा १०२ को अधीनमा रही यो ऐन बनाइ जारी गरिएको छ ।

यो ऐनको ९ वटा उद्देश्यहरू यस प्रकार उल्लेख गरिएको छ :

- (क) थारू समुदायको भाषा, संस्कृति, प्रथा, परम्परा र पहिचानको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा विकास गर्ने ।
- (ख) इटहरी उपमहानगरपालिका भित्र रहेका थारू समुदायको ग्रामथान, पूजा स्थल, मठ, पोखरी, जाईठ, इनार, डवरा आदि ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक भूमि तथा प्राचीन सम्पदा/संरचनाहरूको सूचीकृत गरी आवश्यक संरक्षण, सम्बर्द्धन र विकास गर्ने ।
- (ग) इटहरी उपमहानगरपालिका भित्र रहेका थारू समुदायको ग्रामथान, गढी, मठ, पूजा स्थल, पोखरी, जाईठ, इनार, डवरा, आदि ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक भूमि तथा प्राचीन सम्पदा/संरचनाहरू तथा लोपोन्मुख नाच, गीत, परिकार, कला संस्कृति, प्रथा र परम्पराहरूको बारेमा अनुसन्धान गरी दस्तावेजीकरण गर्दै पुस्तक प्रकाशन, वृत्तचित्र निर्माण तथा प्रचार प्रसार गर्ने ।
- (घ) थारू समुदायलाई शिक्षा, प्रविधि, स्वास्थ्य र रोजगारीमा पहुँच अभिवृद्धि गर्न संविधानले व्यवस्था गरेको समावेशी समानुपातिक सिद्धान्तको आधारसहित इटहरी

उपमहानगरपालिकाको थारू समुदायको जनसङ्ख्याको आधारमा रोजगारीको सुनिश्चितता गर्ने र शैक्षिक संस्थानहरूमा थारू विद्यार्थीहरूलाई विशेष छात्रवृत्तिको व्यवस्था गर्ने ।

- (ड) थारू भाषाको पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक निर्माण गरी इटहरी उपमहानगरपालिका क्षेत्रका विद्यालयहरूमा आधारभूत तह हुँदै उच्च शिक्षासम्म क्रमशः पठन पाठन/शिक्षण गर्न लागु गर्ने ।
- (च) थारू भाषालाई स्थानीय सरकारी कामकाजी भाषाको रूपमा विकास गरी कार्यान्वयन गर्ने ।
- (छ) थारू समुदायलाई स्वास्थ्य सेवामा विशेष सुविधाको व्यवस्था गर्ने ।
- (ज) इटहरी नगर क्षेत्रभित्र थारू समुदायका लागि यातायात सेवामा विशेष सुविधाको व्यवस्था गर्ने ।
- (झ) थारू समुदायलाई वनजङ्गल प्रयोग तथा संरक्षण, सम्बद्धन गर्न पहुँच अभिवृद्धि गर्ने ।

२.६. समुदायगत तहमा भएको पास

तामाङ ह्युल ठिमको निर्माण (तामाङ ह्युल सञ्चालनसम्बन्धी अवधारणासहितको व्यवस्था)

तामाङ ह्युलछोकले ताम्सालिङको भूक्षेत्रसँग तथा घोषणाको लागि आवश्यक तामाङ ह्युल ठिमको निर्माण (तामाङ ह्युल सञ्चालनसम्बन्धी अवधारणासहितको व्यवस्था) को मस्यौदा तयार गरे समुदायहरूको सहमतिको लागि छलफलको क्रममा छ । ताम्सालिङको रिमिठम (सांस्कृतिक) भूमि, लौकिक भूमि र पारलौकिक भूमिमा ताम्सालिङभित्र अवस्थित अन्य राष्ट्रसँग, ताम्सालिङबाहिरका तामाङ राष्ट्र तथा अन्य राष्ट्रिय तथा नेपाल देश र अन्तरदेशीय वा राज्यस्तरीयहरूसँगका सम्बन्धबारे प्रस्ट पारेको छ । ह्युलछोऽबा (गाउँसभा) र यसको संरचनाअन्तर्गत (क) बोम्बो (ख) तम्बा (ग) लम (लामा) (घ) अम्ची (ङ) गन्बा (च) मुइमू (छ) न्होर्बु (ज) खेन्पो र (झ) छर्म्यङ रहेको छ । सदस्य गेन्दुनका गठन प्रक्रियामा (क) बोम्बो गेन्दुन (ख) तम्बा गेन्दुन (ग) लम(लामा) गेन्दुन (घ) अम्ची गेन्दुन (ङ) गन्बा गेन्दुन (च) मुइमू गेन्दुन (छ) न्होर्बु गेन्दुन (ज) खेन्पो गेन्दुन (झ) छर्म्यङ गेन्दुन र (ञ) चोहो गेन्दुन उल्लेख छ । चोहोको भूमिका, काम र कर्तव्यमा (१) जीवन संस्कारहरू, (२) चाडपर्वहरू, (३) ह्युल स्हेड्बा (सामाजिक भूमिका), (४) भूमि तथा चरनलगायतका प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन, (५) हेरालु तथा प्रवक्ताको भूमिका, (६) बेवारिसे, सहयोगीविहीनका लागि व्यवस्था मिलाउने, (७) इच्छा विपरीत वा बलात् श्रम शोषणबाट सुरक्षा दिलाउने, र (८) आधारभूत आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने गराउने उल्लेख छ । ताम्सालिङको तहगत संरचना

ताम्सालिङको तहगत संरचनामा ह्युलछोऽब (गाउँसभा), थुमछोऽब(थुमसभा), जोडछोऽब(जोडसभा), ताम्सालिङछोऽब (ताम्सालिङसभा), र नेपालछोऽब (नेपालसभा) उल्लेख छ । तामाङ परिसद् काउन्सिल भने न्हडह्युल्दो र फिक्क्यपह्युल्दो उल्लेख छ । पारम्परिक, स्थानीय तथा केन्द्रसँग, आदिवासी राष्ट्रसँग, वैदेशिक तथा अन्यसँगको सम्बन्ध उल्लेख छ ।

२.७. अन्यसँगको सम्बन्ध नेपालको संविधान तथा अन्तराष्ट्रिय कानूनमा भएको स्वायत्तताको अधिकारको अर्थपूर्ण कार्यान्वयनमा विद्यमान समस्याहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

२.७.१. नस्लवाद, बाहुनवाद तथा आन्तरिक उपनिवेशवाद

नेपालमा विद्यमान नस्लवाद, बाहुनवाद तथा आन्तरिक उपनिवेशवादमा २५० वर्षदेखि निरन्तर कायम रहेकोले आदिवासीको स्वायत्ततालाई संवैधानिक र कानुनी मान्यता दिन राज्य - व्यवस्थापिका, कार्यपालिका, न्यायपालिका, मिडिया, राजनीतिक दल, सेना, प्रहरीलगायतका जातीय सवायत्तताको विरोधमा रही आएकाले कठिन भएको छ ।

२.७.२. अन्तराष्ट्रिय कानून उल्लङ्घन भएमा कारबाही गर्ने निकायको अभाव

नेपाल पक्ष रहेको बाध्यात्मक अन्तर्राष्ट्रिय कानून उल्लङ्घन भएमा कारबाही गर्ने निकायको अभाव देखिएको छ । आईएलओ महासन्धि नं १६९ वा सिडको आधारभूत सिफारिस नं १३९, सर्डलगायतले प्रत्याभूत गरेको अधिकार राज्य पक्ष अर्थात् नेपाल सरकार, नीजि क्षेत्र, मिडिया र नागरिक समाजले गरेको खण्डमा युएनमा उजुरी दिन मिल्छ र उसले नेपाल राज्य पक्षलाई सिफारिस गर्छ तर कार्यान्वयन नभए, नगरेको अवस्थामा कुनै कारबाही गर्ने व्यवस्था छैन । त्यसैले नेपाल सरकारले सधैं अटेर गरी बस्छ ।

२.७.३. एफपिक आलेखको निर्माण र अर्थपूर्ण कार्यान्वयनको अभाव वा दुरुपयोग

आदिवासीले तात्त्विक रूपमा समुदायगत तहमा आत्मनिर्णय, स्वायत्तता, स्वशासन तथा भूमि, भूभाग तथा स्रोतहरूको सामुहिक संरक्षकत्वलाई दैनिक जीवनमा अभ्यास गर्न एफपिक आलेख अत्यावश्यक छ । साथै, राज्य, विशेषगरी समुदायमा स्थानीय निकाय, प्रादेशिक सरकार, सङ्घीय सरकार, निजी कम्पनीलगायतका बाह्य पक्षले गर्ने कानुनी तथा प्रशासनिक हस्तक्षेपलाई रोक्न पनि एफपिक आलेख अत्यावश्यक छ ।

स्वतन्त्रको अर्थ कर, बाध्यता, दबाव, डर, त्रास, लोभ-लालच, धाक-धम्की, बदमासी, छलकपट, जालभेल, षडयन्त्र, तथा फुटाउ र शासन गर्ने काम शून्य हुनु पर्दछ ।

अग्रिमको अर्थ बाह्य पक्षले जानकारी संविधान, ऐन कानून, नीति, योजना, कार्यक्रम, परियोजना, निर्देशकालगायतका कुनै पनि कानुनी र प्रशासनिक कार्य गर्ने सम्बन्धमा सोचाइ बनाउनुअघि, निर्णय गर्नुअघि, भएका निर्णयलाई कार्यान्वयन गर्नुअघि, कार्यान्वयन भएको कार्यको अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्नुअघि, कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धान गर्नुअघि दिनुपर्ने, र आदिवासीको परम्पराअनुसार पर्याप्त छलफल गर्न र सो सम्बन्धमा हुन्छ वा हुन्न वा अझै सोचविचार गरेपछि मात्र मन्जुरी दिने भन्ने यथोचित निर्णय गर्न प्रथा र परम्पराअनुसार लाग्ने वा चाहिने जति समय दिने र लिने कार्य अघि दिनुपर्ने हुन्छ ।

जानकारीसहित भन्नाले राज्य वा बाह्य पक्षले जे गर्न खोजेको छ, जे गर्दछ, त्यससँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कागजातहरू, अध्ययन अनुसन्धानका सबै प्रतिवेदन, फाइदा बेफाइदा, सकारात्मक र नकारात्मक सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिकलगायतका प्रभाव वा असर, उद्देश्य, समयावधि, प्रक्रिया अधिकारवाला आदि, अन्य सान्दर्भिक सबै जानकारी बुझ्ने र चाहेको भाषामा समयमै उपलब्ध गर्ने, गराउने, आदिवासी समुदायका राजनीतिक, आध्यात्मिक (धार्मिक), सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिकलगायतका प्रथाजन्य संस्थाका नेतृत्व तहकाहरू, परम्परागत ज्ञानका बाहकहरूलगायतका अडान, सुभाब र विचार पर्याप्त समय लिएर सङ्कलन गर्ने भन्ने हो ।

मन्जुरी भन्नाले “हुन्छ” भन्ने, “हुन्न” भन्ने, वा उपयुक्त समयमा “हुन्छ” वा “हुन्न” भन्ने तथा पाएको जानकारीको आधारमा एक पटक दिइसकेको मन्जुरी नयाँ जानकारी पाएको अवस्थामा आवश्यक परे फेरि पाउने अधिकार हो । यो आदिवासीले गर्ने सामूहिक निर्णय हो । मन्जुरी आदिवासी र बाह्य पक्षबिच हुने भएकोले आदिवासी जनजातिको प्रथा र परम्पराअनुसार अधिकार प्राप्त नेताहरू वा प्रतिनिधिमूलक संस्थाका प्रतिनिधिहरूको पूर्ण सहभागितासहित प्रथाजन्य प्रक्रिया पूरा गरेर मात्र मन्जुरी दिन सकिन्छ । मन्जुरी सबै एक मत भएर, भोट खसालेर, हात उठाएर, हुन्छ वा हुन्न भनेर, अलिखित वा लिखितमा दिन सकिन्छ, के कसरी दिने कुरा आदिवासी जनजाति आफैँले तय गर्नु पर्दछ । यो मन्जुरी अधिकारको अभिव्यक्ति हो र यस्तो मन्जुरी प्रथा परम्पराअनुसार आवश्यक समय लिएर चरणबद्ध रूपमा दिन सकिन्छ । थकालीको १३ घम्प (मुखीया) ले, माफाली थकालीको पोसाडले, थारूको बडगर वा भलमन्सा वा मोहतावाले, नेवारको गुठीले, मगरको भेजाले, गुरुङको नालसभाले, लिम्बूको चुम्लुङ र तामाङको गाम्बालगायतका विभिन्न आदिवासीका प्रथाजन्य संस्थाले गर्ने निर्णय प्रक्रिया केही दिनदेखि वर्ष दिनभन्दा बढी लाग्ने हुन सक्छ । आदिवासीको हकअधिकार उल्लङ्घन भयो, बाधा अड्चन पयो, नकारात्मक असर पयो, क्षति भयो भने राज्य पक्ष वा कम्पनीबाट तत्काल क्षतिपूर्तिलगायतका उपचार पाउनु पर्दछ । यस्तो उपचार पद्धति सजिलै पहुँच भएको, सरल, प्रभावकारी, छिटो छरितो, र आदिवासीको प्रथाअनुसारको हुनु पर्दछ ।

एफपिकको तिन चरण हुन्छ: (१) एफपिक प्राप्त गर्नुअघि, (२) एफपिक प्राप्त गर्दा, र (३) एफपिक प्राप्त गरिसकेपछि (एफपिक तथा अधिकार मञ्च, । यूएनडीपीअनुसार बाह्य पक्षले आदिवासीहरूसँग एफपिक प्राप्त गर्नु पर्दछ । तर उक्त प्रभावित क्षेत्रभित्र बाहुन, छेत्री, दलित, मधेसी, मुस्लिमलगायतका गैरआदिवासी पनि भएको अवस्थामा बाह्य पक्षले उनीहरूसँग वृहत्तर परामर्श गरेर सहमति गर्न सक्दछ ।

पहिलो चरणमा स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी माथि उल्लेख गरे जस्तो गरी सम्पन्न गर्न एफपिक र अधिकार समूह गठन गर्नु पर्दछ । प्रभावित क्षेत्रको आदिवासीहरूको बस्ती टाढाटाढा छ भने पायक पर्नेहरूको क्लष्टर बनाउनु पर्दछ । बाह्य हस्तक्षेपबाट पर्ने असर, प्राप्त दस्तावेजहरूलाई सही रूपमा बुझ्न, क्लष्टरहरूलाई जागरुक तथा अधिकारका बारेमा सचेत बनाउन, आवश्यक कानुनी सरसल्लाह प्राप्त गर्न आदिवासीको अधिकारका बारेमा कार्यरत लाहुर्निप वा अन्यको सहयोग लिन सकिन्छ । बाह्य पक्ष वा परियोजनाको लागि दातृसंस्थाले गर्ने वातावरणीय प्रभाव अध्ययन वा सामाजिक सांस्कृतिक तथा आर्थिक प्रभाव अध्ययन गर्न समुदायमा आएको अवस्थामा उक्त अध्ययन टोलीमा समुदायले विश्वास गरेको विज्ञहरू हुनु पर्दछ र यस्तो नभएमा उनीहरूलाई बहिष्कार गर्नु पर्दछ । साथै बाह्य पक्ष अर्थात् परियोजना वा निजी कम्पनी वा दातृसंस्था आदिले समुदायगत छलफल गरेको छ भने उपस्थितिमा आदिवासीहरूले दस्तखत गर्नु हुँदैन किनभने पछि आदिवासीको अधिकार उल्लङ्घन गरेको वा पीडित आदिवासीहरूले उनीहरू विरुद्ध आन्दोलन गर्नुपरे उनीहरूले समुदायसँग परामर्श गरी मन्जुरी लिइसकेको भनेर दाबी गरी दुरुपयोग गर्न सक्छ । व्यवहारमा एफपिकलाई दुरुपयोग गरिएको यथार्थता प्रभावित समुदायमा अन्तरक्रिया गर्दा प्रस्ट हुन्छ । कतिपय अवस्थामा उपस्थितिको हाजिरीलाई उपस्थित नभएकालाई घरघरमा पुगेर हाजिरी मा दस्तखत गराएको, छलफलको बेला त्यत्तिकै खिचेको फोटो वा रेकर्ड गरेको अडियो वा भिडियोलाई एफपिक गरेको प्रमाण भनेर गलत रूपमा प्रस्तुत गर्ने गरेको देखिन्छ । डा. नविन कुमार राईको नेपालको तामाङ आदिवासीको स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारीसहितको मन्जुरी माथिल्लो त्रिशुली-१ जलविद्युत् परियोजनाले निम्नलिखित सात ओटा संरचनागत र प्रक्रियागत कमीकमजोरीहरूले एफपिकको दुरुपयोग भइरहेको प्रस्ट पार्दछ (Rai 2023, p.2) :

१. कम्पनीले तामाङ आदिवासीहरूको भूमि कब्जा गर्ने तथा भौतिक रूपमा विस्थापन गर्ने कार्य गरिसकेको लामो समय पछिमात्र एफपिकको दस्तावेजीकरण गरियोस् उक्त एफपिक अनिवार्य नीतिहरू र आईएलओ १६९ अनुसार गर्नुपर्ने समयभन्दा सात वर्षपछि (मूल प्रतिवेदनमा उल्लिखित ...) दस्तावेजीकरण गरेको थियो ।
२. एफपिक प्राप्त गर्ने प्रक्रियाको बेला कम्पनीले परियोजना-प्रभावित ११ वटा बस्तीहरू (२१ मध्ये ...) बहिष्करण गरेको थियो । यि बहिष्कृत बस्तीहरू परियोजनाको बाँधको

जलाधार क्षेत्रभित्रका र/वा अधीनस्थ वा सम्बद्ध संरचनाहरूबाट प्रभावित हुन् ।

३. कम्पनीले ६ वटा प्रत्यक्ष रूपमा परियोजना-प्रभावित सामुदायिक वन उपभोक्ता समुहबाट एफपिक प्राप्त गर्न खोजेन । कम्पनीले यो दायित्व सरकारको विभागलाई सुम्पियोस् सरकारको विभागले सामुदायिक वन उपभोक्ता समुहहरूसँग एफपिक प्राप्त गर्‍यो कि गरेन भन्ने बारेमा कम्पनीले प्रामाणित गर्न सकेन ।
४. कम्पनीले वृहत तामाङ समुदायबाट एफपिक प्राप्त गर्न खोजेन, यसले त्यसो गर्नुको सट्टा सम्बन्धित समुदायबाट जनादेश नल्याएका अनौपचारिक रूपमा छनौट गरिएका व्यक्तिहरूबाट बनेको तदर्थ “सल्लाहकार परिषद्” बाट खोज्यो ।
५. कम्पनीले परियोजना-प्रभावित तामाङहरूबिच सर्वसम्मति जुटाउन नपुग्ने समय (दुई महिना) निर्धारण गर्‍यो । परियोजना-प्रभावित तामाङहरूलाई हरेक बस्तीको सामाजिक उप-समुह (पाकाहरू, महिला) का साथै परियोजना-प्रभावित सम्पूर्णबिच सर्वसम्मति जुटाउन कम्तीमा पनि ६ महिनाको समय सीमा दिनुपर्ने थियो ।
६. कम्पनीले तामाङ स्वसरकार प्रथाजनित संस्थाहरूलाई संलग्न नै गराएनन् यि प्रथाजनित संस्थाहरूले प्राकृतिक स्रोतहरू (वन, सामुदायिक भूमि, पानी) को व्यवस्थापन र उपयोग नियमन गर्दछ ।
७. कम्पनीले नीति-निर्णयमा तामाङ महिलाको प्रथाजनित भूमिकालाई कम आकलन गर्‍यो; घर- र समुदायगत-तहको नीति-निर्माणमा महिला बलियो हुन्छ ।

२.७.४. आफ्नो संविधानको निर्माण तथा घोषणा

प्रत्येक आदिवासी राष्ट्र, राज्य तथा सरकारले आफ्नो संविधान अथवा मूल कानून वा मूल बन्देज बनाउने छ । यो आफ्नो पितृहरूले गरेको योगदान र पुस्तान्तरण तथा भावी पुस्ताप्रति यो पुस्ताको पुस्तान्तरणको ऐतिहासिक दायित्वलाई ध्यानमा राखेर प्रथाजनित स्वशासन पद्धती तथा प्रथाजनित कानूनहरूलाई समय सान्दर्भिक गरेर आदिवासीको आधारभुत मूल्यमान्यताहरूमा रहेर बनाउने छ । समुदायमा गहन छलफल गरेर समुदायको मन्जुरीमा अन्तिम रूप दिएर समुदायले स्वघोषणा गरी कार्यान्वयन गर्ने छ ।

२.७.५. सामुदायिक आलेख

स्वायत्ततालाई वास्तविक अर्थमा प्रयोग गर्नको लागि आदिवासीको प्रत्येक समुदायले सामुदायिक आलेख (Communiyt Protocol) समुदायले नै बनाउन अत्यावश्यक छ । यो सामुदायिक आलेखमा समुदायमा भएको सामुदायिक नक्साङ्कन, भूमि, भूभाग तथा स्रोतहरू तथा त्यसको संरक्षण, सङ्कलन, उपयोग, प्रथाजनित स्वशासित संस्थाहरू तथा प्रथाजनित

कानूनहरू, जन्मदेखि मृत्युपर्यन्तका विधिविधानहरू, बाह्य पक्षले पालना गर्नुपर्ने नीति नियम, विधिविधान र गर्नुहुने तथा गर्नुहुने कार्य तथा व्यवहारलगायतको आचारसंहिता, चुनौति तथा अवसरहरूलगायतको प्रस्ट विवरण तयार गर्नु पर्दछ। यो सामुदायिक आलेख समुदायको विज्ञहरूले समुदायसँग छलफल गरेर मस्यौदा तयार गर्नु पर्दछ। आवश्यक परे बाहिरबाट समुदायको विश्वास गरेको आदिवासी विज्ञ वा संस्थाको सहयोग लिन सक्ने छ। तयार मस्यौदालाई प्रथाजनित स्वसरकार पद्धतिले अन्तिम रूप दिने छ र समुदायको भेलाको मन्जुरी लिएर पारित गर्ने छ। प्रथाजनित सरकार नभए सिधै समुदायको भेलाबाट मन्जुरी लिएर पारित गर्ने छ। बाह्य पक्ष, नेपालको राज्य, सरकार, गैरसरकारी संस्थाहरू, निजी व्यापारिक कम्पनी, अन्तर्राष्ट्रिय दातृसंस्था आदि जो कोहीलाई पनि उक्त सामुदायिक आलेख समुदायले उपलब्ध गराउने छ र तदनुरूप कार्यान्वयन गर्ने छ। बाह्य पक्ष समुदायमा जानुअघि सामुदायिक आलेखबारे जानकारी हुने भएकाले तदनुरूप गर्नु उनीहरूको कर्तव्य तथा दायित्व हुने छ। बाह्य पक्षले सामुदायिक आलेखलाई पालना नगरे उसको सबै गतिविधिहरूमा समुदायले रोक लगाउने छ।

२.७.६. स्थानीय निकायमा आदिवासीको पालो

स्थानीय निकायहरू जहाँ आदिवासीहरूको जनसङ्ख्या लगभग शतप्रतिशत वा अत्यधिक बहुल छ त्यहाँ स्थानीय निकायको बजेटको उपयोग तथा काम कारबाहीहरू सम्बन्धित आदिवासीको प्रथाजनित स्वसरकार पद्धतिले भन्ने, गरेअनुसार हुनु पर्दछ।

२.७.७. अन्तिम विकल्प विद्रोह

आदिवासी विरुद्ध राज्यले नस्लवादी, बाहुनवादी, उपनिवेशवादी, हिन्दु पितृसत्तावादीलगायतको विचारधारा, नीति, योजना तथा कार्यक्रम लादने, घोषित वा अघोषित युद्धगर्दै आदिवासीको सांस्कृतिक संहार हुँदै नरसंहार गर्ने, मानवता विरुद्धको अपराध तथा युद्ध अपराध गरेमा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा उल्लेख भएअनुसार निःशस्त्र वा सशस्त्र विद्रोह गर्नुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था सिर्जना हुनसक्ने देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

देवनागरी

आईएलओ १९८९ अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि सङ्ख्या १६९ आदिवासीसम्बन्धी महासन्धि,

१९८९ <https://www.lahurnip.org/uploads/resource/file/ilo-convention-169-nep.pdf>

ओएचएसएचआर (बेमिती) आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय

घोषणापत्र, मानवअधिकार उचचायुक्तको कार्यालय-नेपाल, काठमाडौं । <https://www.lahurnip.org/uploads/resource/file/undrip-compressed.pdf>

इटहरी उप-महानगरपालिका २०८०, सुनसरी प्रथम नागरिक थारू समुदायको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा विकाससम्बन्धी ऐन २०८०, इटहरी उप-महानगरपालिका नगर कार्यपालिकाको कार्यालय ।

ईनोल्याग र फिमि २०८० (वि.सं), आदिवासी महिला र किशोरीहरूको अधिकारका लागि आधारभूत सिफारिस नं ३९ (२०२२), आदिवासी महिला कानुनी सचेतना समूह, ललितपुर र फिमि ।

एफपिक तथा अधिकार मञ्च २०२० युरोपियन लगानी बैङ्कको लगानीमा निर्माणाधीन मर्स्याङ्दी करिडोर २२० के.भी. विद्युत् प्रसारण लाइन परियोजनाबाट प्रभावित समुदायद्वारा तयार पारिएको स्वतन्त्र अग्रिम जानकारीसहितको मन्जुरीसम्बन्धी आलेख (प्रोटोकल), लमजुङ, नेपाल: एफपिक तथा अधिकार मञ्च, एफपिक र अधिकार मञ्च, लमजुङ २०२०, नेपाल युरोपियन लगानी बैङ्कको लगानीमा निर्माणाधीन मर्स्याङ्दी करिडोर २२० के.भी. विद्युत् प्रसारण लाइन परियोजनाबाट प्रभावित समुदायद्वारा तयार पारिएको स्वतन्त्र अग्रिम जानकारीसहितको मन्जुरीसम्बन्धी आलेख (प्रोटोकल) ।

कीर्तिपुर नगरपालिका २०७८ (वि.सं.), कीर्तिपुर नगर सांस्कृतिक संरक्षित क्षेत्र सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन, २०७८ स्थानीय राजपत्र खण्ड: १ कीर्तिपुर, असार २३ राते, २०७८ साल सङ्ख्या ३ भाग-४ कीर्तिपुर नगरपालिका ।

निफ र निफ २०७८ (वि.सं) नेपालमा आदिवासी महिला अधिकारको अवस्थाका सम्बन्धमा महिला विरुद्ध हुने भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी समितिलाई नेपालको छैठौं आवधिक प्रतिवेदनका लागि बुझाएको छाया प्रतिवेदन र महिला विरुद्ध हुने भेदभाव [उन्मूलन] सम्बन्धी समितिले नेपालको छैठौं आवधिक प्रतिवेदनमाथि दिएको निष्कर्ष सुझाव, राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ (निफ), राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला मञ्च (निफ), काठमाडौं ।

नेपालका आदिवासीहरूको मानव अधिकारसम्बन्धी वकिल समूह (लाहुर्निप) अनामनगर, काठमाडौं, नेपाल । <https://www.lahurnip.org/uploads/publication/file/fpic-protocol-nepali.pdf>

<https://tinyurl.com/5n7bcf9p>

नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्र परिषद्को कार्यालय २०७९. मानव अधिकारसम्बन्धी पाँचौं राष्ट्रिय कार्ययोजना (आ.व. २०७७/७८-२०८१/८२) तथा तथा विश्वव्यापी आवधिक पनुरावलोकन (तेस्रो चक्र) बाट प्राप्त सिफारिस कार्यान्वयन कार्ययोजना (२०७८-२०८२) नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्री परिषद्को कार्यालय (मानव अधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्भौता महाशाखा) । सिंहदरवार, काठमाडौं । <https://www.opmcm.gov.np/wp-content/uploads/2023/02/Action-Plan-Final-Book-2079-1.pdf>

नेपाल सरकार २०७२ (वि.सं.) नेपालको संविधान २०७२, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं ।

बराल, ठाकुरप्रसाद, टेकप्रसाद ढुङ्गाना, जीवराज बुढाथोकी (सम्पादन) २०७० (वि.सं) संविधानसभा दर्पण, व्यवस्थापिका संसद् सचिवालय, संसद् भवन, सिंहदरवार ।

बारबर्दिया नगरपालिकाको नगरसभाबाट बारबर्दिया नगरपालिकामा रहेका बरघर प्रणाली संरक्षण, प्रवर्द्धन र विकास गर्न बनेको ऐन, २०७७ बारबर्दिया राजपत्रको भाग १, खण्ड ४, सङ्ख्या: २
<https://barbardiyamun.gov.np/sites/barbardiyamun.gov.np/files/barghar%20aen.pdf>
स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ।

<https://tinyurl.com/2dv7vc6k>

भट्टचन, कृष्ण २००९. *सङ्घीयता, आत्मनिर्णयको अधिकार, र जातीय स्वायत्तता*, संस्थागत सुदृढीकरण परियोजना, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान तथा जनजाति सशक्तीकरण परियोजना, नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ, काठमाडौं ।

<https://tinyurl.com/mryzkxfw>

सर्वोच्च अदालत २०७५ (वि.सं), गोरखा जिल्लाको मसेल गाउँ विकास समिति वडा नं. ३ को भुवन बरामु र पाँचखुवा देउराली गाउँ विकास समितिको टेक बहादुर बरामुले प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद् को कार्यालय, सङ्घीय मामला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, व्यवस्थापिका संसद्, कानून तथा न्याय मन्त्रालय भीमसेन, सुलिकोट तथा आरुघाट गाउँपालीकाको कार्यालयहरू विरुद्ध उत्प्रेषणयुक्त परामादेशसम्बन्धी रिटमा सर्वोच्च अदालतको माननीय न्यायाधीश श्री केदारप्रसाद चालिसे र माननीय न्यायाधीश सुरुषेत्तम भण्डारीको संयुक्त इजलासले १६ पुष २०७५को फैसला *थारूको प्रथाजनित संस्था बरघरीयालाई स्थानीय सरकारबाट ऐन ल्याएर औपचारिक मान्यता*

<https://barbardiyamun.gov.np/sites/barbardiyamun.gov.np/files/barghar%20aen.pdf>

<https://www.lahurnip.org/uploads/publication/file/fpic-protocol-nepali.pdf>

रोमन

- Anaya, James S. 2000. *Indigenous Peoples in International Law*. Cambridge University Press, Oxford.
- Benedikter, Thomas 2009. *The World's Modern Autonomy Systems. Concepts and Experiences of Regional Territorial Autonomy*. Anthem Press, New Delhi www.anthempress.com
- Bhattachan, Krishna B. 2012. *Indigenous Peoples' Right to Self-Determination in Nepal*, Pp. 139-165
In Chaitanya Mishra and Om Gurung (Eds.) (2012) **Ethnicity and Federalism in Nepal**. Kathmandu: Central Department of Sociology and Anthropology, Tribhuvan University.
- Bhattachan, Krishna B. 2022. *Right to Self-Determination of Indigenous Women in Nepal*. Kathmandu: National Indigenous Women Forum (NIWF).
- Binder, Christina and Binder, Constnaze 2016. *A Capability perspective on indigenous autonomy*. *Offord Development Studies*, Vol. 44, No. 3, pp. 297-314. <https://doi.org/10.1080/13600818.2016.1167178>
- Ghai, Yash 2000 "Ethnicity and Autonomy: A Framework for Analysis." Pp. 1-26. In: Ghai, Y a s h (Ed.) (2000) *Autonomy and Ethnicity. Negotiating Comparative Claims in Multi-ethnic States*. Cambridge University Press, Cambridge

- Ghai, Yash (ed.) 2000. *Autonomy and Ethnicity: Negotiating Competing Claims in Multi-ethnic States*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Nordquist, Kjell Ake 1998. 'Autonomy as a Conflict-solving Mechanism' in Markku Suksi (ed.), *Autonomy: Applications and Implications*, Kluwer Law International, The Hague.
- MacKay, Fergus, 2009. Models of Autonomy. Presentation during a workshop organized by LAHURNIP in Dhulikhel.
- Rai, Navin K. 2023. *Free, Prior and Informed Consent of the Tamang Indigenous Peoples of Nepal an Independent Assessment on Compliance with the IFC Performance Standards in the Upper Tri-shuli-1 Hydroelectric Project*. Lawyers' Association for Human Rights of Nepalese Indigenous Peoples Asia Indigenous Peoples PactInternational Working Group for Indigenous Affairs. <https://tinyurl.com/3r7amtsk>

न्यायमा पहुँचका लागि नेपालको सन्दर्भमा आदिवासी न्याय प्रणाली

- अधिवक्ता शंकर लिम्बू

"Nulli vendemus, nulli negabimus, aut differemus rectum vel justitiam"

"We shall sell to no one, deny to no one, or delay to no one equity or justice"

“समन्याय वा न्याय हामी कसैलाई बेच्दैनौं, कसैलाई इन्कार गर्दैनौं वा कसैलाई विलम्ब गर्दैनौं”

१ विषयप्रवेश

आदिवासीहरूको न्यायको अवधारणा व्यापक छ, सर्वप्रथम यो एकल तथा हैकमवादी न्याय प्रणालीभन्दा बहुलता (Pluralism) मा आधारित हुन्छ। सामुदायिक पहिचान (Collective identity), सहअस्तित्व (Co-existence) सामुदायिक प्रतिष्ठा (collective Dignity) प्राकृतिक न्याय (Natural Justice) प्रकृतिसँगै न्यायन्याय जोडिएको हुन्छ। समुदायको सामूहिक विवेक (collective wisdom) संस्कार, संस्कृति, मुल्य मान्यतामा आधारित न्यायको अभिप्राय व्यक्तिगत र सामुदायको अस्तित्व, अधिकार, सम्मान कायम गर्नु हो। अपराधीलाई सजाय दिनेभन्दा अपराध नै नहुने अवस्था सिर्जना गर्ने, दोषीलाई दोषअनुसारको सजाय र पुर्नस्थापना पनि आदिवासी न्यायको महत्त्वपूर्ण पाटो हो। आदिवासी न्याय प्रणालीको अर्को बलियो पक्ष गल्ती गर्नेलाई आफ्नो गल्तीको महसुस गराउँदै पीडितको प्रतिष्ठालाई उच्च सम्मान गराउने। समुदायले निर्धारण गरेको सजाय स्वस्फूर्त स्वीकार गराउने पक्ष अत्यन्त बलियो रहन्छ। आदिवासीको न्यायको आधारभूत सिद्धान्तमध्ये अन्तरसम्बन्ध (Relational) वा एकअर्कामा अन्योन्याश्रित (Connectedness) महत्त्वपूर्ण छ। भूमिसँगको सांस्कृतिक, आध्यात्मिक, भावनात्मक सम्बन्ध तथा समुदायसँगको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध विवादको समाधानमा जोडिएर हेर्ने गरिन्छ।

नेपालसमेत पक्ष रहेको अन्तराष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं १६९ को धारा ८ ले आदिवासीको प्रथा र प्रथाजनित कानुन तथा प्रथाजनित संस्थालाई मान्यता दिएको छ। यद्यपि त्यो मान्यता, आफैँमा पूर्ण छैन। यसमा आदिवासीको न्याय प्रणालीको विषयमा प्रस्ट व्यवस्था देखिन्न भने इन्कार गरेको अवस्था पनि विद्यमान छैन। आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्रको धारा ३४ मा अन्तराष्ट्रिय मानव अधिकार मापदण्डअनुरूप आदिवासी न्यायिक प्रणाली वा प्रथालाई प्रवर्धन गर्ने, विकास र कायम गर्ने अधिकार आदिवासीलाई

रहन्छ । नेपालको संविधानको धारा ३२ (२) मा समुदायलाई आफ्नो साँस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुने हक हुने व्यवस्था रहेको छ । आदिवासीको परम्परा, सामाजिक जीवन, जीवन शैली, सामुदायिक अभ्याससँग प्रथाजनित न्याय प्रणाली प्रथामा आधारित भएको हुनाले साँस्कृतिक जिवनको अभिन्न अङ्ग हो । तसर्थ, आदिवासीको न्यायप्रणाली समग्र प्रथा, परम्परा, अभ्यास तथा जीवन पद्धतिमा जोडेर हेर्नु पर्दछ । उपनिवेशवादी न्याय प्रणालीको खासगरी कमन ल प्रणालीमा प्रथा तथा प्रथाजनित कानूनको महत्त्वपूर्ण स्थान हुन्छ । कमन पल को कानुनी परिभाषाअनुसार जहाँ कमनले न्यायधिसलाई शासन गर्छ र जुन अहिले बिर्सिएको विगत भएको छ, नैतिकता र प्रथाको अधारमा मुद्दाको निर्णय हुन्छ र पछि न्यायाधीशले निर्णयलाई पछ्याउँछ । नेपालको न्याय प्रणालीमा अन्य प्रणालीका अलावा कमन ल को ठुलो हिस्सा रहेको उदाहरण सर्वोच्च अदालतबाट न्यायको रोहमा स्थापित नजिरलाई मातहतका अदालतसमेतले एकै तथ्य र प्रश्न भएका मुद्दाहरूमा पालना गर्ने पद्धती र आदिवासी न्याय प्रशासनमा पुर्खाहरूले विवाद समाधान र समाज सञ्चालनमा स्थापना गरी आएका प्रथाजनित विधिशास्त्रलाई विवाद समाधान वा न्याय निरूपणका प्रक्रियामा आधारित हुने गर्दछ ।

आदिवासी न्याय प्रशासन भन्नाले आदिवासी समुदायले सामुहिक जिवन पद्धतिको त्यस्तो अभिन्न अङ्ग हो जुन पुस्तान्तरण हुँदै आएको प्रथाजनित मूल्यमान्यता, विधिशास्त्र, कानून र अभ्यासमा आधारित व्यक्तिगत तथा सामुदायिक न्यायपूर्ण समाज स्थापना गर्ने प्रणाली हो । यो कुन समयमा सुरुवात भयो भन्ने तिथि मितिबाट भन्दा पनि स्मरण गर्न नसकिने समयदेखि नै समुदायको ज्ञानमा आधारित न्याय प्रणाली हो । आदिवासी न्याय प्रणालीको स्रोत चर अचर प्रकृत नै भएको हुनाले प्रकृत सम्मत न्याय प्रणाली हो । यो समुदायको दैनिक जीवनसँग अभिन्न रूपले जोडिएको हुन्छ ।

आदिवासी न्याय प्रणालीले मानव मात्रको होइन चर अचर (धर्तीमाता, प्रकृति, सजीव जीव वनस्पति र निर्जिव वस्तुसमेतको अधिकारको कुरा गर्दछ । यसले यी सम्पूर्णको न्याय सुनिश्चित गर्ने उद्देश्य राख्दछ ।

यी प्रणाली अभ्यास भएका आदिवासीका पुर्ख्यौली थातथलोमा न्यायपूर्ण अवस्था सिर्जना गर्न कार्य गरेको छ भन्ने देखिन्छ ।

आदिवासीको न्यायिक अभ्यास रहेका मुस्ताङ र मनाङ जिल्लाका उदाहरणले राज्यको अदालतभन्दा ग्राह्य प्रभावकारी छ भन्ने प्रस्ट देखिन्छ । सर्वोच्च अदालतको वार्षिक प्रतिवेदनअनुसार आर्थिक वर्ष २०७४।०७५ (वि.सं.) मा देशभरका अदालतमा गरी ज्यान मुद्दाका १० हजार ८ सय ६८ मुद्दा दर्ता भए । तर मुस्ताङमा प्रहरी र जिल्ला अदालतको

रेकर्डले गत वर्ष एक जनाको पनि हत्या नभएको देखाउँछ।^१ १४ वटा मुद्दा बोकेर बसेको मुस्ताङ जिल्ला अदालतमा एउटा पनि ज्यानसम्बन्धी मुद्दा छैन। देवानी प्रकृतिका मुद्दा तथा अधिकांश फौजदारी प्रकृतिका मुद्दासमेत मुखियाले नै मिलाउने र फैसला गर्ने भएका कारण पनि जिल्लामा कम मुद्दा दर्ता भएको हुन सक्ने जिल्ला अदालतको अनुमान छ।^२ एउटा सर्वेक्षणअनुसार प्रहरीमा परेका जाहेरी या त सवारी ज्यानसम्बन्धी वा भैभगडासम्बन्धी मुद्दा पनि अत्यन्त न्यून मुस्ताङभन्दा बाहिरबाट आएका थिए।^३ मनाङ जिल्ला अदालत हाल मुद्दाविहीन छ। ४ कार्यालय सहयोगी र ९ जना कर्मचारी दरबन्दी भएकोमा यी कर्मचारी कामविहीन छन्।^४ कहिले सामान्य भनाभन गाउँमा नै मिल्छ। ढुङ्गामुढा हुने भगडा हुँदैन, हुन लागेमा पनि मिलाइहाल्छन्। अदालत र प्रहरी प्रशासनसम्म पुग्दैन।^५ यी हिमाल पारिका जिल्लाका आदिवासीहरूको आफ्नै परम्परागत संस्था र कानूनबाट समुदाय सञ्चालित छ। ताम्हाङ (थकाली) हरूको आदिवासी न्याय प्रशासनलाई घम्प (मुखिया) प्रणाली र निसाङबाहरूको ग्मिथेवा प्रणालीअन्तरगत समाज स्व-प्रशासित पद्धती भएका कारण माथीको अवस्था सिर्जना भएको हो।

समुदायहरू बाहिरी उपनिवेशवादी कानुनी संरचनाको प्रभाव अत्यन्तै न्यून रहेकै कारण आदिवासी न्याय प्रणाली कायमै राख्न सकेका छन्। यसै कारण समुदायको नियन्त्रणमा न्याय रहेको छ। नेपालमा हिन्दु धर्ममा आधारित न्याय प्रणाली आदिवासीहरूको सन्दर्भमा बाहिरबाट राज्यले लादेको प्रणाली हो जुन आदिवासीको न्याय प्रणाली, प्रथा परम्परा, पहिचान र समुदायमैत्री छैन। न्याय प्रशासनका प्रणाली, तौर तरिका, भाषा र कानूनहरूले आदिवासीको न्यायमाथीको पहुँचमा सीमा र बन्देजहरू थोपरेको देख्न सकिन्छ। भन्फटिलो, लामो समय लिने र महङ्गो न्याय प्रणालीले आर्थिक रूपमा गरिब, संरचनागत हिंसा, ऐतिहासिक विभेद, बहिष्करण र विभेद भोगी रहेका आदिवासीहरूका लागि वर्तमान राज्यको न्याय प्रणालीले न्याय प्रदान गर्ने सन्दर्भमा कमजोर रहेको देखिन्छ। कतिपय अवस्थामा राज्यको न्याय प्रणालीले आदिवासीहरूलाई न्यायको सट्टा अन्यायको कारक बन्न पुगेको छ। यद्यपि, नेपालको संविधान, २०७२ (वि.सं) ले स्वतन्त्र, निस्पक्ष, सक्षम र कानूनको अवधारणामा आधारित समाजवाद प्रति प्रतिबद्ध रही समृद्ध राष्ट्र निर्माण गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ (प्रस्तावना)।

प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइको हक हुने छ। धारा २० (९) भन्ने मौलिक हक प्रत्याभूत छ।

1 <https://shilapatra.com/detail/4732visited> 23 May 22, 2023 s]

2 Ibid

3 Ibid.

4 Study of LAHURNIP

5 <https://ekantipur.com/news/2023/05/18/168438960810578967.html>

6 ibid.

अर्कोतर्फ सर्वोच्च अदालतले आदिवासीहरूको सन्दर्भमा सकारात्मक व्याख्या गरी नजिरहरू आए पनि कतिपय मुद्दाहरूमा भएका फैसलाले अन्याय र पीडामा पारेको अवस्था रहेको छ ।

आदिवासीहरूको प्रथाजनित न्याय प्रणालीलाई केही पालिका सरकारहरूले कानुन बनाएर नै मान्यता दिने कार्य सुरुवात भएको छ, बर्दिया नगरपालिकाले पहिलो थारूहरूको बडघरलाई कानुनी मान्यता दियो ।^७ बडघर आदिवासी थारूहरूको प्रथाजनित न्याय प्रणाली र समाज सञ्चालन गर्ने राजनीतिक संस्था हो । थारूहरूको पुर्ख्यौली थलो भएका स्थान जसलाई थरूहट वा थारुवान पनि भनिने गरिन्छ तत्-तत् थलोका पालिकाहरूले त्यसै प्रकारका कानुन बनाएका छन् । पछिल्लो समयमा कञ्चनपुर जिल्लाको शुक्लाफाँट नगरपालिकाले बडघरलाई मान्यता दिएको छ ।^८ सो ऐनको आवश्यकता र औचित्यताबारे नगर प्रमुख दिल बहादुर ऐर भन्नु भयो, “ बडघर थारू समुदायको परम्परागत संस्था भएकोले यसलाई संस्थागत गरी कानुनी अधिकार दिनकालागि ऐन बनाई लागु गरेका छौं । थारू समुदायको वर्षौंदेखिको बडघर प्रथालाई कानुनी हैसियत दिनुपर्ने थियो । त्यो कार्य पूरा गरेका छौं । बडघरप्रथा पुस्तौंदेखि पुस्तान्तरण हुँदै आएको छ ”^९ ।

प्रस्तुत, अध्ययनमा आदिवासीको न्याय प्रणालीले न्याय सुनिश्चित गर्न कस्तो भूमिका खेल्न सक्छ वा आदिवासीको न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्न कस्तो योगदान गर्दछ । राज्यको न्याय प्रणालीसँग सँगसँगै (Parallel) जान सक्दछ । यस प्रणालीलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ त्यस विषयमा यो अध्ययन गरिएको छ ।

२. न्यायसम्बन्धित अवधारणाहरूको केही परिभाषाहरू

२.१ न्यायमा पहुँचको परिभाषा

न्यायको सटिक परिभाषा गर्नु निकै चुनौतीपूर्ण कुरो हो । न्यायको विपरीत अन्याय हुन्छ । अन्याय वास्तवमा एक प्रकारको पीडायुक्त अवस्था हो जसमा व्यक्ति, समूह, समुदाय, समाजले पीडा भोगेको हुन्छ । जब अन्याय हुन्छ त्यसमा अन्यायी (Perpetrator) र पीडित (Victim) हुन्छ । न्याय सुनिश्चित गर्नलाई पीडकको पहिचान महत्त्वपूर्ण हुन्छ । पीडक व्यक्ति, समाज र राज्य हुन सक्दछ । जुन देशमा नस्तीय, सामाजिक, साँस्कृतिक, भाषिक तथा पहिचानको आधारमा विभेद गरिन्छ त्यस्ता देशमा समुदायहरू गम्भीर अन्यायमा परेका हुन्छन् । संरचनागत हिंसा तथा ऐतिहासिक विभेदका अन्यायी राज्य हुन सक्दछ । ब्लाक्स ल डिकसनरीको परिभाषाअनुसार कानुनको स्वच्छ र उपयुक्त प्रशासन न्याय हो^{१०} । तर कानुन नै अन्यायपूर्ण वा

7 <https://www.setokhari.com/detail/5876visited> 27 May 2023

8 <https://www.sajhasabal.com/acts-rules/83513visited> 27 May 2023

9 Ibid.

10 The fair and proper administration of laws.

कानून बनाएर नै असमानता सिर्जना गरिएको भएमा कानून प्रशासनले न्याय दिने अवस्था रहन सक्दैन ।

विद्वान प्राध्यापक यस घाई र जिल कट्रेलका¹¹ अनुसार न्यायलाई स्वच्छताको कानुनी र राजनीतिक अर्थ अधिकारलाई सम्भार गर्न अधिकारको अभ्यास हो¹²। सिण्डी कार्थालिस र म्याथ्यु रबिन्सनका अनुसार न्यायको हो भन्ने प्रश्नको उत्तर कसलाई सोधिएको छ मा भर पर्दछ भन्दै उदाहरणको रूपमा कसैले कसैलाई अन्याय गरेको छ भने दोषीलाई उत्तरदायी बनाएर सजाय दिने हो ।

आदिवासीको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने उपनिवेशवाद, नस्लवाद, राजनीतिक अधीनस्तता, धार्मिक तथा साँस्कृतिक विभेद, भाषिक विभेद, भूमि, भूभाग तथा स्रोत बाहिरियाले हडपेको, संरचनागत हिंसा लगायतका थुप्रै दुर्दशाबाट मुक्त भई पहिचानसहित सम्मानपूर्वक आफ्ना भूमिमा आफ्नै नियन्त्रण र आत्मनिर्णयको अधिकारसहित बाँच्न पाउने अवस्था सुनिश्चित हुनु नै न्याय हो भन्न सकिन्छ ।

२.२. न्यायमा पहुँचको परिभाषा

राक्वेल, फजार्दी र कङ्काअनुसार न्यायमा पहुँच भनेको व्यक्तिहरूबिच स्वार्थ बाँफिँदा विवादको समाधान वा द्वन्दको उपचार हो ।¹³

सर्वोच्च अदालत न्यायमा पहुँच आयोगले प्रकाशित गरेको पुस्तिकामा न्यायको पहुँचको भन्नाले

“उपयुक्त निकायमार्फत् न्याय खोज्न र प्राप्त गर्न सकिने अवस्था नै न्यायमा पहुँच हो । न्यायमा पहुँचको लागि आफ्नो हकअधिकारको वारेमा जानकारी हुने र आफूलाई अन्याय हुँदा न्यायको खोजी गर्न सक्ने क्षमता व्यक्तिमा हुन आवश्यक छ । त्यसै गरी न्याय प्रदान गर्ने सक्षमता, प्रभावकारिता लगायत न्यायको खोजी र प्राप्ति गर्ने सन्दर्भमा

11 Yash Ghai and Jill Cottrell, *Marginalized Communities*, Published by Routledge, 2010 P. 3

12 Justice is defined as fairness; in the legal and political sphere, it usually means 'exercise of authority in maintenance of rights.'"

"The answer to the question of "what is justice" depends on who is being asked. For example, to a person who has been harmed by another (e.g., a crime victim), justice may be about holding the guilty accountable— making sure he or she is punished in order to achieve retribution." - Cindy Caravelis and Matthew Robinson, *The Role of American Law in Effecting and Preventing Social Change*, Routledge, 2017 P. 10

13 The most generalized concept of access to justice is associated with access to fair and effective mechanisms for " settlement of disputes" or "remedy of conflicts " where disputes are mostly conflicts of interest between individuals.- Raquel Z. Yrigoyen Fajardo, Kong Rady and Phan sin, *Pathways to Justice Access to Justice with a focus on Poor, Women and Indigenous Peoples*, Ministry of Justice Cambodia, UNDP 2005 P.17

उपयुक्त वातावरणको सुनिश्चितता र प्रयोग नै न्यायमा पहुँच हो।”^{१४}

कानूनविद् मारिया फेडेरका मसकतिको व्याख्याअनुसार^{१५} न्यायमा पहुँच भन्नाले त्यो प्रणाली जसमा जनताले आफ्ना अधिकार प्रमाणित गर्छन् र वा, सामान्यतया राज्यको तत्वाधानमा विवादहरूको समाधान गर्दछन्। यस परिभाषाको दुइ पक्ष छन् न्यायको पहुँचसँग अधिकारको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ र राज्यले अधिकारहरू सुनिश्चित गरी विवादहरूको समधान गर्नुपर्दछ। अर्को तर्फ, न्यायको पहुँचमा राज्यको भूमिकालाई प्राथमिकतामा राखेको पाइन्छ। यद्यपि, न्यायको पहुँचका लागि राज्यको भूमिका महत्त्वपूर्ण होला तर अनुभवहरूलाई हेर्दा राज्यको न्याय प्रणालीले न्याय प्रदान गर्न चुकिरहेको श्री सर्वोच्च अदालतको सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश हरीकृष्ण कार्कीज्यूको अध्ययन निष्कर्षअनुसार “न्यायपालिकामा हुनसक्ने विकृति, विसङ्गति, अनियमितता वा भ्रष्टचार एवम् क्रियाकलापको प्रमुख कारकतत्त्व न्यायाधीशको नियुक्ति बन्दै आएको छ।”^{१६} यसबाट आदिवासीहरूका लागि राज्यका न्यायिक निकायमा न्यायका लागि पहुँच निकै जटिल छ भन्ने देखिन्छ।

२.३. आदिवासीको न्यायमा पहुँचको अवस्था

विगत लामो समयदेखि मुलुकमा कायम रहेको एकात्मक शासन प्रणालीका कारण राज्य व्यवस्थामा पहुँच हुन नसकी पिछडिएका र तिरस्कृत भएका वर्ग, जाति, भाषा, लिङ्ग, संस्कृति र धर्मलाई सममान उनीहरूको पहिचान दिलाउन र राज्यको संयन्त्रमा उनीहरूको समावेशी प्रतिनिधित्वलाई सुनिश्चित गर्न सङ्घीय शासन प्रणाली निर्माण गर्न लागिएको सङ्घीय पद्धति अनुरूपको न्यायिक संरचना पनि आवश्यक छ। अहिलेसम्म विद्यमान एकात्मक शासन व्यावस्थाको कारण सम्पूर्ण जात, जाति, आदिवासी जनजाति तथा महिलालगायत सीमान्तकृत वर्गको न्यायमा पहुँच हुन सकेको छैन। सामान्य प्रकृतिको र सानातिना मुद्दाको निरूपण गर्न राजधानीसम्म आउनुपर्ने बाध्यताको कारणले गर्दा जनताले न्यायपालिकामार्फत् न्याय प्राप्त गर्ने कार्य कठिन बन्न गएको यथार्थ हाम्रो सामु प्रस्ट छ।^{१७}

14 <https://supremecourt.gov>.

[np/a2jc/public/media/2019_08/d9b36832698de0165784a5f5b46cf336.pdf](https://supremecourt.gov/np/a2jc/public/media/2019_08/d9b36832698de0165784a5f5b46cf336.pdf)

15 “[t]he system by which people may vindicate their rights and/or resolve their disputes under the general auspices of the state. - Maria Federica Moscati, The Role of Transitional Justice and Access to Justice in Conflict Resolution and Democratic Advancement 9 (2015), http://www.democraticprogress.org/wp-content/uploads/2015/06/MOSCATI_TRANSITIONALJUSTICE-Proof.pdf (last visited Oct. 4, 2018).

16 online khabar, अध्ययन समितिको निष्कर्ष: न्यायाधीश नियुक्तिबाटै सुरु हुन्छ न्यायलयमा भ्रष्टाचार, कृष्ण ज्ञावली, १४ साउन २०७८ बिहीबार

१७ संविधानसभा न्यायिक समितिको प्रतिवेदन, संविधानसभा न्याय प्रणालीसम्बन्धी समिति, सिंहदरबार, काठमाडौं २०६६ पृ. १०७

२.४. पश्चिमी न्याय प्रणालीको परिभाषा

न्याय प्रणालीको पश्चिमी परिभाषा हेर्दा संरचनागत सर्वोच्चताको माध्यमबाट कानूनलाई लागु गराउने कार्य हो भन्ने बुझाइ देखिन्छ। यो वाक्यांशले कानूनलाई लागु गर्ने एजेन्सी, संस्थापन, र संस्थाहरूलाई सामुहिक रूपमा जनाउँछ भन्ने देखिन्छ।¹⁸ विधिशास्त्री जोन अष्टिनले कानून सार्वभौमको आदेश र सजायले लागु गराउने विषय भन्नु भएको छ। प्लेटोको न्यायसम्बन्धीको परिभाषाबारे मार्क्सवादी विधिशास्त्री एडविन बोडेनहाइमरको¹⁹ विश्लेषणमा न्याय समाजको विभिन्न अवयवहरूको मिलेको सम्बन्ध हो भन्ने उल्लेख भए तापनि कोही मानिस जन्मजात शासक र कोही शासित हुने र शासितले कहिल्यै पनि शासक हुन नसक्ने भन्ने देखिन्छ। शासितले शासन गर्न भनेको मुख्रतामात्र होइन अन्याय पनि हुन्छ। यो परिभाषा हेर्दा हिन्दु शासन प्रणालीको राजा जन्मजात शासक अरू शासित हुन्छ भन्नेको जस्तै देखिन्छ। यसबाट न्यायमा मानवीय समानता तथा प्रतिष्ठा विल्कुल नरहेको देखिन्छ।

२.५. आदिवासी न्याय प्रणालीको परिभाषा

आदिवासीको न्यायको परिभाषा पश्चिमी न्याय परिभाषाभन्दा निकै फरक र व्यापक देखिन्छ। आदिवासीको न्याय प्रणाली समुदायको प्रथाजनित अभ्यास, संस्कार, कथा, मिथक, सामुदायिक संस्थाको क्रियाकलाप, परम्परा, मूल्यमान्यतालाई हेरेर परिभाषा गर्नुपर्ने देखिन्छ। आदिवासीको न्यायले मानव र प्रकृति, जीव र निर्जिवहरूबिचको सामञ्जस्यतालाई प्रधान मान्दछ। आदिवासीको न्यायले विवाद, द्वन्द तथा अशान्ति, र कलहको बिउ नै समुदायमा उम्रन नदिने र दोषीलाई दण्ड दिई समाजमा पुर्नस्थापनालाई ध्यान दिन्छ। आदिवासीको न्याय प्रकृति र प्रकृतिका सिर्जनाहरूबाटै विकास भएर आएका हुन् भन्ने बुझिन्छ। पश्चिमि न्याय प्रणाली न्यायकी देवीले गर्ने (Devine Source of Law) भन्दा पनि मानिसले नै त्यसमा पनि विवेकशील व्यक्तित्वले गर्ने भन्ने देखिन्छ। उदाहरणका लागि याक्थुड आदिवासीहरूको न्यायसम्बन्धी मुन्धुमी मिथकका पात्रहरू सुहाम्फेवा (दाजु) र लाहादोडमा (बहिनी) बिच शारीरिक सम्पर्क हुन गई बच्चा पैदा भएको बारे सहयोगी कुकुरनीले थाहा पाएपछि लाहादोडमाले कुकुरनीलाई

18 https://www.law.cornell.edu/wex/justice_system

19 Justice consists in a harmonious relation between the various parts of the social organism.

Every citizen must do his duty in the place where he belongs and do the thing for which his nature is best adapted. Since Plato State is a class State, divided into rulers, auxiliaries, and the producing class, Platonic justice signifies that the members of each class must attend to their own business and not meddle with the business of the members of the another class. Some people are born to rule, some to assist the rulers in the discharge of their functions, and others are destined to be farmers or artisans or traders. A man who attempts to govern his fellow men when he is only fit to be a farmer or craftsman must be deemed not only foolish but also unjust. - Edgar Bodenheimer, Jurisprudence: The Philosophy and Method of Law, Universal Law Publishing Co. Pvt.Ltd 2009, p. 197

निर्दयी भई विनाकारण कुचोले कुटपिट गरेको तर यस विषयमा कहाँ उजुर गर्ने ठाउँ नपाएपछि आठ आत्मालाई स्वर्ग जाने बाटोमा बस्न अनुरोध गरेको भन्ने प्रसङ्ग रहेको छ। त्यसो भए लाहादोडमा र सुहाम्फे र तिनीहरूको सन्तानको मृत्युपछि आत्मालाई स्वर्ग जान नदिने बताएको भए तापनि आठ आत्माले यस्तो पापपूर्ण अपराधको न्याय गर्ने तरिका सर्वोच्च शक्तिमान तागेरा निडवाभुमाले मात्र बनाएको हुन सक्छ। त्यसैले घरमा गएर शान्तपूर्वक सेवा गर्ने फेरि लाहादोडमाले त्यस्तै व्यवहार गरे तागेरा निडवाफुमाकोमा न्यायको लागि उजुर गर्ने सुभाए। घरफर्केर आउँदा लाहादोडमा बालबच्चासाथ चुलोको छेउमा थिए र कुकुनीलाई देखासाथ कहाँ हराएकी भनेर खप्की गरिन्। सम्पूर्ण बेलीविस्तार कुकुनीले भनिन्। त्यसपछि लाहादोडमाले फेरि कुटपिट गर्दै जा तागेरा निडवाभूमालाई उजुर गर भनेका थिए। उनले पनि आफूलाई परेको अन्याय र सुहाम्फेवा र लाहादोडमाको पापकर्मबारे तागेरा निडवाभुमालाई सजायको लागि उजुरी गरिन्। तागेरानिडवाभुमाले सान्त्वना दिँदै कुकुरलाई “जतिसम्म तिमी रहन्छौ र धर्तीमा मानवीयता रहनुजेल तिमीहरू एकअर्कामा सहयोग गर्दै सङ्गै बस्नु पर्छ। यसैमा आनन्द हुन्छ। तिमी तिमी स्थानमा फर्क र सबै ज्येष्ठ विवेकशील मानिसहरूलाई भेला गरैर आफूना मुद्दाबारे उजुरी गर, सत्य न्याय दिन माग गर। उनीहरूले तिमी कुरा सुन्ने छ र यस्ता अपराधमा उचित न्याय दिने छ भनेर भने। गाउँफर्केर कुकुरले तागेरा निडवाभुमाले भनेबमोजिम गरे सबै विवेकशील मानिसहरू भेला भए घामको किरण र जुनको उज्यालोले बैठक प्रकाशमय र आनन्दपूर्ण बन्यो। सम्पूर्ण उजुरी सुनेपछि परिषद्ले सजायसहित यस प्रकारको अपराधका ५ नियम बनाए।^{२०} यसबाट न्याय देवी होइन विवेकशील मानिसहरूले गर्ने हो र सामूहिक रूपमा गर्ने र त्यस्तो न्यायले मानिसमात्र होइन प्राणी सबैलाई समान न्याय पाउने हक हुने छ र प्राणी प्रकृतिले नै आदिवासी न्यायको मार्ग देखाउँछ भन्न सकिन्छ। अर्कोतिर आदिवासीको न्याय प्रणाली भूमि प्रकृति, चर अचर सबैसँग सम्बन्ध रहने (Relational) हुन्छ।

आदिवासी न्यायसम्बन्धी विज्ञ जेम्स डयुमण्टका^{२१} अनुसार आदिवासी समाजको न्याय प्रणालीको उद्देश्य समुदाय भित्र शान्ति र सन्तुलन कायम गर्ने र अभियुक्तलाई आफू नै अन्तरआत्माको आवाजबाट महसुस गराई व्यक्ति वा परिवारसँग सुलह गराउने हो। वर्तमान

20 Iman Singh Chemjong, History and Culture of Kirat People, published by Kirat Yakthung Chumlung, 2003 p. 31-35

21 The purpose of a justice system in an Aboriginal society is to restore the peace and equilibrium within the community, and to reconcile the accused with his or her own conscience and with the individual or family who has been wronged. This is a primary difference. It is a difference that significantly challenges the appropriateness of the present legal and justice system for Aboriginal people in the resolution of conflict, the reconciliation and the maintenance of community harmony and good order. - James Dumont, “Justice and Aboriginal People,” Ottawa : Royal Commission on Aboriginal Peoples, 1993 p. 32

न्याय प्रणालीसँग आदिवासी न्याय प्रणालीको मुख्य भिन्नता नै यही हो । आदिवासीको लागि द्वन्द समाधान, मेलमिलाप र समुदायको सुसम्बन्ध र राम्रो हालत बनाई राख्न वर्तमान कानुन तथा न्याय प्रणालीको उपयुक्तता प्रतिको चुनौती नै महत्त्वपूर्ण भिन्नता हो ।

आदिवासी न्याय बुझ्नलाई संस्कृति, सम्पदा (मुर्त र अमुर्त) कला, परम्परा, मूल्यमान्यतालाई अध्ययन गर्न जरूरी हुन्छ । नेवा समुदायको जात्रा परम्पराले त्यस समुदायको न्यायसम्बन्धी अवधारणालाई गजबले आत्मसात् गर्दछ । यस समुदायमा वटुक भैरवलाई मुद्दा मामिला वा न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित देवताका रूपमा मानिन्छ । मुद्दा मामिला कठिन काम गर्न परेमा भैरवलाई सम्झने गरिन्छ । बुङ द्यः (मछिन्द्रनाथ) को जात्रा सकिएपछि साइत हेरेर लगनखेलको वटुकभैरव मन्दिर प्राङ्गणमा वटुकभैरवलाई साक्षी राखेर मीननाथका पानेजु (पुजारी) हरूले मांसाहुति यज्ञ गर्छन् । यस यज्ञमा पानेजुहरूले त्यस वर्षको रथ यात्राको सफलताको कथा मात्र दोहोर्न्याउँदैनन्, उक्त जात्रा आफ्नो पूर्ण क्षमताले कुनै कलुषित भावना र व्यक्तिगत लाभको आकाङ्क्षा नराखीकन सम्पन्न गरेको भनी कसम समेत खान्छन् ।^{१२२} स्वर्गमा एकजोडी परेवा र पतालमा एक जोडी माछा छाडेर यस्को समचार पठाइन्छ ।^{१२३} यस प्रचलनमा नेवाः समुदायमा आपसी मतभेद रहेको छ भने पनि छिचोलेर कठिन कार्य पनि सामूहिक रूपमा सम्पन्न गर्छन् । यही प्रक्रियाबाट समाजमा सामूहिकता र शान्ति (Reconciliation) कायम हुन्छ ।

३. न्यायको संयन्त्र

विधिको शासनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाको रिज्योलुसनकोअनुसार^{१२४} न्यायमा समान पहुँच त्यस्ता सबैको अधिकार हो, जसअन्तरगत सड्कटाभिमुख समुदायहरूसमेत पर्दछन् । स्वच्छ, पारदर्शी, प्रभावकारी, अविभेद र जवाभदेही सेवाले सबैलाई न्याय सुनिश्चित गर्दछ । विशेषत बालबालिका, महिला, आदिवासी/जनजाति, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता, असहाय, असक्षम तथा आर्थिक एवम् सामाजिक कारबाही न्यायको खोजी गर्न नसकेका व्यक्तिहरूको सहज पहुँचलाई सुनिश्चित गर्ने गरिन्छ, सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम १३(ड) बमोजिम सम्माननीय प्रधान न्यायाधीशको अध्यक्षतामा मिति २०७२।४।१० मा न्यायमा पहुँच आयोग गठन भएको हो । सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम १२० (१) मा प्रधान न्यायाधीशले ऐन नियम पुनरावलोकन, बाल न्याय, न्यायमा पहुँच,

१२२ पद्यसुन्दर जोशी, हित प्रणाली, नेपालय १, पब्लिकेशन नेपा-लय, काठमाडौँ २०२२ पृ. १२२

१२३ Ibid. P. 122

१२४ “the right of equal access to justice for all, including members of vulnerable groups, and the importance of awareness-raising concerning legal rights, and in this regard we commit to taking all necessary steps to provide fair, transparent, effective, non-discriminatory and accountable services that promote access to justice for all, including legal aid.” – The UN Resolution -A/RES/67/1 (Para. 14) <https://www.refworld.org/pdfid/50c5e6e02.pdf> visited

कानुनी शिक्षा जस्ता विषयहरूमा आवश्यकताअनुसार विषयगत समिति वा कार्यदल वा सो सरहका आयोग गठन गर्न सक्ने व्यवस्था भएबमोजिम न्यायमा पहुँच आयोग पुनर्गठन भई सर्वोच्च अदालतमा न्यायमा पहुँच आयोग रहेको छ। आयोगमा न्याय प्रदायक निकायका पदाधिकारीहरूका साथै लक्षित वर्गका व्यक्तिहरूसमेतको प्रतिनिधित्व रहने गरी अध्यक्षसहित अठार जना सदस्यहरू रहनुभएको छ। यसले लक्षित वर्गको न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने सन्दर्भमा आवश्यक नीति एवं संरचना निर्माणको लागि समेत समन्वयात्मक भूमिका खेल्दछ। आयोगको निर्णयहरूको कार्यान्वयन गर्न तथा विभिन्न निकायहरूसँग समन्वय गर्ने प्रयोजनार्थ न्यायमा पहुँच आयोगको सचिवालय रहेको छ।^{२५}

३.१ संवैधानिक प्रावधान

नेपालको संविधान २०७२ को धारा १२६ मा न्यायसम्बन्धी अधिकार अदालतबाट प्रयोग हुने र यो संविधान, अन्य कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तबमोजिम अदालत तथा न्यायिक निकायबाट प्रयोग हुने व्यवस्था व्यवस्था छ। ऐ को धारा १२७ मा तीन तहको अदालत (क) सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत र जिल्ला अदालत को व्यवस्था छ। यसको अलावा संविधानमा कानूनबमोजिम मुद्दा हेर्ने, स्थानीय स्तरमा न्यायिक निकाय वा विवाद समधानका वैकल्पिक उपाय अवलम्बन गर्न आवश्यकता अनुसार अन्य निकाय गठन गर्न सकिने छ^{२६} भन्ने व्यवस्था रहेको छ। यसबाट आदिवासीहरूको प्रथाजनित न्याय प्रणालीलाई स्थानीय स्तरमा कानून बनाएर मान्यता दिएमा वैकल्पिक न्यायिक संरचनाबाट न्याय सुनिश्चित गर्न सक्ने देखिन्छ। यसबाट संविधानको व्यवस्था अदालत र न्यायिक निकायको रूपमा निम्नानुसार संवैधानिक संरचनाहरू रहेको देखिन्छ :

- (१) सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत र जिल्ला अदालत
- (२) कानूनद्वारा स्थापित स्थानीय स्तरमा रहेको निकाय वा विवाद समधानका वैकल्पिक उपाय
 - (क) विशेष अदालत, श्रम अदालत, राजश्व न्यायधिकरण, भूमि सुधार, गुठी संस्थान, पालिकाहरूमा न्यायिक समितिलगायत
 - (ख) सामुदायिक न्यायिक संयन्त्र (मेलमिलाप ऐन, बडघर ऐनसमेतले व्यवस्था गरेको) छ।

25 <https://supremecourt.gov.np/a2jc/page/about> visited 24 May 29, 2023

२६ नेपालको संविधान, २०७२ धारा १२७ (२)

३.२. न्यायिक संयन्त्रमा प्रतिनिधित्वको अवस्था

राज्य संवैधानिक रूपमा नै समावेशी^{२४} हुने उल्लेख भएको छ । संविधानले राज्यका निकायमा आदिवासी जनजातिसहितको सहभागितालाई सामाजिक न्याय (Social Justice)^{२५} को मौलिक हक प्रत्याभूत छ । नेपालको राज्य व्यवस्था विभेदकारी, आदिवासी पहिचानप्रति असहिष्णु, एक पक्षीय, एकल जातीय रहेकै कारण मुलुकमा द्वन्द (प्रकट र लुप्त) व्याप्त थियो र छ । ०५२ सालमा माओवादीले हतियारबन्द जनयुद्ध सुरु गरे तापनि त्यतिबेलासम्म यसले कुनै उचाइ लिन सकेन जति बेलासम्म आदिवासी जनजातिप्रति भएको ऐतिहासिक विभेद वा अन्यायको कारण भित्रिभित्रै रहेको असन्तुष्टि र विमतिलाई माओवादी युद्धमा आदिवासीलाई राम्रै परिचालन गरियो । विस्तृत शान्ति सम्झौतामा आदिवासीसमेतको राज्य पुर्नसंरचनामार्फत जातीय र ऐतिहासिक भेदभावको अन्त्य गर्ने कुरा उल्लेख गरियो ।

सर्वोच्च अदालतको वेबपेजमा दिएको सूचनाको अनुसार नेपालको न्यायपालिकामा २ जेठ २०८० गतेसम्म आदिवासीको उपस्थितिको सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतमा १६ जनामध्ये नेवार ४ जना र तामाङ एक जना (साथै मधेसी पनि एक जना) रहेका छन् ।

तालिका १ उच्च अदालत तथा केही जिल्ला अदालतको न्यायाधीश तथा आदिवासी न्यायाधीशको उपस्थिती (हाल नेपालमा ७ वटा उच्च अदालत कायम रहेको छ)

क्रम संख्या	उच्च अदालत	न्यायधिसको संख्या	आदिवासी न्यायधिसको संख्या	आदिवासी न्यायाधीशको प्रतिशत
१	विराटनगर	८	४	५०.००
२	जनकपुर	७	०	०.००
३	पाटन	२७	२	७.४१
४	पोखरा	५	२	४०.००
५	तुलसीपुर	३	०	०.००
६	दिपायल	५	०	०.००
७	विरेन्द्रनगर	३	०	०.००
	केही जिल्ला अदालत			
८	इलाम	३	०	०००
९	धनकुटा	३	१	३३.३३

क्रम संख्या	उच्च अदालत	न्यायधिसको संख्या	आदिवासी न्यायधिसको संख्या	आदिवासी न्यायाधीशको प्रतिशत
१०	ओखलढुङ्गा	२	०	०.००
११	राजविराज	७	१	१४. २९
१२	विरगन्ज	८	०	०.००
१३	हेटौँडा	४	२	५०.००
१४	बागलुङ	२	०	०.००
१५	बुटवल	८	१	१२. ५०
१६	नेपालगन्ज	५	१	२०.००
१७	जुम्ला	२	०	०.००
१८	महेन्द्रनगर	३	०	०.००
	जम्मा	१०५	१४	१३.३३

स्रोत: सर्वोच्च अदालतको वेबपेज ।

अदालतहरूमा आदिवासीहरूको उपस्थिति न्यून देखिन्छ। अर्कातिर आदिवासीहरूको सामूहिक अधिकारबारेमा भएका फैसलाहरूमा केही विवादित र न्याय सुनिश्चित गर्ने प्रकारका देखिँदैन। त्यसका उदाहरणहरूमा सरकारी कामकाजको भाषा,^{२९} राजनीतिक दलहरू खोल्न^{३०} सवालमा अनुदार व्याख्या भएका देखिन्छ। यद्यपी पछिल्ला समयका केही फैसलाहरू जस्तो सरकारी सेवाहरूमा आरक्षणका विषयमा भएका फैसला,^{३१} संविधानसभामा प्रतिनिधित्वको विषयमा भएको फैसला,^{३२} विशेष स्वायत्त संरक्षित क्षेत्रसम्बन्धी भएको निर्देशनात्मक फैसला^{३३} “लिम्बू जातिहरू नेपालमा बसोबास गर्ने आदिवासीको रूपमा रहेकोले ... साँस्कृतिक जातीय महत्त्वका वस्तुहरूको संरक्षण संवर्धन गर्न पाउनु संविधानता: ती जाति धर्म वा समुदायका व्यक्तिहरूको साँस्कृतिक हक हुन जाने”^{३४} जस्ता फैसलाहरू हेर्दा पछिल्ला समयमा

२९ लाल बहादुर थापा विरुद्ध श्री ५को सरकार स्थानीय विकास मन्त्रालयसमेत उत्प्रेषणयुक्त परमादेश संवत् २०५४ साल रि.न. २९३१

३० गोपाल गुरुङ्ग विरुद्ध निर्वाचन आयोगसमेत ने.का.प. २०५२ भाग १ नि.न. ५०३० पृ. १९

३१ विनय कुमार पंजियार विरुद्ध नेपाल सरकार रिट नं ०७७ -WO- ०२३७

३२ लाहुरीपका तर्फबाट अधिवक्ता शंकर लिम्बू तथा प्रधान मन्त्रीसमेत ने का प भाग ५५, रि न ८९९०, २०७० अङ्क ४ पृ ९२३

३३ भुवन बराम विरुद्ध प्रधान मन्त्रीसमेत मुद्दा परमादेश रिट नं ०७४-WO-०२३९

३४ अधिवक्ता प्रवीण पन्थाक विरुद्ध प्रधान मन्त्री समेत मुद्दा उत्प्रेषण ने का प भाग ६०, साल २०७५, अङ्क ६ नि.न. १००२४ पृ ५६

सकारात्मक रूपमा आएको छ । यसबाट हिजोको अदालती ट्रेण्डमा केही परिवर्तन भएको मान्न सकिन्छ । यद्यपि, मुद्दामाभिलामा लाग्ने लामो समय, फन्भटिलो, खर्चिलो प्रक्रियाको कारण अझै पनि न्याय प्राप्त हुने अवस्था विद्यमान देखिएको छैन । हस्तक्षेपकारी विकास (Development Aggression) ले आदिवासीहरूको पहिचान, भूमिबाट विस्थापन, अग्रिम स्वतन्त्र मन्जुरीको अधिकारलगायतका विषयहरूमा अदालत विकास कै पक्षमा उभिन्छ^{३५} भन्ने जस्ता नजिरहरूले विद्यमान कानून र न्याय संरचनाले आदिवासीहरूको अधिकारलाई बुझ्ने क्षमता (Competency of understanding collective rights concept) प्रशस्त प्रश्न उठाउने ठाउँहरू छन् ।

यी अदालतबाहेक कानूनबमोजिम मुद्दा हेर्न स्थानीय स्तरमा न्यायिक निकाय वा विवाद समाधानका वैकल्पिक उपाय अवलम्बन गर्न आवश्यकता अनुसार अन्य निकाय गठन गर्न सकिने संविधानमा व्यवस्था रहेको छ ।^{३६} संविधानको व्यवस्था हेर्दा न्यायिक र अर्धन्यायिक निकायबाहेका वैकल्पिक उपायको (Alternative Means) पनि व्यवस्था गरेको छ । स्थानीय तहको अधिकार सूचीअन्तर्गत स्थानीय अदालत, मेलमिलाप र मध्यस्थताको व्यवस्थापन पर्दछ ।^{३७} यी संवैधानिक प्रावधानहरूले आदिवासीहरूको न्याय प्रणाली व्यवस्थालाई राज्यको न्यायिक निकायसँगै स्थानीय तहमा मान्यता दिन सकिने व्यवस्था रहेको छ ।

यद्यपि, जनतामा न्याय सुनिश्चित गर्न केवल संविधानमा हकहरू उद्घोष गरेर मात्र पुग्दैन, न्यायिक पद्धतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित हुनेँ पर्दछ ।^{३८} न्याय व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट संवैधानिक व्यवस्थाले परिकल्पना गरेको कानूनको शासन, मौलिक हक र मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्धन तथा शान्ति, सुशासन र विकासका माध्यमबाट राष्ट्रिय जीवनका सबै क्षेत्रमा न्यायपूर्ण व्यवस्था कायम गर्न सम्भव हुने छ ।^{३९}

३.३. प्रचलित कानूनमा अन्य न्यायिक संयन्त्रहरू

कानूनद्वारा स्थापित विशेष वा अर्धन्यायिक निकायहरू पनि न्यायिक संयन्त्रका रूपमा रहेका छन् । कुनै प्रशासनिक प्रकृतिका छन् भने कुनै विशेष अदालतबाट स्थापित भएका संस्था छन् । जसलाई निम्नानुसार विभाजन गर्न सकिन्छ :

३५ नन्दु सिं धामी विरुद्ध उर्जा मन्त्रालयसमेत मुद्दा उत्प्रेषण/परमादेश नैकाप भाग ६०, २०७५ अड्क १० पृ ३२३

३६ नेपालको संविधान, २०७२ को धारा १२७ को उपधारा २

३७ संविधानको धारा ५७ को उपधारा (४), धारा २१४ को उपधारा (२), धारा २२१ को उपधारा (२) र धारा २२६ को उपधारा (१) सँग सम्बन्धित अनुसूची ८

३८ चौधौँ योजना (आर्थिक वर्ष २०७३/७४-२०७५/७६, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार, काठमाडौँ पृ. २७९ ३९ ibid.

तालिका २. कानूनद्वारा स्थापित विशेष वा अर्धन्यायिक निकायहरू

सि न	ऐनबाट स्थापित विशेष प्रकृतिका न्यायिक संयन्त्र	ऐन द्वारा स्थापित प्रशासनिक प्रकृतिका संयन्त्र	ऐन	क्षेत्राधिकार
१	विशेष अदालत	-	विशेष अदालत ऐन, २०५९	न्यायिक निकाय सरहको विशेष प्रकृतिको मुद्दा हेर्ने । सरकारले राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरेर कस्तो प्रकृति र कुन कुन मुद्दा हेर्ने अधिकार तोक्दछ । हाल २०५९।५।६ को राजपत्रअनुसार राज्य विरुद्धको अपराध, भ्रष्टचार तथा अख्तियार दुरुपयोगसम्बन्धी मुद्दा, सम्पत्ति शुद्धीकरणसम्बन्धी मुद्दा
२	गुठी संस्थान		गुठी संस्थान ऐन २०३३	गुठीसम्बन्धी विवाद र गुठी जग्गा सम्बन्धीको विवाद हेर्ने
३		भूमि सुधार कार्यालय	भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१	मोहीलगायतका जग्गा जमिनको विवाद हेर्ने अर्धन्यायिक
४		मालपोत कार्यालय	मालपोत ऐन २०३४	जग्गा जमिन व्यवस्थापन, समस्या र विवाद हेर्ने अर्धन्यायिक
५		वन कार्यालय	वन ऐन २०७६	वनसम्बन्धी मुद्दा
६	न्यायिक समिति	-	स्थानीय सरकार सञ्चालन कार्यविधि ऐन २०७४	कसैको हक वा स्वामित्वमा भए पनि परापूर्वदेखि सार्वजनिक रूपमा प्रयोग हुँदै आएको वस्तुभाउ चराउने चौर, पोखरी, पाटी, पौवा, अन्त्येष्टि स्थल, धार्मिक स्थल वा अन्य कुनै सार्वजनिक स्थलको उपयोग गर्न नदिएको वा बाधा पुऱ्याएको समेत
७	राजस्व न्यायधिकरण	-	राजस्व न्यायधिकरण ऐन २०३१	राजस्व र करसम्बन्धी को मुद्दामा पुनरावेदन र केहीमा निवेदन सुन्ने
८		स्थानीय प्रशासन	स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८	शान्ति सुरक्षा र कुला पानी, साँध सिमानामा हुने विवादबाट भगडा अशान्ति हुने मुद्दा । यस ऐनले प्रहरी परिचालन पनि गर्ने जिम्मेवारी स्थानीय प्रशासनलाई दिन्छ ।

राज्यका न्यायिक संयन्त्रहरू कति आदिवासीमैत्री छन् भन्ने प्रश्न उठाउने ठाउँ यी संयन्त्र स्थापना गर्ने ऐनहरूमा आदिवासीको अधिकारसम्बन्धी व्यवस्थाहरू नभएको अवस्थामा अधिकार संरक्षण गर्ने दायरा यी संयन्त्रको छ छैन भन्ने प्रशस्त प्रश्न उठाउने ठाउँहरू छन् ।

४. आदिवासीको न्याय प्रणालीको संयन्त्र

आदिवासी न्याय प्रणालीको संयन्त्र समुदायमा आधारित, सामूहिक प्रकृतिको र सामूहिक निर्णयमा चल्ने प्रकारको हुन्छ। यस प्रणालीका समुदायअनुसार विभिन्न नामहरूले चिनिन्छन्। प्रथा परम्परा, रीतिथिती र संस्कृति अनुरूप प्रणाली चल्छ। न्याय प्रणालीका निम्नानुसार आधारभूत तत्वहरू देखिन्छन् :

चित्र १. आदिवासीको न्याय प्रणालीका तत्वहरू

४.१. औपनिवेश न्याय प्रणाली तथा आदिवासी न्याय प्रणालीका (प्रक्रियाहरू)

राज्यका न्याय प्रणाली र संरचना अधिकांश पश्चिमी न्याय प्रणालीसँग मेल खाने भएकाले त्यसलाई आदिवासीको सन्दर्भमा बाहिरिया (Alien System) भएको हुनाले औपनिवेशिक भनिएको हो। तलका तालिकामा थकाली र थारू आदिवासीको न्यायिक संरचना र प्रणालीको विषयमा देखाइएको छ।

तलिका ३. राज्यको तथा थकाली र थारू आदिवासीको न्यायिक संरचना र प्रणालीको विच समानता र फरक

राज्यको न्यायिक संरचना	थकाली	थारू
समानता		
न्याय दिने अधिकारीहरू (न्यायाधीश, वकिल, प्रमुख जिल्ला अधिकारी, प्रहरी आदि)	न्याय दिने अधिकारीहरू (समुदाय, सबै कुरियाहरू, घम्प, बहुन्दल, भलादमी आदि)	न्याय दिने अधिकारीहरू: ख्याला, खोजनी बुभनी, किसान, बरघर, चौकिदार, गुरुवा, चिराकी आदि)
न्यायलयका कर्मचारी	समुदायको सामूहिक भेलाले छनौट गरेका नेतृत्वहरू	समुदायको सामूहिक भेलाले छनौट गरेका नेतृत्वहरू
कानुनहरू	कानुनहरू	कानुनहरू
नजिर	नजिर	नजिर
न्यायिक क्षेत्राधिकार	न्यायिक क्षेत्राधिकार	न्यायिक क्षेत्राधिकार
न्याय सम्पादन	न्याय सम्पादन	न्याय सम्पादन
फरक		
राज्यको अड्डा तथा अदालतले तय गर्ने	समुदायले चयन र अनुमोदन गर्ने	समुदायले चयन र अनुमोदन गर्ने
भवनलगायतको आधारभूत संरचना	घम्पको घरमा	बडघरको घरमा र सपथ ग्रहणको लागि पवित्र स्थल
कठोर	गतिशील	गतिशील
लिखित कानुन	मौखिक र केहीको लिखित पनि हुन सक्ने	मौखिक, तर केहीको लिखित पनि हुन सक्ने पद्धती हाल सालै सुरु भएको
बहिष्करणकारी	सबै तहमा समावेशी तर गैरथकाली घम्प हुन अयोग्य	सबै तहमा समावेशी, र गैरथारू पनि बरघर हुन पाउने
विभेदकारी	अविभेद तर केही विशिष्ट हुन सक्ने	अविभेद तर केही विशिष्ट हुन सक्ने
राज्य नियन्त्रित	समुदाय नियन्त्रित	समुदाय नियन्त्रित
अदालतको फिस वा दस्तुर	साङ्केतिक, परम्परागत, उजुरीको औपचारिकताको लागि ४ पैसा दस्तुर	साङ्केतिक

राज्यको न्यायिक संरचना	थकाली	शारू
उच्च बहिष्करणकारी	समावेशी तर केही विशिष्टतासहित	समावेशी तर केही विशिष्टतासहित
तहगत श्रेणी	समतामूलक	समतामूलक
केन्द्रीकृत	समुदायगत	विविधिकृत
राज्यबाट बजेट तथा तलब	स्वेच्छिक	स्वेच्छिक तर हरेक घरले वार्षिक रूपमा केही खाद्यान्न पाउने

स्रोत: डा. कृष्ण भट्टचन र अधिवक्ता शंकर लिम्बूको थकाली र थारूको प्रथाजनित न्यायिक पद्धतिसम्बन्धी अनुसन्धान प्रतिवेदन ।

५. न्याय प्रणालीको कार्य तथा परिवर्तन

वर्तमान नेपाल तात्कालिन गोरखा राज्यको स्थापनासँगै बनाइएका न्याय प्रणालीको जग (हिन्दु धर्म शास्त्र, मुलुकी ऐन, सनद, सवाल, रुक्का, इस्तहार) हरूले स्थापना गरेको थिति र व्यवस्था नै समानताको आधारमा थिएन । पुर्व सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश, कानूनका प्राध्यापक, राष्ट्रिय मानव अधिकारका सदस्य श्री प्रकाश वस्ती १९१० को मुलुकी ऐनको विषयमा लेख्नु हुन्छ मुलुकका सबै वर्ग जाति विशेषलाई यो कानून लागु हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ । एकै खतमा कसैलाई कम कसैलाई बढी सजाय हुन जाने हुँदा साना ठुला सबैलाई केवल अपराधको स्वरूप हेरेर सजाय धेरै थोरै गर्ने उल्लेख छ । तर, पछाडिको महल (परिच्छेद) मा जाति विशेषले महत्त्व पाएको छ ।^{४०} मुलुकी ऐनले समाजमा कानुनी रूपमा संस्थागत गरेको जातीय पिरामिड जसमा तागाधारी सर्वोच्च बरियतामा, दोस्रो बरियतामा नमासिने मतवाली, तेस्रो बरियतामा मासिन्या मतवाली, चोथोमा अपवित्र तर छोइछिटो हाल नपर्ने, पाँचौँ बरियतामा अछुत रहेका तिनीहरूको अपराधको सजायबाट उन्मुक्ति वा अग्राधिकार वा आरक्षण (Immunities from sanction, Perogative rights or Reservation) रहने, बाँकी वरीयताहरूको आआफ्ना वरीयताअनुसारको सजायको व्यवस्था र तल्लो वरीयताबाट माथिल्लो वरीयतामा उक्लन नसकिने व्यवस्था रहेको छ । त्यसले सिर्जना गरेको नस्तीय विभेद र समाजिक अन्याय अहिलेसम्म समाजमा गढिएर रहेको अवस्था देखिन्छ ।

५.१. मुलुकी ऐन १९१० को जातीय वरीयता

कानूनले नै संरचनागत विभेद र सोही आधारमा मुद्दामामिलाको फैसला गर्ने कार्यमा नै न्याय प्रणाली चलेको कारण विभिन्न समयमा न्याय पालिका र प्रणालीमा सुधार गर्ने प्रयास गरिए

^{४०} प्रकाश वस्ती, हाम्रो कानुनी इतिहासको नालीबेली किरात कालदेखि २०७८ सालसम्म, पैरवी प्रकाशन, २०७९ पृ ३३३

तापनि विभेद, नस्लीयता र असमानता चुनौतीका रूपमा रहेका छन्। आदिवासीलगायत सीमान्तकृत समुदायको असमान प्रतिनिधित्वको अलावा अदालतले कतिपय आदिवासी सम्बन्धित वा सरोकारका मुद्दाहरूमा न्यायपूर्ण फैसला भएको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष देख्न सकिन्छ। हिन्दु धर्म र जात व्यवस्थामा आधारित न्याय प्रणाली र त्यसलाई निरन्तर संरक्षण गर्न न्यायपालिका पनि रहने नै देखियो। श्री सर्वोच्च अदालतबाट अधिबक्ता पदम बहादुर श्रेष्ठ विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्री परिषदको कार्यालय, सिंहदरबारसमेत भएको परमादेश मुद्दामा माननीय न्यायाधीश डा. श्री आनन्दमोहन भट्टराई र माननीय न्यायाधीश श्री पुरुषोत्तम भण्डारीको इजलासबाट “गाई संवैधानिक रूपमा हाम्रो राष्ट्रिय पहिचानसँग जोडिएको विषय मात्र नभई हाम्रो धर्म एक प्रतीक हुँदा गौरक्षा नेपालको एउटा राष्ट्रिय दायित्व हो भन्ने स्पष्ट हुने।”^{४१} त्यस्तै अधिवक्ता तुलसी सिंखडा विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय सिंहदरबार काठमाडौंसमेत भएको उत्प्रेषण/परमादेश भएको मुद्दामा माननीय न्यायाधीश डा. श्री आनन्दमोहन भट्टराई र माननीय न्यायाधीश अनिल कुमार सिन्हाको संयुक्त इजलासबाट “सनातनदेखि चली आएको धर्म संस्कृतिको संरक्षण गर्नु संविधानतः राज्यको कर्तव्य हो। ... जहाँ ८० प्रतिशतभन्दा बढी जनता हिन्दु छन् जहाँको संस्कृति र सभ्यता सनातनदेखि नै हिन्दु धर्म र जीवनपद्धतिसँग जोडिएको छ त्यस्तो धर्म र संस्कृतिको संरक्षण गर्न राज्य उदासीन रहन नमिल्ने।”^{४२} नजिर स्थापना गरिएको छ।

तालिका ३. मुलुकी ऐन १९१० को जातीय वरीयता

१	तागाधारी १. उपाध्याय बाहुन २. राजपुत ३. जैसी बाहुन ४. क्षेत्री ५. देउभाजु ६. मधेसी बाहुन ७. सन्यासी ८. तल्लो जैसी	४	अछुत तर छोइछिटो हाल्ल नपनें १. कसाई २. कुमुले ३. धोवी (नेवार) ४. कुलु ५. मुसलमान ६. म्लेच्छ (युरोपेली)

^{४१} ने.का.प. २०७६ अङ्क ६ नि.न. १०२९९ पृ. २७१

^{४२} ने.का.प. २०७४ अङ्क ७ नि.न. ९८४९ पृ ५१६१

२	नमासिने मतवाली १. गुरुङ २. सुनुवार ३. मगर ४. अन्य नेवार जातहरू	५	अछुत १. कामी २. सार्की ३. कदारा ४. दमाई ५. बादी ६. पोडे ७. च्यामे
३	मासिने मतवाली १. भोटे २. चेपाङ ३. कुमाल ४. हायु ५. थारू ६. घर्ती		

स्रोत: Hofer 1979:455

नेपाललाई अन्तरिम संविधान २०६३ सालमा नै धर्म निरपेक्ष राज्य घोषणा गरेको थियो । यो घोषणा नेपालको बहुधार्मिकता र बहुलतालाई संरक्षण गर्न र धार्मिक विभेदको अन्त्य गर्न जनताको आन्दोलनको मागअनुसार भएको थियो । अन्तरिम संविधानमा धर्म निरपेक्षको विषयमा कुनै किन्तु परन्तु थिएन । तर नेपालको संविधान २०७२ जारी गर्दा स्पष्टीकरण राखियो जसमा सनातन भन्ने विश्लेषण राखियो । सनातन शब्दको व्याख्या कानुनमा छैन तर फेसलाले यो शब्द हिन्दु धर्मलाई संरक्षण गर्न राज्यको दायित्व भने पछि घुमाउरो रूपले धर्म निरपेक्षताको भावना विपरीत फेसला भएको छ । अहिले पनि कैयौं गोवधको आरोपमा मानिसहरूले मुद्दा खेपिरहेका छन् । यद्यपि, कतिपय अदिवासीहरूले सांस्कृतिक रूपमा गोरुको मासु पितृ पूजामा चाहिन्छ । कतिपय समुदायले गोरुको मासु खाद्य पदार्थको रूपमा खाने गर्छन् । उनीहरूको संस्कृति र जिवन शैलीलाई अपराधीकरण गरिएको कारण जेल सजाय भोगे/भोगिरहेका र भोगी रहने छन् । सुरुवातमा गोवधलाई गम्भीर फौजदारी अपराध मानी सर्वस्वसहित जन्म कैद र पछि १२ वर्षमा सजाय घटाएको र हाल तीन वर्षसम्म कैद हुन्छ । सुरुवाती सर्वस्व भनेको सम्पत्ति जफत गर्नु हो । यस्तो गम्भीर सजायको पहिलो पीडित आदिवासीहरू नै थिए ।

राज्यले निजी बनलाई राष्ट्रियकरण गरेर, खर्क जग्गालाई अधिग्रहण गरेर, भूमि सुधारका नाममा

आदिवासीहरूको भूमि र स्रोतबाट बेदखल गरेको अवस्था छ । यसबाट आदिवासीहरूका पहिचान, सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक, शैक्षिक, भौतिक मानसिक सम्पूर्ण पक्षमा गम्भीर क्षति पुगेको छ ।

ऐतिहासिक अन्याय वा संरचनागत हिंसाबाट उन्मुक्ति र न्याय प्रदान गर्नु अहिलेको आदिवासीको सन्दर्भमा प्रमुख कार्य हुन सक्छ । तथ्यगत रूपमा आदिवासीहरू नस्तलीय विभेदमा परेका संविधान २०७२ ले स्वीकार गरेको छ । यस विषयलाई माओवादी र तात्कालिन नेपाल सरकारबिच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताको बुँदा नं ३.५ न राज्य पुनर्संरचना धार्मिक र जातीय विभेदसमेतलाई अन्त्य गर्न गरिने भनिएको हो । तसर्थ अहिले आदिवासीहरूलाई न्याय प्रदान गर्न आत्मनिर्णयको अधिकारसहितको स्वशासन, स्वायत्तता र अग्रिम सुसूचित मन्जुरी महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । आदिवासी विज्ञ संयन्त्रको अध्ययनअनुसार^{४३} आत्मनिर्णयको अधिकार सबै अधिकारहरूको केन्द्रबिन्दु हो, जसमा सबै अधिकारहरू प्रवाहित भएको हुन्छ । न्यायमा पहुँचको सन्दर्भमा, आदिवासीहरूलाई आफूना कानुनी संस्थाहरू कायम राख्ने र प्रथाजनित कानुन लागु गर्ने अधिकार रहन्छ ।

नेपालले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध, आर्थिक सामाजिक, साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध १९६६ र आदिवासी अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्र २००७ को पक्ष राष्ट्र बनेर आत्मनिर्णयको अधिकारलाई स्वीकार गरेको र संविधानको प्रस्तावनामा स्वायत्तता र स्वशासनलाई आत्मसात् गरेको अवस्थामा आदिवासीको सन्दर्भमा राजनीतिक न्याय प्रदान गर्न यस अधिकार अपरिहार्य देखिन्छ ।

६. न्यायबारेका विधिशास्त्र र अदालती नजिरहरू

सर्वोच्च अदालतले बालकृष्ण नेउपाने विरुद्ध श्री संसद सचिवालयसमेत भएको मुद्दामा “समानताको सन्दर्भमा न्यायको अर्थ, समानहरूको बिचमा समान रूपमा कानुनको प्रयोग नै हो । असमानहरूका बिचमा कानुनको समान प्रयोग तथा समानहरूको बिचमा कानुनको असमान प्रयोग न्यायसङ्गत हुँदैन ।”^{४४} अदालतको यस व्याख्याले वितरणको न्यायलाई (Distributive Justice) र सारभूत समानता -Substantive equality Justice) को न्यायको विषयलाई प्रस्टसँग स्थापित गर्दछ ।

त्यस्तै, श्री सर्वोच्च अदालतबाट अधिवक्ता पुण्यशिला दवाडी विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्री

43 The right to self-determination is a central right for indigenous peoples from which all other rights flow. In relation to access to justice, self-determination affirms their right to maintain and strengthen indigenous legal institutions, and to apply their own customs and laws. - The UN Expert Mechanism on the Rights of Indigenous Peoples (EMRIP)

४४ने.का.प.२०५० अङ्क ८ नि.न. ४७६८ पृ. ५६६१

परिषद् भएको मुद्दामा “पीडितको न्यायमा पहुँच प्रचलित अन्तराष्ट्रिय कानूनमा पनि संरक्षित अधिकारको विषय हो । कानुनी उपचार सुनिश्चित गर्ने कार्य न्यायमा पहुँचको एउटा महत्वपूर्ण भाग हो । घटनाबाट पीडितले न्याय प्रणालीमार्फत उपचारको खोजी तथा प्राप्त गर्ने सामर्थ्य गुमाएको अवस्थामा न्यायको पहुँचबाट वञ्चित भएको मानिन्छ ।”^{४४} यसबाट न्यायमा पहुँच उपचारको बाटो महत्वपूर्ण हुन्छ र यसको अभावमा न्यायबाट वञ्चित हुनु हो भन्ने देखिन्छ ।

६.१. आदिवासीको विधिशास्त्र

आदिवासीहरूको विधिशास्त्रअनुसार न्याय जन्मसिद्ध अधिकार हो । न्याय कसैले दिने होइन, त्यसैले न्याय मार्नु हुन्छ भन्ने गहिरो मान्यता रहेको छ । न्याय मानव मात्रको नभई यो हरेक जीवित प्राणी, र निर्जिव भनिएका प्रकृतिसमेतको अधिकारको विषय हो । बोलिभियाले धर्ती आमाको अधिकार (Law of the right of Mother Earth) सम्बन्धी कानून बनाएको छ । त्यो आदिवासीको विधिशास्त्रमा आधारित कानून हो । आदिवासीहरूका कानून र न्याय बुझ्नलाई आदिवासी सांस्कृतिक, प्रथा परम्परागत मूल्यमान्यता र अभ्यासलाई बुझ्न पर्ने हुन्छ । आदिवासीहरूले सधैंजसो आफ्नै न्यायको अवधारणा र अन्तरनिहित अधिकारमा आधारित न्यायिक पद्धती र कानूनको आफ्नै खाकालाई उपयोग गर्दै आएका छन् ।^{४५} आदिवासीहरूले भोग्दै आएका ऐतिहासिक अन्यायको बाबजुद उनीहरूको कानुनी पद्धतीको मूल्य र आदर्श बाँची नै रहेको छ जसका लागि तिनै आदिवासी कानून र भूमिको घनिष्ठ सम्बन्धलाई धन्यवाद दिनैपर्ने हुन्छ ।^{४६}

६.२ . उपनिवेशिक विधिशास्त्र

श्री सर्वोच्च अदालतको विशेष इजलासबाट अधिवक्ता मीरा ढुङ्गाना विरुद्ध कानून तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयमा भएको रिट नं ५५ मा^{४७} नेपाल पक्ष भएका सन्धि महासन्धि र नेपाल कानून बाभ्रिएमा सन्धि महासन्धि व्यवस्थाहरू लागु हुने भएकाले नेपालले हस्ताक्षर गरी पक्ष बनेका अन्तराष्ट्रिय सन्धि महासन्धिहरूको स्थान उच्च रहेको छ । मानव अधिकारसम्बन्धी यस्ता सन्धि सम्झौताहरू आधुनिक युगका शास्त्र हुन् र ती शास्त्र अनुरूप राष्ट्रिय कानून बन्नुपर्ने र यस्ता कानूनको व्याख्या पनि सोही अनुरूप गर्नुपर्ने हुन्छ ।

६.३. न्यायको पहुँचबारे मानव अधिकार विधिशास्त्र

न्यायमा पहुँचबारे मानव अधिकारको विभिन्न कानून तथा सम्बन्धित विधिशास्त्रहरूमा व्याख्या गरिएका छन् । यसबारे शान्तिपूर्ण रूपले भेला हुने तथा सङ्गठित हुन पाउने अधिकार हेर्ने विशेष समाधीक्षक क्लेमेण्ट न्यालेत्सोशी भाउल (Clément Nyaletsossi Voule) ले आफू ना प्रतिवेदन (A/HRC/47/24) मान्यायमा पहुँच अन्तराष्ट्रिय र क्षेत्रीय मानव अधिकारहरूमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध (आई.सी.सी.पी.आर.) ले प्रभावकारी न्यायिक संरक्षणको कुरालाई देखेछ । अरु कानूनहरूमा महिला विरुद्ध हुने भेदभाव विरुद्धको सन्धि, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू संरक्षण गर्ने अधिकार, आप्रवासी कामदारहरूको सन्धिले न्यायको पहुँचबारेको विषयमा कुरा गर्दछ ।^{४९} उल्लिखित सम्पूर्ण कानूनको नेपाल पक्ष राष्ट्र रहेको छ ।

न्यायमा पहुँच विधिको शासनको आधारभूत शान्ति हो र यसको अभावमा जनताको आवाज नसुनिने, अधिकार उपभोग गर्न नपाउने, विभेद भोग्नुपर्ने र निर्णयकर्ताहरूलाई जवाफदेही बनाउन नसकिने हुन्छ ।^{५०}

६.४. आदिवासी न्याय प्रणालीबारे केही विश्व अनुभव

आदिवासीहरूको न्याय प्रणालीबारे संयुक्त राष्ट्रसंघको आदिवासी विज्ञ संयन्त्रको अध्ययनअनुसार (A/HRC/EMRIP/2013/2) अर्थात् ल्याटिन अमेरिकाका धेरै देशहरू जसमा इन्डियन क्षेत्रका प्राय सबै देशहरूको संवैधानिक व्यावस्थाले आदिवासीहरूको अधिकारिक संस्था र प्रथाजनित कानून लागु गर्न पाउने अधिकारलाई मान्यता दिएको छ । क्यानाडाको मानव अधिकार कानूनले मानव अधिकार आयोग तथा ट्राइबुनल र अदालतले फर्स्ट नेशन (क्यानाडाका आदिवासी) को कानुनी परम्परा र प्रथाजनित कानूनलाई ऐन कार्यान्वयन गर्दा विचार गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।^{५१}

विश्वमा समुदायको न्यायमा पहुँच स्थापित गर्न आदिवासीको प्रथाजनित अदालत र कानूनलाई मान्यता दिने प्रचलन बढ्दै गएको छ । खासगरी आर्थिक रूपले कमजोर रहेको समुदायलाई न्याय सुनिश्चित गर्न र न्याय प्रणालीमा सहभागि बनाउन यस्ता प्रयासहरू प्रभावकारी बन्दै गएका उदाहरणले देखाउँछ । उदाहरणका लागि इरिट्रियनका समुदायहरू कुनामा, साहो र नारा आदिवासी समुदायका इरिट्रियाको सरकारले १३२/२००३ घोषणा जारी गर्दै सन् २००३ मा समुदायको अदालत स्थापना गर्‍यो ।^{५२} कानूनका प्राध्यापक सेनाय

51 <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Peoples/EMRIP-2013-2-en.pdf>
52 A proclamation to Establish Community Courts or Proclamation 132/2003 Eritia

डब्लु. एण्डेमेरियमको समुदायको अदालतबारेको अध्ययन^{५३} अनुसार यस अदालतको स्थापनाका दुई उद्देश्यहरूमा पहिलो न्यायिक प्रक्रियामा समुदायको वृहद् सहभागितालाई सबल बनाउनु र व्यापक रूपमा समुदाय खासगरी गरिवहरूलाई न्यायिक प्रक्रिया पहुच योग्य बनाउनु थियो। यो उद्देश्य समुदायलाई न्यायाधीशहरू नियुक्ति गर्न दिने जसमा कम्तीमा एक जना महिला हुनैपर्ने र १०० समुदायको अदालत स्थापना गरी प्राप्त गर्ने, दोस्रो उद्देश्य प्रथाजनित विवाद संयन्त्रलाई राष्ट्रिय कानुनी प्रणालीमा स्थापित गर्ने र यसले उपल्लो अदालतहरूको कार्य बोझलाई न्यूनीकरण गर्ने, यस उद्देश्य पूरा गर्न समुदायका अदालतहरूलाई प्रथाजनित कानुन र अभ्यास प्रयोग गरेर विवादहरूको समाधान गर्ने र यदि मुद्दाका पक्षहरू सम्भौतामा पुग्न असफल भए भने न्यायाधीशहरूले राष्ट्रिय कानुनका आधारमा विवादहरूका निर्णय गर्दछन्। सामुदायिक अदालतहरूले निपटारा गरेका मुद्दाहरूले उच्च अदालतको कार्य बोझलाई कम गरेको छ।

७ प्रचलित नेपाल कानुन र आदिवासीहरूको न्यायमा पहुँच

श्री सर्वोच्च अदालतले न्यायको पहुँचबारे गरेको अध्ययनमा संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रमको अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षलाई दृष्टान्त दिँदै न्याय पहुँचका अवरोधमा न्याय प्रक्रियामा ढिलाइ, खर्चिलो प्रक्रिया र कानुन व्यावसायीको सेवा, अधिकारको दुरुपयोग, समाजका असमर्थ वर्गलाई संरक्षण गर्ने गरी कानुन नहुनु, शिक्षामा कमी, कमजोरी आर्थिक अवस्था, औपचारिकतामा आधारित न्यायिक प्रक्रिया आदि उल्लेख गरेका छन्।^{५४} अदालतलगायत सेवा प्रदायक निकायमा लाग्ने दस्तुर कानुन व्यवसायी राख्न लाग्ने खर्चहरूका कोरा न्यायमा पहुँच प्रभावकारी हुन नसकेको पाइएको छ।^{५५}

प्रचलित नेपालको कानुनमा आदिवासीको न्यायमा पहुँचका लागि कुनै प्रस्ट व्यवस्था कहाँ कतै पनि देखिँदैन। संविधानमा वैकल्पिक न्यायको व्यवस्था, नेपाल पक्ष रहेको अन्तर्राष्ट्रिय कानुनलाई कार्यान्वयन गर्ने संविधानको व्यवस्था^{५६} तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनका प्रावधानहरू नेपालको कानुनसरह लागु हुने र अन्तर्राष्ट्रिय कानुनका प्रावधान र राष्ट्रिय कानुनका प्रावधान बाभिएको खण्डमा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनकै प्रावधान लागु हुने नेपाल सन्धि ऐनको^{५७} व्यवस्था

53 Senai W. Andemariam, Ensuring Access to Justice through Community Courts in Eritrea: Customary Justice: Perspectives on Legal Empowerment: Janine Ubink & Thomas McInerney(eds.) International Development Law Organization, Universiteit Leiden Faculty of Law 2011 P. 113

५४ न्यायको पहुँचमा देखिएका कानुनी तथा प्रक्रियागत अवरोधक तत्वहरू पहिचान गर्नेसम्बन्धी अध्ययन समितिको प्रतिवेदन सर्वोच्च अदालत, २०७७ पृ ४३

55 ibid.

५६ नेपालको संविधानधारा ५१ (ख) (३)

५७ नेपाल सन्धि ऐन दफा ९

रहेको छ । न्यायसम्बन्धी हकलाई संविधानमा मौलिक हक कै रूपमा प्रत्याभूत गरिएको छ ^{५६} । प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष, र सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइको हक हुने छ ।^{५९} असमर्थ कानुनबमोजिम निःशुल्क कानुनी सहायता पाउने हक हुने व्यवस्था रहेको छ ।^{६०} आदिवासीको न्यायमा पहुँचबारे कानुनमा प्रत्यक्ष उल्लेख नगरिए तापनि यी संवैधानिक, कानुनी र अन्तराष्ट्रिय व्यवस्था हेर्दा आदिवासीको न्यायमा पहुँचका विषयमा वैधानिक व्यवस्थाहरू विद्यमान रहेको छ । यद्यपि, ती पर्याप्त भने छैनन् । उदाहरणको लागि महासन्धि नं १६९ को धारा ८ को व्यवस्था आदिवासीसँग सरोकार रहने राष्ट्रिय कानुन र नियमहरू लागु गर्दा आदिवासीका प्रथाजनित कानुन र प्रथालाई ध्यान दिनु पर्दछ । त्यस्तै, आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्र २००७ को धारा ३४ को व्यवस्था आदिवासीहरूलाई यदि आफूना न्याय प्रणाली अस्तित्वमा छन् भने अन्तराष्ट्रिय मानव अधिकार मापदण्डअनुसार प्रवर्धन, विकास र कायम गर्ने अधिकार रहन्छ । मेलमिलापको माध्यमबाट न्यायमा सर्वसाधारणको पहुँच वृद्धि गर्ने अनिवार्यतालाई वैधानिकता दिन जारी गरिएको मेलमिलाप ऐन २०६८ मा सामुदायिक मेलमिलापसम्बन्धी विशेष व्यवस्थाअन्तरगत समुदायमा आधारित संयन्त्रको व्यवस्था गर्न सकिने र त्यसमा समुदायिका प्रतिष्ठित व्यक्तिहरू र स्थानीय समुदायमा कार्यरत संस्थाले तोकिएको सदस्यसमेत रहेको समूह तयार गर्न सक्ने प्रावधान रहेको छ (दफा३३) । आदिवासीको न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गराउन यी व्यवस्था माध्यम बन्न सक्छ । तर यसमा कार्यान्वयन गर्ने निकाय र सो निकायका अधिकारीहरूको स्वविवेकको गुन्जाइस निकै घनीभूत रहन्छ ।

८. आदिवासी न्यायको लागि प्रचलित कानुन तथा नीतिगत सुधार

आदिवासीहरूको न्यायमा पहुँचको अभिवृद्धि गर्न निम्नानुसार बमोजिमको कानुनी तथा नीतिगत सुधार गर्न जरुरी छ । यसका निमित्त निम्नानुसार बमोजिमको कार्ययोजना हुन जरुरी देखिन्छ :

५८ नेपालको संविधान२०७२ को धारा २०

५९ ऐ धारा २० (९)

६० ऐ धारा २० (१०)

तालिका ४. आदिवासीहरूको न्यायमा पहुँचको अभिवृद्धि गर्न र कानुनी तथा नीतिगत सुधार गर्न कार्ययोजना

क्र. सं	उद्देश्य	रणनीति	कार्यक्रम / क्रियाकलाप	परिणाम	सूचक	प्रमाणिकरण	जिम्मेवार निकाय
१.	आदिवासी / जनजातिको न्यायमा पहुँच तथा सम-न्यायिक न्याय (Equitable justice) सुनिश्चित गर्न न्यायिक बहुलतालाई (Legal Pluralism) प्रस्टतासाथ लागु गर्ने,	न्यायमा पहुँच तथा सम-न्यायिक न्याय (Equitable justice) सुनिश्चित गर्न न्यायिक बहुलतालाई (Legal Pluralism) प्रस्टतासाथ लागु गर्ने,	(१) आदिवासी जनजातिहरूको प्रथाजनित कानुन तथा न्याय प्रणालीको अध्ययन (२) प्रथाजनित कानुन, परम्परागत न्यायीक प्रणाली एवं समग्रमा न्यायीक बहुलता प्रवर्धनका लागि प्रचलित न्यायसम्बन्धी कानुन तथा नियमहरूमा संशोधन (३) आदिवासीहरूका विद्यमान तथा सुषुप्त अवस्थामा रहेका प्रथाजनित न्याय प्रणालीको प्रवर्धन र सुदृढीकरण	(१) प्रथाजनित कानुन तथा परम्परागत संस्थाहरूको अभिलेखिकरण (२) न्यायिक बहुलतालाई प्रवर्धन गरिएको संशोधित न्यायसम्बन्धी कानुनहरू (३) आदिवासी जनजातिहरूको न्यायको पहुँच विस्तार	(२) एक वर्षोभित्र अध्ययन सम्पन्न भई अध्ययन प्रतिवेदन तयार हुने छ। (२) तीन वर्षोभित्र परम्परागत न्याय प्रणालीलाई मान्यता दिनेगरी न्यायसम्बन्धी कानुनहरू संशोधन भएको हुने छ। (३) तीन वर्ष भित्रमा न्याय प्रणालीसम्बन्धी कानुनहरूमा आदिवासीको प्रथाजनित कानुनलाई मान्यता दिने गरी आवश्यक संशोधन भई आदिवासीहरूको न्यायमा सार्थक रूपमा पहुँच वृद्धि भएको हुने छ।	(१) अध्ययन प्रतिवेदन (२) कानुन राजपत्रहरू (३) न्यायिक, अधिन्यायीक र प्रशासनिक निकायका निर्णयहरू	सङ्घीय सरकार सङ्घीय व्यवस्थापिका प्रदेशीक सरकार व्यावस्थापिका स्थानीय सरकार स्थानीय तह
		(२) न्यायिक, अधिन्यायिक तथा प्रशासकीय संयन्त्रहरूमा आदिवासी/ जनजातिको न्याय प्रणाली संस्थागत गर्ने	(२) आदिवासी न्यायिक प्रणालीलाई मुद्दा मामिलाको रोहमा मान्यता दिने र त्यसको सञ्चालन र समन्वय शाखा स्थापना भएको हुने छ। (२-१) आदिवासी सेवाप्राप्तीको लागि दोभासे तथा छुट्टै सहयोग गर्ने डेस्कको स्थापना	(२) आदिवासी न्याय प्रणाली र संस्थासँग समन्वय र सहकार्य भई न्याय निरोपण भएको हुने छ।	(२) ३ वर्षमा आदिवासी न्याय प्रणाली र संस्थासँग समन्वय र सहकार्यको शाखा तथा कर्मचारी भएको हुने	सम्बन्धित न्यायिक, अधिन्यायिक निकायको प्रगति प्रतिवेदन	न्यायिक, अधिन्यायिक, पालिका, तथा प्रशासकीय निकाय

क्र. सं	उद्देश्य	रणनीति	कार्यक्रम / क्रियाकलाप	परिणाम	सूचक	प्रमाणिकरण	जिम्मेवार निकाय
		(३) न्यायिक, अर्धन्यायिक तथा प्रशासकीय संयन्त्रहरूमा आदिवासी/ जनजातिको समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने	(१) आदिवासी जनजातिको समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न कानुन र नियमहरूमा संशोधन	१) समानुपातिक समावेशी न्यायिक, अर्धन्यायिक र प्रशासनिक संयन्त्रहरू	(१) तीन वर्षीय न्यायिक, अर्धन्यायिक र प्रशासनिक कानुनमा संशोधन भई आदिवासी जनजातिका निमित्त समानुपातिक समावेशी भएको हुने छ।	(१) संशोधित ऐन (२) न्यायिक, अर्धन्यायिक र प्रशासनिक निकायको समानुपातिक संरचना (३) लोकसेवा आयोगका बुलेटिनहरू	सङ्घीय सरकार सङ्घीय व्यवस्थापिका प्रदेशीय सरकार व्यावस्थापिका स्थानीय सरकार स्थानीय तह
		(४) आदिवासी/ जनजातिहरूको न्याय प्रशासनमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने	(१) आदिवासी जनजातिहरूको पहुँच सुनिश्चितका लागि न्याय प्रशासन सुधार (अध्ययन तथा कानुन संशोधन, संस्थागत पुनर्संरचनालागायत) ।	(१) अध्ययन कार्यदल (२) अध्ययन प्रतिवेदन (३) कानुन संशोधन (४) समावेशी (५) प्रशासनिक संरचना निर्माण	(५) पाँच वर्षीय अध्येयन कार्यदल गठन भई सोको प्रतिवेदन अनुसार आवश्यक कानुन संशोधन भई न्याय प्रशासनमा आदिवासीहरूको पहुँच सुनिश्चित भएको हुने छ।	(१) अध्ययन प्रतिवेदन (२) संशोधित कानुन (३) समावेशी न्याय प्रशासन	१) सङ्घीय सरकार, न्यायपालिका प्रदेश सरकार स्थानीय सरकार

९. न्यायिक पहुँचका चुनौती तथा अवसर

वर्तमान न्याय प्रणाली जो पश्चिमी कमन ल र सिभिल ल तथा हिन्दु कानूनमा आधारित भएको हुनाले आदिवासीमैत्री नभएको मात्र होइन यही प्रणाली नै न्यायमा पहुँचको ठुलो पर्खाल बनेर उभएको छ। नेपाल सबै प्रकारको नस्लीय विभेद उन्मूलन गर्ने महासन्धि, १९६९ को पक्षराष्ट्र हो भने संविधानमा नै जातीय छुवाछुतको विरुद्धको हक प्रत्याभूत छ। जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८ जसले अन्य कुराका अलावा कुनै पनि व्यक्तिलाई जात जाति, वंश, समुदाय वा पेसाका आधारमा सार्वजनिक सेवाको प्रयोग गर्न वा उपभोग गर्नबाट वञ्चित गर्न हुँदैन^{६१} भनी तीन महिनादेखि तीनवर्षसम्म कैद वा एक हजार रुपैयाँदेखि पच्चीस हजार रुपैयाँसम्म वा दुबै सजायको व्यवस्था गरेको छ^{६२} न्यायको पहुँचलाई सीमित गर्ने न्याय प्रणालीका साथै आदिवासीहरूको न्याय पहुँचलाई सुनिश्चित गर्न प्रचलित कानूनमा प्रस्ट व्यवस्था नहुनु पनि हो। जसलाई नीतिगत अभाव भन्न सकिन्छ। आदिवासी समुदायको आफ्नै प्रकारको न्याय प्रणाली छ, जसले न्याय सुनिश्चित गर्न प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ। यसलाई प्रचलित कानूनहरूले अन्यथा गर्दैन। थारूहरूको बडघर प्रणालीले न्याय प्रशासनमा व्यवहारिक र प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गरी आएकोमा हाल बर्दिया नगरपालिकालगायत ७ वटा नगरपालिकाहरूले कानून बनाएर यस प्रणालीलाई मान्यता दिएको छ।

९.१. आदिवासीको न्यायको लागि विशेष व्यवस्था

आदिवासीहरूको न्यायमा पहुँचको विषयमा दुई वटा पाटाबाट हेर्न सकिन्छ। पहिलो वर्तमान न्याय प्रणालीको स्थानमा प्रस्टसँग न्यायिक बहुलतालाई अवलम्बन गरेर जानुपर्ने देखिन्छ। २०७२ को संविधानको न्याय प्रणालीको व्यवस्थामा वैकल्पिक न्यायको विषय भए तापनि त्यो के भन्न खोजिएको प्रस्ट छैन। यो व्यवस्था आउनको पृष्ठभूमिबारे जान्नको निम्ति संविधानसभामा न्याय प्रणालीको पुर्नसंरचनाको विषयमा सम्बन्धित समितिको प्रतिवेदन हेर्नुपर्ने हुन्छ। यसमा समितिले अदालती स्वरूपको बारेमा ... *आदिवासी, जनजाति .. मुस्लिमलगायतका ... समुदायको साँस्कृतिक... परम्परागत र प्रथाद्वारा उत्पन्न हुने विवादहरूलाई समधान गर्न प्रादेशिक कानूनबमोजिम जिल्ला स्थानीय अदालतमा छुट्टै इजलास वा त्यसको माताहतमा छुट्टै अदालत/न्यायिक निकाय गठन गर्न सकिने सुझाव* दिएको थियो^{६३}। यसै अनुरूपको संविधानमा न्याय प्रणालीको विषय नपरे पनि वैकल्पिक

६१ जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८ दफा ४ (३)

६२ ऐ दफा ७ (१) (क)

६३ संविधानसभा न्याय प्रणाली समिति अवधारणासहितको प्रारम्भिक मस्यौदासम्बन्धी प्रतिवेदन, संविधानसभा न्याय प्रणालीसम्बन्धी समिति सिंहदरबार, काठमाडौं, २०६६ पृ. २

न्यायको विषय पुर्नुको कारण र संविधानको धारा १२६ को भावना बुझ्न सकिन्छ ।

संविधान निर्माण प्रक्रियाममा आदिवासीको न्याय प्रणालीलाई मान्यता दिने कार्य प्रवेश गरे तापनि प्रस्टसँग २०७२ को संविधानमा न्यायिक बहुलतालाई प्रत्यक्ष स्वीकार गरिएको नदेखिए तापनि अस्वीकार गरिएको अवस्था पनि देखिँदैन । त्यसको पछाडि अदालतमा भएको मुद्दाको अत्याधिक चाप र जटिल न्यायिक प्रक्रियाहरूको कारण समयमा मुद्दाको न्याय दिन सकिने अवस्था नरहेको तलको तथ्याङ्कहरूले देखाउँछ ।

तालिका ५. सर्वोच्च, उच्च र जिल्ला अदालतमा प्रति न्यायाधीश मुद्दाको कार्यबोझ आ.ब. (२०७७/०७८ अनुसार)

अदालतको नाम	न्यायाधीश सङ्ख्या	मुद्दा सङ्ख्या	प्रति न्यायाधीश/ इजलास मुद्दा सङ्ख्या
सर्वोच्च अदालत	२१(१० इजलास)	३३४६६	३३४७
उच्च अदालत	१६० (८० इजलास)	५६४१७	७०६
जिल्ला अदालत	२६०	१९३१८४	७४३
जम्मा	४४१	२,८३०७६	

तालिका ६. सर्वोच्च अदालतमा माननीय न्यायाधीशहरूको वार्षिक कार्य प्रगति विवरण

न्यायाधीश सङ्ख्या	जम्मा फछ्यौट	प्रति न्यायाधीश औसत कार्य दिन	प्रति कार्यदिन औसत फस्यौट	प्रति कार्यदिन प्रति न्यायाधीश औसत फछ्यौट
२१	२१८३९	१९१.१९	११४.२२	५.४४

स्रोत: सर्वोच्च अदालतको वार्षिक प्रतिवेदन २०७६/०७७ (पृ. ७५ को विश्लेषण)

प्रस्तुत तथ्याङ्कबाट एक कार्यदिनमा सर्वोच्च अदालतबाट मुद्दा, रिट दोहोर्‍याइ पाऊँ, अनुमति, पुनरावलोकन, एकल अन्तरिम आदेशसम्बन्धी, फुटकरसमेत गरी प्रति न्यायाधीश औसतमा ५.४४ थान मुद्दा मात्र फस्यौट हुने गरेको देखिन्छ ।^{६४}

६४ नेपालको संविधानअनुसार न्याय सम्पादन प्रक्रियालाई छिटोछरितो, मितव्ययी, सर्वसुलभ अनुमान योग्य, निष्पक्ष, प्रभावकारी र जनउत्तरदायी बनाउने उद्देश्यले न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित प्रचलित कानूनमा गर्नुपर्ने आवश्यक सुधारको मस्यौदा पेस गर्न गठित अध्ययन समितिको प्रतिवेदन २०७८, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, सिंहदरबार काठमाडौँ, २०७८ पृ. १८

१.२ न्यायिक बहुलता (Judicial Pluralism)

संविधानभाको न्याय प्रणालीसम्बन्धी समितिले द्वैध अदालती प्रणाली अपनाउनुभन्दा सङ्घीय प्रणाली अनुरूप हाम्रो आफ्नै मौलिकता भएको ढाँचा अवलम्बन गर्नु बढी यथार्थपरक देखिएको छ^{६५} भन्ने सिफारिस अहिलेको सन्दर्भमा भन्ने महत्त्वपूर्ण देखिएको छ। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ को दफा ४९ (१०) ले स्थानीय न्याय सम्पादनको सन्दर्भमा मेलमिलाप गर्न मेलमिलाप केन्द्र बनाउन सक्ने व्यवस्था रहेको छ। यस दफा राख्नको विधायिकी मनसाय विवादहरूको समधान मेलमिलापबाट गरी समुदायमा शान्ति स्थापना गर्ने हो। यदि यस मनसायलाई यथार्थमा परिणत गर्ने हो भने आदिवासीहरूको प्रथाजनित न्याय प्रणालीलाई न्यधिक समितिले मान्यता दिई सहकार्य गर्नु पर्दछ। यसको लागि न्यायिक बहुलता हुने गरी संविधान संशोधन गर्नुपर्दछ।

१.३ विशेष व्यवस्था

नेपाल सरकारको आवधिक योजनामा गरिब, असहाय तथा पिछडिएको समुदायका व्यक्तिहरूको न्यायमा सहज पहुँच सुनिश्चित गर्न रणनीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गरिनुका साथै सोको लागि आवश्यक साधन व्यवस्था गरी कार्यान्वयन गरिने छ।^{६६}

१.४. सर्वोच्च अदालतको न्यायमा पहुँच आयोग

विशेषत बालबालिका, महिला, आदिवासी/जनजाति, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता, असहाय, असक्षम तथा आर्थिक एवम् सामाजिक कारणबाट न्यायको खोजी गर्न नसकेका व्यक्तिहरूको सहज पहुँचलाई सुनिश्चित गर्ने गरिन्छ। सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम १३(ड) बमोजिम सम्माननीय प्रधान न्यायाधीशको अध्यक्षतामा मिति २०७२।४।१० मा न्यायमा पहुँच आयोग गठन भएको हो।^{६७}

१०. निष्कर्ष

नेपालका नागरिकहरूको हैसियतले न्यायमा पहुँच सुनिश्चितताको बारेमा भएका संविधान तथा कानुनी व्यवस्थाहरू आदिवासीहरूलाई पनि लागु हुन्छन्। यद्यपि आदिवासीहरू विशिष्ट पहिचान भएका जनता भएको संविधान कानुन र अन्तराष्ट्रिय कानुनसमेतमा स्थापित छ। आदिवासी समुदायलाई राष्ट्रभित्रको राष्ट्रको रूपमा मानिन्छ। विद्वान डा. कृष्ण भट्टचनका

65 Ibid. P. 107

६६ चौधौँ योजना (आधिक वर्ष २०७३/७४-२०७५/७६, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार, काठमाडौँ पृ २८२
67 https://supremecourt.gov.np/a2jc/public/media/2022_05/barsik-karyayojana-.pdf visited 4 June 2023

अनुसार आदिवासीहरू सार्वभौम हुन् र राज्यसँगको सार्वभौमिकताको सम्बन्धको विषय साभेदारी सार्वभौमिकता (Shared Sovereignty) को रूपमा अभ्यास हुन्छ। आदिवासीहरूको समुदायको आफ्नै राजनीतिक संस्कृति, व्यवस्था र कानून छ र यसैबाट समुदाय प्रशासित हुन्छ। प्रथा, परम्परा, प्रथाजनित कानून, संस्कृति, मूल्यमान्यता, आध्यात्मिक विश्वासबाट समाज सञ्चालन गर्न, समाजभित्र शान्ति कायम गरी परी आएको भैभगडा र द्वन्द आफ्नै मौलिक तरिकाबाट समाधान गर्ने न्याय प्रणाली (Justice system) छ। यस प्रणालीभित्र आफ्नै प्रकारको न्याय प्रशासन पनि छ। यस न्याय प्रणालीसँग आदिवासी समुदाय अत्यन्त अभ्यस्त रहन्छन् यसभन्दा बाहिर गएर आदिवासी समाजको परिकल्पना गर्न सकिन्न। यस न्याय प्रणालीको न्याय निष्पादन बहुआयामिक हुन्छ जस्तो भूमि र प्रकृतिसँगको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध (Relational) र समुदायसँगको नाता (Connectedness), आध्यात्मिकता, संस्कृति, आदिवासी विश्वास, मूल्यमान्यता र अभ्यास जस्ता विषयहरूसँग जोडदै विवादहरूको समाधान गर्ने गरिन्छ। समाजमा पीडक र पीडित दुबैलाई चित्त बुझ्ने गरी मिलाउने र समुदायमा पुर्नस्थापना गर्ने आदिवासी न्यायिक प्रणालीको दरिलो पक्ष हो। कसैले कसैलाई पीडा पुऱ्याउनु समुदायकै विपरीत ठानिने भएकाले निर्धालाई दबाउँछु भन्ने बलियाको अवसर कमै हुन्छ। यो आदिवासीको मौलिक न्याय प्रणाली (Sui generis system) हो। उदाहरणको लागि लिम्बू याक्थुङहरूको तुम्याहाङ प्रणाली, तम्हाङ (थकाली) हरूको घम्प (मुखिया प्रणाली), थारूको बडघर, भलमन्सा, मनाङको म्हिथेबा जस्ता न्याय प्रणालीहरू नेपालकै समुदायमा निरन्तर अभ्यासमा रहेका मौलिक प्रणालीहरू हुन्। यी मौलिक अभ्यास सम्बन्धित समुदायले व्यवस्थित रूपमा प्रथाजनित कानूनको आधारमा समाज सञ्चालन गरिएसँगै निरन्तरतामा रहेको भन्नेमा विवाद हुन सक्दैन। प्रथाजनितक कानून, परम्परागत ज्ञान, बौद्धिक सम्पत्तिसम्बन्धी विश्व बौद्धिक सम्पत्ति सङ्गठनको परिभाषा हेर्ने हो भने प्रथा आचरणसम्बन्धी दायित्वपूर्ण कानून हो, जो लामो समयको अभ्यासबाट स्थापित हुन्छ, यो अति प्राचीन, निश्चित र औचित्यपूर्ण हुन्छ।^{६८} नेपालको आधुनिक न्याय प्रणाली प्रधान न्यायलय ऐन २००८ जारी भए पछि सुरुवात भएको हो।^{६९} २००८ सालमा भारतीय कानूनविद् मुर्धेश्वर को आगमनले कानुनी मस्यौदामा आधुनिक विधाले नेपालको कानुनी प्रणालीमा स्थान पायो।^{७०} २००७ साल फागुन ७ गतेको परिवर्तनपछि प्रधान न्यायलयको का.मु.प्रधान न्यायाधीशमा बल्लभ शमशेरको नियुक्ति भयो। यसपछि दार्जिलिङमा कानून व्यावसायमा संलग्न हरिप्रसाद प्रधानलाई बोलाएर प्रधान न्यायाधीश बनाइयो।^{७१} समग्रमा नेपालको न्याय

68 https://www.wipo.int/export/sites/www/tk/en/resources/pdf/overview_customary_law.pdf visited

६९ प्रकाश वस्ती, हाम्रो कानुनी इतिहासको नालीबेली, किरातकाल देखि २०७८ सालसम्म, पैरवी प्रकाशन, २०७९ पृ ५८७

70 Ibid.

71 Ibid.

प्रणालीमा अन्यदेशको न्याय प्रणाली र जनशक्तिको प्रभाव न्यायलयको आधुनीकरणबाट सुरुवात भएको छ ।

आदिवासीको सन्दर्भमा, न्यायमा पहुँचको विषयमात्र होइन कि न्याय प्रशासन आदिवासीमैत्री हुनपर्ने देखिन्छ । आदिवासीको न्याय अधिकारको रूपमाभन्दा पनि निगाहको रूपमा प्राप्त भएको देखिन्छ । प्रथाजनित न्याय प्रणालीलाई न्याय प्रशासनमा समेट्न सकिँएमा विद्यमान न्याय प्रणालीका कमी कमजोरीहरू धेरै हदसम्म सम्बोधन गर्न सकिन्छ । त्यसका लागि संविधान, कानून र न्यायिक संयन्त्रहरूमा परिमार्जन, परिष्कृत, व्याख्यालगायतको कार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

नेपालले न्यायमा पहुँचसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू अनुमोदन गरेको छ । न्यायसम्बन्धी अधिकारलाई मौलिक हककै रूपमा संवैधानिक व्यावस्था गरिएको छ । न्याय प्रशासनमा सामुदायिक मेलमिलापको व्यवस्था रहेको छ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ अनुसार स्थानीय सरकारले कानून बनाएर परम्परागत प्रथाजनित न्यायिक संस्था, कानून र परम्परालाई मान्यता दिने कार्यको थालनी भएको छ । यी अवसरहरूका बाबजुद पनि आदिवासीको न्यायिक पहुँच लक्षित नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था वा सम्बन्धित कानूनमा संशोधन गर्न जरुरी छ । मुहान अर्थात् संविधानमा नै न्यायिक बहुलतमा आधारित न्याय प्रणाली हुनुपर्दछ । आदिवासीहरूको लागि न्यायिक पहुँचको विशेष व्यवस्था नै आवश्यक देखिन्छ । न्याय प्रणालीमा आदिवासीको प्रतिनिधित्वको साथै प्रथाजनित न्याय प्रणाली, प्रथाजनित कानून र अभ्यासलाई मान्यता दिएमा विवादहरूको शान्तिपूर्ण र दिगो समाधान हुने देखिन्छ । यसबाट अदालतको कार्य बोझलाई धेरै हदसम्म कटौती हुने । अदालतमा हुने ढिला सुस्ती र खर्चिलो प्रणालीमा सुधार गर्न सामुदायिक न्याय प्रणाली सहायक सिद्ध हुने देखिन्छ । अदालतका फैसलाहरू कार्यान्वयन नहुने जस्ता समस्या आदिवासीहरूको प्रथाजनित न्याय प्रणालीमा नरहने अभ्यासले देखाउँछ । समुदाय नै सहभागी भई समुदायले निर्णय गर्ने र पालना गराउने तरिका स्वामित्वसहितको न्याय व्यवस्थामा वर्तमान न्याय प्रणालीलाई यथास्थितिबाट रूपान्तरण गर्न प्रथाजनित न्याय प्रणालीले मद्दत गर्छ ।

निटेकमा, उपनिवेश, नस्लवाद, विभेद, बहिष्करण, सीमान्तकरणका कारण आदिवासीहरू सामाजिक न्यायबाट निरन्तर विमुख र गम्भीर रूपमा अन्याय भोगिरहेका कारण त्यसबाट मुक्त हुन आत्मनिर्णयको अधिकार, स्वायत्तता, स्वशासन, अग्रिम जानकारीसहितको मन्जुरीलाई अभ्यास गर्न नसकेमा माथी उल्लिखित यथास्थितिका न्याय प्रणाली, प्रक्रिया र तौरतरिकामा सामान्य टालटुलले तरिकाले आदिवासीको सामाजिक न्याय र न्यायमाथीको पहुँचलाई सुनिश्चित गर्न सकिने अवस्था छैन । हामीसँग आदिवासी न्यायको लामो अभ्यास छ । यो अभ्यास र राज्यको न्याय प्रणाली साथसाथै जान सक्छ । यसले नेपालको न्याय प्रणालीको

आफूने पहिचान स्थापना गर्ने छ र आदिवासीलगायत ठुलो समुदायले अपेक्षा गरेको व
र्तमान नेपालको न्याय प्रणालीको पुर्नसंरचना भई न्यायको पहुँचको अवस्थामा भारी मात्रामा
सकारात्मक परिवर्तन आउने छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

प्रचलित कानुनी प्रकाशनहरू

नेपालको संविधान २०७२, कानुन किताब व्यवस्था समिति ।

आदिवासी जनजाति उत्थान प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ ।

जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८ ।

न्याय प्रशासन ऐन, २०७३, कानुन किताब व्यवस्था समिति ।

नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ ।

भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ ।

मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ ।

मुलुकी फौजदारी संहिता २०७४ ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ ।

नेपाली भाषाका प्रकाशन

संविधानसभा न्यायिक समितिको प्रतिवेदन, संविधानसभा न्याय प्रणालीसम्बन्धी समिति,

सिंहदरबार, काठमाडौं २०६६ ।

चौधौ योजना (आर्थिक वर्ष २०७३/७४-२०७५/७६, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार, काठमाडौं ।

प्रकाश वस्ती, हाम्रो कानुनी इतिहासको नालीबेली किरात कालदेखि २०७८ सालसम्म, पैरवी प्रकाशन, २०७९ ।

लैङ्गिक न्यायसम्बन्धी मुद्दाहरूको सँगालो, सम्पादन प्रकाशमणि शर्मा, प्रति थापा र शिवप्रसाद पौडेल,

युनिफेम र प्रो.पब्लिक , ०६० ।

न्यायको पहुँचमा देखिएका कानुनी तथा प्रक्रियागत अवरोधक तत्त्वहरू पहिचान गर्नेसम्बन्धी अध्ययन

समितिको प्रतिवेदन सर्वोच्च अदालत, २०७७ ।

संविधानसभा न्याय प्रणाली समिति अवधारणासहितको प्रारम्भिक मस्यौदासम्बन्धी प्रतिवेदन, संविधानसभा

न्याय प्रणालीसम्बन्धी समिति सिंहदरबार, काठमाडौं २०६६ ।

नेपालको संविधानअनुसार न्याय सम्पादन प्रक्रियालाई छिटोछरितो, मितव्ययी, सर्वसुलभ अनुमान योग्य, निष्पक्ष,

प्रभावकारी र जनउत्तरदायी बनाउने उद्देश्यले न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित प्रचलित कानुनमा गर्नुपर्ने

आवश्यक सुधारको मस्यौदा पेस गर्न गठित अध्ययन समितिको प्रतिवेदन २०७८, कानुन, न्याय तथा

संसदीय मामिला मन्त्रालय, सिंहदरबार काठमाडौं ।

चौधौ योजना (आर्थिक वर्ष २०७३/७४-२०७५/७६, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार, काठमाडौं ।

प्रकाश वस्ती, हाम्रो कानुनी इतिहासको नालीबेली, किरातकालदेखि २०७८ सालसम्म, पैरवी प्रकाशन ,
२०७९ ।

अङ्ग्रेजी भाषाका प्रकाशनहरू

A proclamation to Establish Community Courts or Proclamation 132/2003 Eritia
Cindy Caravelis and Matthew Robinson, The Role of American Law in Effecting and Preventing Social
Change, Routledge
Edgar Bodenheimer, Jurisprudence: The Philosophy and Method of Law, Universal Law Publishing Co.
Pvt.Ltd 2009,
Iman Singh Chemjong, History and Culture of Kirat People, published by Kirat Yakthung Chumlung,
2003
Raquel Z. Yrigoyen Fajardo, Kong Rady and Phan sin, Pathways to Justice Access to Justice with a focus
on Poor, Women and Indigenous Peoples, Ministry of Justice Cambodia, UNDP 2005
James Dumont, "Justice and Aboriginal People," Ottawa : Royal Commission on Aboriginal Peoples,
1993 <https://www.refworld.org/pdfid/50c5e6e02.pdf>
MARIA FEDERICA MOSCATI, THE ROLE OF TRANSITIONAL JUSTICE AND ACCESS TO
JUSTICE IN CONFLICT RESOLUTION AND DEMOCRATIC ADVANCEMENT
Senai W. Andemariam, Ensuring Access to Justice through Community Courts in Eritrea: Customary
Justice: Perspectives on Legal Empowerment: Janine Ubink & Thomas McInerney (eds.)
International Development Law Organization, Universiteit Leiden Faculty of Law 2011
Yash Ghai and Jill Cottrell, Marginalized Communities, Published by Routledge

अदालतका फैसलाहरू

गोपाल गुरुङ विरुद्ध निर्वाचन आयोगसमेत ने.का.प. २०५२ भाग १ नि.न. ५०३० पृ. १९ ।
लाहुरिपका तर्फबाट अधिवक्ता शंकर लिम्बू तथा प्रधान मन्त्रीसमेत ने का प भाग ५५, रि न ८९९०, २०७०
अड्क ४ पृ. ९२३ ।
भुवन बराम विरुद्ध प्रधान मन्त्रीसमेत मुद्दा परमादेश रिट नं. ०४७-WO-०२३९।
अधिवक्ता प्रवीन पन्थाक विरुद्ध प्रधान मन्त्रीसमेत मुद्दा उत्प्रेषण ने का प भाग ६०, साल २०७५, अड्क ६
नि.न. १००२४ पृ ५६ ।
नन्दु सिं धामी विरुद्ध उर्जा मन्त्रालयसमेत मुद्दा उत्प्रेषण/परमादेश नेकाप भाग ६०, २०७५ अड्क १० पृ ३२३ ।
पदम बहादुर श्रेष्ठ विरुद्ध प्रधानमन्त्री कार्यालयसमेत उत्प्रेषण परमादेश ने.का.प. २०७६ अड्क ६ नि.न. १०२
९९ ।
अधिवक्ता तुलसी सिंखडा विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय सिंहदरबार
काठमाडौंसमेत भएको उत्प्रेषण/परमादेश ने.का.प.२०७४ अड्क ७ नि.न. ९८४९ पृ. ५१६१ ।
अधिवक्ता बालकृष्ण न्यौपाने विरुद्ध श्री संसद सचिवालयसमेत उत्प्रेषण परमादेश ने.का.प.२०५० अड्क ८
नि.न. ४७६८ पृ. ५६६१ ।

पुण्यशिला दवाडी विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्री परिषद उत्प्रेषण परमादेश ने.का.प.२०७४ अङ्क १ नि.न.
९७४१ पृ.४८३२ ।
लाल बहादुर थापा विरुद्ध श्री ५को सरकार स्थानीय विकास मन्त्रालयसमेत उत्प्रेषणयुक्त परमादेश संवत् २०५४
साल रि.न.२९३१ ।

पत्रपत्रिका

वेबपेजका सामग्रीहरू

<https://shilapatra.com/detail/4732>

<https://ekantipur.com/news/2023/05/18/168438960810578967.html>

<https://www.setokhari.com/detail/5876visited>

<https://www.sajhasabal.com/acts-rules/83513visited>

https://supremecourt.gov.np/a2jc/public/media/2019_08/d9b36832698de0165784a5f5b46cf3_36.pdf

<https://www.refworld.org/pdfid/50c5e6e02.pdf>

<https://supremecourt.gov.np/a2jc/page/about>

<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G21/106/53/PDF/G2110653.pdf?OpenElement>

<https://www.ohchr.org/sites/default/files/Document/Issues/Peoples/EMRIP/-2013-2-en.pdf>

न्यायमा पहुँच आयोग सर्वोच्च अदालत https://supremecourt.gov.np/a2jc/public/media/2022_05/barsik-karyayojana-.pdf

https://www.wipo.int/export/sites/www/tk/en/resources/pdf/overview_customary_law.pdf

अन्तराष्ट्रिय कानूनहरू

The UN Charter 1945

International Convention on Elimination of All Forms of Racial Discrimination 1969

International Covenant on Civil and Political Rights 1966

International Covenant on Economic Social and Cultural Rights 1966

Indigenous and Tribal Peoples (ILO C. 169) Convention 1989

United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples 2007

आदिवासीको प्रथाजनित कानून, नेपालको प्रचलित कानून र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा नेपालको आदिवासी महिलाको आत्मनिर्णय तथा सामूहिक अधिकारको सुनिश्चितता

- अधिवक्ता अमृता थेबे

१. विषय प्रवेश

आदिवासी जनजातिको आफ्नै प्रकारका भौतिक परम्परागत संस्था र प्रथाजनित कानूनहरू अभ्यासमा रहे तापनि राज्यले कानुनी मान्यता नदिएकाले यस्तो कानून र संस्थाहरू प्रायः लोप हुँदै गएका छन्। यद्यपि, कतिपय जनजातिहरूमा केही परम्परागत संस्था र कानूनहरू अम्यासमा रहेका छन्। यी परम्परागत संस्थाहरूमा आदिवासी महिलाहरूको प्रमुख भूमिका रहने हुन्छ। उनीहरूले यस्ता प्रथा वा चलनलाई लागु गर्न आफ्नै न्यायिक तथा प्रशासनिक संरचनाको विकास गरेका हुन्छन्। यस्ता प्रथाजनित संस्थाद्वारा प्रथाजनित कानूनहरू कार्यान्वयन हुन्छन्। आदिवासी समाजमा यस्ता प्रथाजनित कानूनहरू प्रचलनमा रहे तापनि राज्यले मान्यता नदिएका कारण ती लोप हुने अवस्थामा रहेका छन्। उदाहरणका लागि लिम्बू (याक्युड) समुदायको हरेक अनुष्ठानमा, महिलाको भूमिका रहन्छ। कुनै कार्य गर्दा होस् वा कुनै कर्मकाण्डमा पहिला महिलाको पुकार कुनै पुर्खा, माइ (देवी) वा भद्र महिलागण 'याक् ला सुहाङ्मा' भनी पुकार र सम्बोधन गरिन्छ। त्यसपछिमात्र अरू कार्यहरू अगाडि बढाउने चलन रहेको छ।

यस लेख अहिलेको समाजमा आदिवासी महिलाको भिजीबिलिटी र आदिवासी नारीवादको अवधारणा, आदिवासी महिलाका कानुनी अवस्था साथै नेपाली आदिवासी महिलाहरूको आत्मनिर्णय तथा सामूहिक अधिकारको सुनिश्चितता के कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने सवालमा केन्द्रित रहेको छ। आदिवासीको प्रथाजनित कानून, नेपालको प्रचलित कानून र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा नेपालको आदिवासी महिलाको आत्मनिर्णय तथा सामूहिक अधिकारको सुनिश्चितता सम्बन्धी अध्ययन आदिवासीको आफ्नै प्रथाजनित कानून हुन्छ र नेपालको प्रचलित कानून र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा पनि आदिवासी महिलाको आत्मनिर्णय तथा सामूहिक अधिकारको सुनिश्चितता सम्बन्धी विशेष प्रावधानहरू व्यवस्था भएका छन् भन्ने मान्यताका आधारमा गरिएको छ।

ज्ञानमीमांसीय आधारमा आदिवासी प्रथाजनित कानून उनीहरूकै प्रथा परम्परासँग सम्बद्ध

हुन्छ। त्यसलाई आदिवासीको प्रथा परम्परामै अवलोकन गरेर हेर्न सकिन्छ। आदिवासीको गहिरो आस्था र विश्वास पनि यसप्रति हुन्छ। उनीहरूको आत्मनिर्णयको अधिकार तथा सामूहिक अधिकारका बारेमा पनि सोही प्रथाजनित कानुनले मार्गनिर्देश गरेको हुन्छ र त्यसलाई सूक्ष्म अवलोकन र विश्लेषण गर्दा यो तथ्य निर्योत लगाउन सकिन्छ भन्ने मान्यताले यो अध्ययन सम्पन्न गरिएको छ।

विधिगत हिसाबले यो अध्ययन गुणात्मक अध्ययन विधिमा आधारित रहेर गरिएको छ। यसका लागि अध्ययन, अवलोकन, अन्तर्वार्ता, सहभागितात्मक अध्ययन, सामूहिक छलफल, समूह केन्द्रित छलफल तथा तथा द्वितीय स्रोत सामग्रीका आधारमा सम्पन्न गरिएको छ।

२. महिला, लैङ्गिकता (जेण्डर) नारीवाद, र आदिवासी महिला तथा नारीवादको अवधारणा

२.१ महिलाको परिभाषा

अक्सफोर्ड डिक्सनरीका अनुसार साधारणतया: महिला भन्नाले एक वयस्क स्त्री मानव तथा मान्छे जन्माउने महिला मानिस भनिन्छ तर कतिपय अवस्थामा महिलाले सन्तान नजन्माउन पनि सक्छ।

२.२ आदिवासी महिलाको परिभाषा

आदिवासी महिलाको सबैले एउटै परिभाषा गरेको देखिँदैन। आदिवासी महिलाको विषयमा विभिन्न व्यक्ति तथा विषेज्ञहरूको लेख, आदिवासीसम्बन्धी विभिन्न संघ, सस्थाहरूको अध्ययन, प्रतिवेदनहरू तथा आदिवासी महिला आन्दोलनले सार्वजनिक गरेका दस्तावेज (घोषणा-पत्र, प्रेस-विज्ञापित आदि), आदिवासी समुदाय र प्रथा परम्परा हेर्दा आदिवासी महिलाहरूको परिभाषा गर्न सकिन्छ। महिलाहरूको सम्मेलनमा आदिवासी महिलाहरूले बेइजिङ सम्मेलनमा पेस गरेको घोषणा-पत्रमा आदिवासी महिलाहरूको बारेमा परिभाषा निम्नानुसार गरेको पाइन्छ :

हामी, पृथ्वी आमाको छोरीहरू, हामी, विश्वको मौलिक जनताको महिलाले हाम्रो आत्मनिर्णयको अधिकार र शक्तिशाली राष्ट्र र स्वार्थहरूले आक्रमण गरेको र उपनिवेश बनाएको हाम्रो भूभाग (टेरिटोरी) लाई सक्रिय रूपमा प्रतिरक्षा गर्न सङ्घर्ष गरेका छौं। हामी बहुल उत्पीडनबाट आक्रान्त छौं र यो निरन्तर जारी छ, आदिवासीको रूपमा उपनिवेशी र नवउपनिवेशी मुलुकको रूपमा, महिलाको रूपमा र समाजको गरिब वर्गको सदस्यको रूपमा रहेका छौं। यसको बाबजुद हामी आदिवासीको ब्रह्माण्डीय दृष्टिकोण, हाम्रो विज्ञान

र प्रविधि, हाम्रो कला र संस्कृति, र हाम्रो सामाजिक, राजनीतिक आर्थिक पद्धतीहरू जे प्राकृतिक कानुन तथा पृथ्वी आमसँग तादात्म्यता राख्दछ र हामीले सबैलाई संरक्षण, हस्तान्तरण, विकास गर्दै आएका र गरिरहेको छौं। हामीले अबै पनि नैतिक र सौन्दर्य मूल्यहरू, ज्ञान र दर्शन, आध्यात्मिकता जसले पृथ्वी आमालाई संरक्षण र परिपोषण गर्दछ ती सबैलाई हामीले आजपर्यन्त पनि राख्दै आएका छौं।¹ (Declaration, 1995)

साधारणतया आदिवासी महिला भन्नाले आफ्नो छुट्टै पहिचान, रहनसहन बोकेका महिलाहरू हुन्। आदिवासी महिलाको आफ्नै भाषा, जमिन, स्वायत्त क्षेत्र, परम्परागत संस्था र प्रथाजनित कानुनहरू हुन्छन्। “आदिवासी महिलाहरूमा निर्णय गर्ने अधिकार वा शक्ति आफैँमा निहित हुन्छ। उनीहरूले आफ्नो परिवार तथा समुदायमा सो अधिकार प्रयोग गर्दछन्। आदिवासी महिलाहरूले लैङ्गिक विभेदको सामना पनि गर्नु पर्दैन”²

आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन २०५८ मा परिभाषित “आदिवासी/जनजाति” भन्नाले आफ्नो मातृभाषा र परम्परागत रीतिरिवाज, छुट्टै सांस्कृतिक पहिचान, छुट्टै सामाजिक संरचना र लिखित वा अलिखित इतिहास भएको अनुसूचीबमोजिमको जाति वा समुदाय सम्झनु पर्छ।”³ यसै परिभाषा अनुरूप यी जाति/समुदाय भित्रका महिलाहरू सम्झनु पर्छ।

२.३ लैङ्गिक अवधारणा र लैङ्गिक समानता

सृष्टिको सुरुवातमा मातृसत्तात्मक संरचना थियो। लैङ्गिक विज्ञ कमला भाषिनका अनुसार, “लैङ्गिक (जेण्डर) ले पुरुष र महिलाको सामाजिक सांस्कृतिक परिभाषा अर्थात समाजले पुरुष र महिलालाई छुट्टयाएर निर्धारण गरेको सामाजिक भूमिका जनाउँछ (Bhasin, 2004: 1)।

“लैङ्गिक अवधारणा समाजद्वारा स्थापित गरिएको हुन्छ। महिला र पुरुषबिचको सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक भूमिकाहरू व्याख्या भएका हुन्छन्। महिलाहरू पुरुषका सहायकमात्र

१ We, the daughters of Mother Earth, We, the women of the original peoples of the world have struggled actively to defend our rights to self-determination and to our territories which have been invaded and colonized by powerful nations and interests. We have been and are continuing to suffer from multiple oppressions; as Indigenous peoples, as citizens of colonized and neo-colonial countries, as women, and as members of the poorer classes of society. In spite of this, we have been and continue to protect, transmit, and develop our Indigenous cosmovision, our science and technologies, our arts and culture, and our Indigenous socio-political economic systems, which are in harmony with the natural laws of mother earth. We still retain the ethical and esthetic values, the knowledge and philosophy, the spirituality, which conserves and nurtures Mother Earth.

२ ७४" आदिवासी जनजाति महिलाका लैङ्गिक र जातीय सवाल तथा अधिकारहरू" यशोकान्ति भट्टचन, नेफिन, २००९, पृष्ठ. १६

३ आदिवासी जानजाती उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन २०५८

देखिन्छन् । बच्चा जन्माउने, घरधन्दा, दाउरा र घाँसपातमा मात्र महिलाहरू सीमित छन् । पुरुषहरू भने राजनीति गर्ने र घर बाहिरको काम गर्ने, आदि । समाजले दिएका यस्ता महिला र पुरुषका भूमिकाहरू लैङ्गिक अवधारणा अर्न्तगत पर्दछन् ”^४।

यसै सन्दर्भमा कमला भाषिनकै थप विचार यस्तो छ कि हरेक समाजले पुरुष (Male) वा महिला (Female) लाई पुरुष (man) वा महिला (woman) मा, पुरुषत्व (Masculine) वा नारीत्व (Feminine) मा भिन्न गुणहरू, व्यवहार ढाँचा, भूमिकाहरू, जिम्मेवारीहरू, अधिकारहरू र प्रत्याशाहरूमा बदलिदिन्छ, जुन महिला र पुरुषको परिचयमा वैज्ञानिक र सामाजिक रूपमा जैविक लिङ्गभन्दा फरक हुन्छ र यो ऐतिहासिक र सांस्कृतिक रूपमा निर्धारण हुन्छ (Bhasin, 2004: 2) ।^५

लिङ्गको आधारमा महिला र पुरुषबिच हुने भेदभाव प्रत्येक समाजमा व्यापक रूपमा विद्यमान भेदभाव हो । महिलाहरू आर्थिक सामाजिक, राजनीतिक, शैक्षिक तथा धार्मिक हरेक क्षेत्रमा विभेद र पीडित भइरहेका छन् । समाजमा यिनै विभेद र भेदभावले गर्दा महिलाहरू पुरुषको तुलनामा हरेक क्षेत्रमा पिछडिएका छन् । त्यसैले, महिलाहरूका लागि औपचारिक समानता होइन वास्तविक अर्थात् सारभूत समानताको खाँचो छ । यसले असन्तुलित शक्ति संरचनाभित्र असमान स्थितिमा रहेका महिलाहरूको हकमा विशेष व्यवस्था गरी समानता प्राप्त गर्ने लक्ष्य लिएको हुन्छ । यसरी लैङ्गिक अवधारणाभित्र आदिवासी महिलाको मुद्दा फरक रहेको हुन्छ ।

लैङ्गिक समानता महिला मुक्ति आन्दोलनले स्थापित गरेको महिला अधिकारको आधारभूत अवधारणा हो । यसले महिला मुक्तिका लागि आधारभूत आवश्यकताहरूको पहिचान गर्दछ । महिला र पुरुषबिचको शासक र शासितको सम्बन्धलाई चिर्ने पहिलो आधार लैङ्गिक समानता नै हो । महिला र पुरुषबिचको जैविक विभेदकै कारणले महिला र पुरुषको बिचमा कुनै पनि प्रकारका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक र कानुनी विभेद नगर्नु अर्थात् महिलाहरूले पनि पुरुषसहर सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिकलगायतका मानव अधिकारलाई स्वतन्त्रतापूर्वक उपभोग गर्न पाउनु लैङ्गिक समानता हो ।

२.४ नारीवाद

नेपाली महिलाहरू पश्चिमी जगतका नारीवादी आन्दोलन र चिन्तनसँग परिचित हुन पुगेपछि नेपालमा नारीवादी चिन्तनले प्रवेश पाएको देखिन्छ । यो खासमा महिला र पुरुषबिचको

४ आदिवासी जनजाति महिलाका लैङ्गिक र जातीय सवाल तथा अधिकारहरू“ यशोकाान्त भट्टचन, नेफिन, २००९, पृष्ठ. ११

5 Each society slowly transforms a male or female into a man or a woman, into masculine and feminine, with different qualities, behaviour patterns, roles, responsibilities, rights and expectations, unlike sex, which is biological, the gender identities of women and men are psychologically and socially which means historically and culturally determined. (Bhasin, 2004: 2)

विभेदको खाडल पुर्ने अभियानको सिद्धान्त पनि हो । “महिलाको श्रम विभाजन आदिलाई आधारित गरी महिला माथि देखिएको दमन, असमानता, शोषण, हिंसा, असमान स्रोत परीचालनको कारण खोजी सो विषयहरूमा केन्द्रित रही भएका आन्दोलनहरूबाट नारीवादको सिद्धान्तहरूको विकास भएको हो ”^६ ।

विश्वमा चलेका महिलावादहरूको सिद्धान्तले संसारका महिलाहरू एक हुन् । उनीहरूको अवस्था र पीडा एकै खालको हुन्छ । साथै, उनीहरूको विभेद पनि एकै प्रकारको हुन्छ भन्ने सिद्धान्त सही भए तापनि विश्वभर रहेका महिलाहरूको अवस्था, भोगाइ र पीडाहरू फरक रहेका छन् । यही सन्दर्भमा नेपालको आदिवासी महिलाहरूको अवस्था पनि नेपालको समग्र महिलाहरूको भन्दा फरक रहेको छ । आदिवासी महिलाहरूको आन्दोलन बहकिएको छ । आफ्नो अधिकार र अस्तित्वलाई नबुझी, हल्लाको भरमा नारीवादी आन्दोलनमा समाहित भएकाले खासै यसले कुनै परिणाम हासिल गर्न सकेको छैन । नेपालको आदिवासी समाजमा भिन्न समाजमाभन्दा महिलाको स्थान उच्च रहेको छ । चाहे त्यो निर्णय गर्ने अधिकार होस् वा सांस्कृतिक अधिकार होस् यी सन्दर्भमा महिलाहरूको भूमिका प्रमुख रहन्छ ।

२.५ आदिवासी नारीवाद

आदिवासी नारीवाद एक नयाँ अवधारणा हो । यसबारे विभिन्न प्राज्ञिकहरूको आफ्नै धारणा रहेका छन् र त्यसमध्ये एण्ड्रयु स्मिथको अनुसार आधुनिक आदिवासी नारीवाद सामुदायिक विश्व दृष्टिकोणको रूपमा विकसित भएको छ, जसले आदिवासी महिलाले सामना गरेको सवालहरूलाई प्राथमिकतामा राख्दछ । निरन्तरता पाइरहेको आमसंहार, उपनिवेशीकरण, र नस्लवाद अहिले बाँचिरेहको पुस्ताको कारण मूलधारको नारीवादभन्दा आदिवासी महिलाको भिन्न प्राथमिकताहरू छन् र मूलधारको नारीवादीहरू आदिवासी समुदायको लागि अर्जेन्ट सड्कटको रूपमा रहेको सवालहरूलाई प्राथमिकतामा राख्न अनिच्छुक रहेका छन्^७ (Smith, 2011) ।

आदिवासी महिलाको बारेमा मूलधारका नारीवादी महिलाहरू बोल्न रुचाउँदैनन् । यसले गर्दा आदिवासी महिलाहरू अझै पनि विभेद खेपिरहेका छन् ।

“आदिवासी नारीवाद सामूहिक जिवनपद्धति, नातासम्बन्ध, भूमि, भूभाग, स्रोत, प्रथाजन्य

६ लामिछने, राममाया, महिला हिंसा र लैङ्गिक न्याय, २०६७, पृष्ठ. २०

7 Modern Indigenous feminism has developed as a communal worldview that prioritizes the issues faced by Indigenous women. Surviving generations of ongoing genocide, colonisation, and racism have resulted in priorities for Indigenous women that may differ from those of mainstream feminism. Mainstream feminists have often been unwilling to prioritize issues which are urgent crises in Indigenous communities. (Smith, 2011)

कानून र संस्था, मातृभाषा तथा समानता र समतामा आधारित रहेको छ । आदिवासी नारीवाद औपनिवेशीकरण र पितृसत्ता विरुद्ध रहेको छ”^८ ।

लिडल (सन् २०१४) का अनुसार आदिवासी नारीवाद नारीवादको अन्तरछेदित सिद्धान्त र अभ्यास हो जसले आदिवासी महिला र उनीहरूको परिवारको विउपनिवेशीकरण, आदिवासी सार्वभौसत्ता, र मानव अधिकारमा फोकस गर्दछ । खास गरेर मूलप्रवाहमा रहेका, गोरा पितृसत्तात्मकभन्दा आदिवासीको सांस्कृतिक मूल्य र प्राथमिकताको सन्दर्भमा आदिवासी महिलाको सशक्तिकरणमा र यो सांस्कृतिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा अफ्रो-अमेरिकी समुदायको महिलावादसँग दाँज्न सकिन्छ । यसले आदिवासी समुदायमा विविधता रहेको छ भन्ने कुरा देखाउँछ । (Liddle, 2014: 1) ।

यसरी आदिवासी नारीवाद मुख्यतः आदिवासी महिलालाई आफ्नै संस्कार, संस्कृति, मूल्यमान्यता अनुरूप सशक्त गराउनु हो । आदिवासी महिलाको सवालमा पश्चिमादेखि चलेको नारीवादले जुन समग्र महिलाको मुक्तिको कुरा गर्दछ, त्यो नारीवाद र आदिवासी नारीवादाबिच फरक रहेको सन्दर्भ महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

३. आदिवासी महिला र आम महिला

३.१ आदिवासी महिला र आम महिलाबिच समानता तथा भिन्नता

आदिवासी महिला अधिकारकर्मी यशोकान्ति भट्टचनका अनुसार “आदिवासी महिला आफैँमा सार्वभौम सम्पन्न हो । उनीहरूको आफ्नै प्रथाजनित कानून, समाजको हैसियतमा उच्च स्थानमा र निर्णय गर्ने क्षमता र अधिकार हुन्छ । समाज र परिवारमा उनीहरूको निर्णायक भूमिका रहन्छ । उनीहरू घर परिवारमा स्वतन्त्र हुन्छन् तर यसको बाबजुद गैरआदिवासी महिलाहरूमा यी कुनै पनि अधिकार हुँदैन । त्यो समाजमा महिलाहरू उत्पीडित तथा उपेक्षित (Subordinated) रूपमा रहन्छन् । उनीहरू केवल पुरुषको सहायकका रूपमा हुन्छन् । उनीहरूको धर्म-संस्कारले नै महिलाहरूलाई दोस्रो दर्जाको नागरिकको हैसियतमा राखेको हुन्छ । फलस्वरूप ती महिलाहरू पीडित हुन्छन् तर कानुनी हैसियतमा भने माथि हुन्छन् र उनीहरूको अधिकार पनि प्रस्ट हुन्छ । त्यही कुराहरू भने आदिवासी महिलामा हुँदैन ”।

यसकारण यो भन्न सकिन्छ कि, हिन्दु कानूनको प्रभाव आदिवासी समुदायमा नपुर्नजेलसम्म महिलाहरू स्वतन्त्र र चेलीबेटीलाई गरिने व्यवहार र दृष्टिकोण पनि उदार थियो । लिम्बू समुदायमा छोरी चेलीहरू हप्ताँसम्म मेला बजारमा धान नाँच्च जाने वैयक्तिक स्वतन्त्रता

८ आदिवासी महिलाका सम्बन्धमा अक्सर सोधिने प्रश्नहरू । राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ (निफ) २०७७

थियो । हप्तौं दिन पछि घर आउँदा पनि माइतीले चेलीलाई नियन्त्रण गर्दै न थिए तर हिन्दु समाजमा यस्तो कुरा कल्पना पनि गर्न सकिँदैन । कुमारीत्व र सतीत्वको नाममा आजसम्म पनि महिलाहरूमाथि हिंसा बढिरहेको छ । आज पनि महिलाहरूलाई जिउँदै जलाइन्छ । नेपाली समाजमा महिलालाई आफ्नो नियन्त्रणको विषय ठानिन्छ ।

३.२. आदिवासी महिलाको अवस्था

“प्रायः सुनिन्छ, जनजाति महिलाहरूमा धेरै स्वतन्त्रता छ तर, यो स्वतन्त्रता जनजाति महिलाको शिक्षासँग जोडिएको छैन । यो स्वतन्त्रता जनजाति महिलाको नाममा पैतृक सम्पत्ति रहनेसँग जोडिएको छैन, न त यो स्वतन्त्रता एउटा जनजाति महिलाको स्वनिर्णय गर्ने अधिकारसँग नै जोडिएको छ । स्वतन्त्रता त छ, तर सांस्कृतिक रूपमा मात्र ”^{१९}।

“निजी सम्पत्तिको अवधारणा आएपछि मातृसत्तात्मक समाजको अन्त्य भयो । समाजमा पितृसत्तात्मक संरचनाको उदय भयो र त्यही संरचनामा समाज अभ्यस्त हुँदै गयो ”^{१९}।

आदिवासी महिलाको वर्तमान अवस्था खस्कदो छ किनभने हिन्दु संरचनाको प्रभाव आदिवासी जनजाति समुदायमा पनि पऱ्यो । वि.सं. १९१० सालको मुलुकी ऐनमा नै प्रस्ट रूपमा व्याख्या गरिएको तागाधारी, मतवालीको जातीय उचनिच प्रथाले समाजमा धेरै नकारात्मक प्रभाव पाऱ्यो । उक्त जातीय संरचनाले आदिवासी जनजाति समुदायका नारी र पुरुषबिच असमानता ल्यायो । जनजाति समुदाय पिछडिएका त छँदै थिए, अझ पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनामा पैतृक सम्पत्ति छोराकै स्वाभित्त्वमा मात्रै पारियो, महिलाले छोरासह सम्पत्तिमा अधिकार पाएनन् । फलस्वरूप, लैङ्गिक विभेदले जरा गाड्यो र आजसम्म पनि जनजाति महिलाहरू धेरै पिछडिएका छन् ।

सन् १८४८ को सेनेका फलदेखि सन् १९९५ को बेइजिङ घोषणा-पत्रसम्म आइपुग्दा पनि आदिवासी जनजाति महिलाका अधिकारहरू कुण्ठित नै छन् । त्यसैले आजको बहसको विषय समाज वा राज्यमा महिलाको हक स्थापित गर्ने कुरामा होस् वा कानुन निर्माण प्रक्रियामा होस्, आदिवासी जनजाति महिलाहरूले आफ्ना अधिकार र पहिचान खोजिरहेका छन् । आज राज्यमा महिला अधिकार र आरक्षणको कुरा उठ्दा आदिवासी जनजाति महिलाको पहिचानलाई बेवास्ता गरिएको छ । यी उठिरहेका महिला अधिकारभित्र आदिवासी जनजाति महिलाहरूका अधिकार र पहिचान समेटिन बाँकी नै छ ।

१ सङ्घीय लिम्बुवान महिला “लिम्बुवान महिला आन्दोलन, महिला परिषद् दमक, २०७२, पृष्ठ. ३३

१० जेटकिन कलारा “महिलाहरूको मुक्तिको बारेमा”, प्रगति पुस्तक सदन, बागबजार २०६५, पृष्ठ. ७

त्यसैको परिणामस्वरूप, आज प्रशासनिक निकाय र न्यायिक निकायदेखि विभिन्न निकायमा आदिवासी जनजाति महिलाको सहभागिता न्यून रहेको छ। उनीहरू सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिकजस्ता हरेक प्रकारका हिंसा र विभेदमा परिरहेका छन्। चाहे त्यो सशस्त्र द्वन्द्वको बेला होस् या चेलीबेटी बेचबिखनमा होस् या वैदेशिक रोजगारमा होस्, उनीहरू नै धेरै विभेदित छन्। यसैले, आफ्नो अधिकारका लागि लामो समयदेखि उनीहरू सङ्घर्षरत छन्।

३.३. आदिवासी महिलाको पहिचान

“आदिवासी जनजातिको परम्परा मातृसत्ता रहेको थियो। आज आएर धेरैजसो आदिवासी समुदायमा मातृसत्ताको अवशेष मात्र बाकी रहेको छ”^{११} आदिवासी समाजमा महिलाको प्रमुख भूमिका रहन्छ। मानव सृष्टिको सुरुवातदेखि महिलाको अस्तित्व रहँदै आएको छ। महिलाहरूले परिवार र समाजमा प्रमुख भूमिका रहेकाले त्यस समाजमा महिलाको अस्तित्वलाई सम्मान गरिन्छ।

“मुन्धुममा खाप्पुरा मेलडनाले आफ्नो माइतीलाई पहिलो पटक घर बनाउन सिकाएको, युमाले तान बुनेर कपडा बनाउन सिकाएको र युमालाई पहिला पूजा गरिन्छ”^{१२} लिम्बू समुदायमा महिलाको स्थान सम्मानजनक रहेको छ। यो समाजमा युमालाई इष्टदेवीको रूपमा मानिन्छ। आदिवासी समाजमा महिलाको अवस्था स्थायी हुन्छ। उसको पहिचान जन्मको आधारमा हुन्छ न कि वैवाहिकताको आधारमा।

याक्थुङ समुदायमा सैमुन्द्री दस्तुर नबुझाएको भएमा तिनका जन्मेका सन्तानका बिहे भएमा, ती मरेमा तिनको काजकिरिया गर्ने हक माइतिकै हुन्छ। जन्मेका सन्तान मरेमा किरिया कर्म पनि बाबुले गर्न पाउँदैन। पत्नी मरेमा पनि पतिले उसको काजकिरिया गर्ने हकसमेत हुँदैन। तर हिजोआज समय बदलिएको छ। त्यसैले बिहेपछि कालगतिले पत्नीको मृत्यु भएमा पछिबाट भए पनि माइती खलकमा सैमुन्द्री दस्तुर बुझाएर काजकिरिया गर्ने हक पति खलकले पाउने भएको छ। आजभोलि भने उहिलेका जस्ता दण्ड स्वरूपका रित बुझाइरहनुपर्ने अवस्थामा भने केही खुकुलोपन आएको देखिन्छ। आदिवासी समाजमा महिलाको स्थान सम्मानजनक रहेको सन्दर्भलाई यसले देखाउँछ। अब यी तमाम कुरालाई आदिवासी महिलाले हेर्न र विश्लेषण गर्न आवश्यक रहेको छ।

११ आदिवासी जनजाति महिलाका लैङ्गिक र जातीय सवाल तथा अधिकारहरू“ यशोकान्ति भट्टचन, नेफन, २००९, पृष्ठ.८

१२ माबुहाङ अर्जुन, “लिम्बू जातिको मुन्धुम र इतिहास”, २०६९, पृष्ठ. ८९

३.४. आदिवासी समाजमा महिलाको स्थान

आदिवासी समाजमा महिलाको स्थान निम्नानुसार भएको मानिन्छ :

- (क) महिलाहरू भिजिवल हुन्छन्
- (ख) महिलाहरू संस्कृतिका भूमिका संरक्षक र संवाहक हुन्
- (ग) स्थायी पहिचान हुन्छ । जस्तै, काजकिरिया पनि माइतीपक्षले नै गर्ने ।
- (घ) निर्णय गर्ने शक्ति र क्षमता हुन्छ ।
- (ङ) महिलाको सम्प्रभुता हुन्छ ।

यि कुराहरूको पुष्टि आदिवासी महिलाहरूको भूमि अधिकारसम्बन्धी अडान पत्रले गर्छ ।

“हाम्रा सामूहिक अधिकारसहित आत्मनिर्णयको अधिकार, स्वायत्तता, स्वशासन, प्रथाजन्य कानून, पुख्र्यौली भूमि, भूभाग तथा स्रोतहरूमा स्वामित्व तथा नियन्त्रण, लैङ्गिक समता र समानताको प्रत्याभूत गर्नेको लागि जस्तोसुकै मूल्य चुकाउन तयार हुने दृढता व्यक्त गर्दै, आदिवासी महिलाहरू भूमि, भूभाग र स्रोतहरू माथि आदिवासीहरूको सामूहिक अधिकारको अभिन्न अङ्ग हुन् । आदिवासी महिलाहरू आफैँ आदिवासीको सामूहिक भूमि, भूभाग र स्रोतहरूको विकास तथा व्यवस्थापन, प्रयोगसम्बन्धी निर्णय गर्ने प्रक्रियाका अङ्ग, व्यवस्थापक र सहधनी हुन्”^{१३}

४. नेपालको आदिवासी महिला आन्दोलनको मागसम्बन्धमा कानुनी विश्लेषण

४.१. आदिवासी महिलाको सन्दर्भमा संवैधानिक व्यवस्था

अन्तराष्ट्रिय कानूनहरू र महासन्धिले आदिवासी महिलाहरूको पहिचानलाई स्वीकार गरेको छ भने नेपालको संविधानलगायत अरू कानूनहरूले आदिवासी महिलालाई स्वीकार गरेको अवस्था भने छैन । नेपालको संविधानले समग्र महिलाहरूको व्यवस्था गरेको छ । यस्तो व्यवस्थाले पहुँचमा भएका महिलाले मात्र राज्यको स्रोत र साधनमा अवसर पाउँछन् । प्रथमतः आदिवासी महिलाहरूलाई कानुनी रूपमा स्वीकार नगरेपछि कानूनद्वारा प्राप्त अधिकारहरू उपयोग गर्नबाट वञ्चित हुन्छन् । राज्यबाट अधिकार, स्रोतहरू कानुनी व्यक्तिले मात्र उपयोग गर्न पाउँछ । आजको अवस्थासम्म पनि आदिवासी महिलाहरूले विभेद खेपिरहेका छन् । राज्यबाट प्राप्त सुविधा, बजेट, स्रोत साधनहरूमा पहुँच नभएको कारण उसको समग्र विकास हुने सम्भावना देखिँदैन ।

१३ आदिवासी महिलाहरूको भूमि अधिकारसम्बन्धी अडान पत्र राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ (निफ) २०७७

४.२. संविधानमा आदिवासी महिलालाई वर्गीकरण र विभेद

संविधानको प्रस्तावमा हेर्दा, “लैङ्गिक जातीय वा सबै प्रकारको विभेद मुक्त गरेर समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने, सङ्कल्प साथ यो संविधान जारी गरिएको” भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ भने आदिवासी महिलाको विषयमा कुनै धारा वा उपधारामा केही पनि उल्लेख गरिएको छैन।

संविधानको धारा ४२

सामाजिक न्यायको हक आर्थिक सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछाडि परेका महिला लक्षित आदिवासी जनजाति समानुपातिक समावेश सिद्धान्तको आधारमा राज्यको निकायमा सहभागिताको हक हुने छ। आदिवासी जनजाति महिलाहरू सामाजिक आर्थिक दृष्टिले पछाडि पारिएको र अत्यन्त गम्भीर रूपमा उनीहरू बहिष्करणमा परे तापनि संविधानमा आदिवासी जनजाति महिलालाई सम्बोधन गरेको छैन।

संविधानको धारा ३८

महिलाको हक मौलिक हकअन्तर्गत राखिएको छ। तर आदिवासी महिलाबारे राज्य मौन रहेको छ।

संविधानको धारा ५१ (८)

आदिवासी जनजातिको पहिचानसहित सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न अवसर तथा लाभका लागि व्यवस्था गर्दै यस समुदायसँग सरोकार राख्ने निर्णयहरूमा सहभागी गराउने तथा आदिवासी जनजाति र स्थानिय समुदायको परम्परागत ज्ञान, सिप संस्कृति सामाजिक परम्परा अनुभवलाई संरक्षण र सम्वर्धन गर्ने भनिए तापनि आदिवासी महिलाको विषयमा उल्लेख गरिएको छैन^{१४}।

यी अवस्थाले गर्दा आदिवासी महिला राज्य विहीनताको अवस्थामा रहेका छन्। राज्यको कानुनले आदिवासी महिलाको पहिचानलाई अस्वीकार गरेको छ। आदिवासी महिलाको मौलिक हकको गम्भीर उलङ्घन भएको छ। यस अर्थमा आदिवासी महिलाहरूलाई कानुनी व्यक्तिको (Legal entity) रूपमा मान्यता दिएको छैन।

अधिकार र राज्यको स्रोत साधनमा पहुँच कानुनी व्यक्तिको हैसियत भएकाहरूलाई मात्र प्राप्त हुन्छ। आदिवासी महिला भनेर जबसम्म कानुन, संविधान, नीति नियममा लेखिँदैन तबसम्म उनीहरूको अधिकारमा पहुँच हुँदैन। त्यसैले आदिवासी वाद आदिवासी महिलाको दृष्टिकोणबाट हेर्दा आदिवासी महिलाको सरकार र राज्य छैन भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ।

१४ नेपालको संविधान

विगतको २५० वर्षसम्म एक भाषा, एक नीति, एक धर्म, एकल संस्कृति र एकल जातको दबदबा, हैकमवादले (Hegemony) गर्दा आदिवासी महिलाको पहिचान लुप्त या सुषुप्त रूपमा रहेको छ ।

४.३. राज्यको नीति ३३% महिला आरक्षण

राज्यको नीति हरेक तह तप्कामा ३३% महिलाको सहभागिता सुनिश्चितताको व्यवस्था गरेको छ । यो व्यवस्थाले पनि आदिवासी महिलालाई समेटेको छैन । यस्तो व्यवस्थाले पहुँचमा भएका राज्यसँग नजिक भएका महिलाहरूले मात्र राज्यको स्रोत साधन न्यायमा पकड राख्छन् । यो नीतिले राज्यमा नजिक भएकी एउटा महिलाले अवसर पाउँछ । यो नीतिले दुरदराजमा रहेकी एउटी चेपाङ महिलाले सो अवसर पाउन सक्दैन । त्यसैले यो नीतिले पनि आदिवासी महिलालाई न्याय नगरेको कारण विभेदित नै रहन्छ । यसैगरी आदिवासी महिलालाई प्रक्रियाबद्ध तरिकाले बहिष्करणमा पारिएको सन्दर्भलाई विभिन्न तथ्यहरूले प्रस्ट पारेको छ ।

नेपालको संविधानमा उल्लेखित कानुनले आदिवासी महिलालाई स्वीकार गरेको अवस्था छैन । आदिवासी महिलालाई कानुनी रूपमा स्वीकार नगरेपछि कानुनद्वारा अधिकारहरू उपभोग गर्नबाट उनीहरू वञ्चित हुन्छ । राज्यबाट प्राप्त अधिकार, स्रोतहरू कानुनी व्यक्तिले मात्र उपभोग गर्न पाउँछ । त्यसैले आजको अवस्थासम्म पनि आदिवासी महिलाहरूले विभेद खेपिरहेका छन् । यस्तो अवस्थामा राजनैतिक, सामाजिक अधिकारका साथै विभिन्न स्रोत साधन माथिको अधिकार नरहने भएको कारण उनीहरूको पहुँच पनि हुँदैन ।

यसरी कुनै कानुन र नीति नियममा नपरेपछि, आदिवासी महिलाको व्यक्तित्व विकास, सामाजिक, राजनैतिक तथा आर्थिक अधिकारहरू स्थापना हुन नसकेका कारण उनीहरू राज्यको आन्तरिक उपनिवेशको सिकार भएका छन् ।

४.४. आदिवासी महिलाको आन्दोलन र सामाहिकरण

संविधानमा महिलाको अधिकारहरू मौलिक हकअन्तर्गत नै राखिएको छ । समग्रमा बुझ्नुपर्दा महिलाको अधिकारलाई राज्यले सुनिश्चितता गरिदिएको छ । संविधानमार्फत अनि राज्यको नीति ३३% महिला आरक्षणद्वारा राज्य महिलाहरूको अधिकारप्रति संवेदनशील हुँदाहुँदै पनि यो अधिकारले आदिवासी महिलाहरूको सवालमा कति न्यायोचित छ भन्ने प्रश्न उठ्न सक्छ / उठिरहेको पनि छ ।

“सम्पूर्ण नेपाली महिलाको विविध सवाल उठान गर्नेपर्ने कुरामा मूलधारे महिला आन्दोलन

पनि सहमत देखिन्छ तर अलगअलग ढङ्गले आआफ्नै समूहमा किन र केका लागि महिलारू आन्दोलित छन भन्नेतर्फ मूलधारे महिला आन्दोलनभित्र विविध महिलाका मुद्दाहरूलाई कसरी अटाउने भन्ने प्रश्न सबै तह, क्षेत्र र समुदायका महिलाहरूको लागि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण कुरा हो । त्यसैले आफ्नो सवाललाई मूलधारे महिला आन्दोलनसम्म कसरी पुऱ्याउने भन्ने ठुलो चुनौती जनजाति महिला आन्दोलनको सामु प्रस्ट छ ।^{१५}

राज्यले छाउपडीसम्बन्धी नीति ल्याउँछ तर यो नीति के आदिवासी महिलालाई उपयोगी छ त ? जब आदिवासी समाजमा महिलाको विशिष्ट स्थान रहन्छ, ऊ निर्णयकर्ता हुन्छ त्यस समाजमा छोईछिटोको प्रचलन हुँदैन । त्यसैले यो कानुन नीति आदिवासी महिलाको हकमा अमूर्त हुन्छ ।

राज्यले बोक्सी विरुद्धको कानुन ल्याउँछ । गैरआदिवासी समाजमा यो बोक्सी प्रचलनले धेरै महिलामाथि हिंसा भएका छन् तर आदिवासी समाजमा भने यस्तो प्रचलन हुँदैन । त्यसैले यी कानुन, नीतिले उनीहरूका लागि खास अर्थ राख्दैन । आदिवासी महिलाले खोजेको अधिकार सामूहिक अधिकार हो । आदिवासी महिलाले खोजेको भूमिमाथिको अधिकार हो । आत्मनिर्णयको अधिकार हो । स्रोत साधनमाथि पहुँच खोजेको हो । राजनैतिक अधिकार, आफ्नो परम्परागत संस्था, प्रथाजनित कानुनहरूको पुनर्जीवित गर्न र पुनर्जीवन दिन खोजेको हो । उनीहरूले आफ्नो व्यक्ति विकास खोजेको हो ।

आदिवासी महिलाहरूको आफ्नो पहिचान र अस्तित्व छ । त्यसैले उनीहरूको समस्या, सवाल मुद्दाहरूको सम्बोधन महिलामात्र भनेर गर्नु खोज्नु अर्थहीन हुन्छ । त्यसैले आदिवासी महिला भनेर स्पष्ट रूपमा उल्लेखित हुनुपर्छ । महिलाभित्रको विविधतामा महिलाभित्र पनि पहिचान जाति, भाषा, धर्म, संस्कृति, भूमि आदिका आधारमा विविधता छ । नेपाल गैरआदिवासी, जनजाति र आदिवासी जनजातिबिच पहिचान भूमि, मातृभाषा धर्म-संस्कृतिमा विभेदपूर्ण सम्बन्ध रहेको छ । आदिवासी जनजाति महिलाले बाहुन, क्षेत्री दलित, मधेसी र आदिवासी जनजाति महिलाबिच समता र समानता खोजेको हो ।

१५ राई कैलाश, पहिचानको खोजी, इण्डिजिनियस मिडिया फाउण्डेशन, २०७३, पृष्ठ. १५५

५. आदिवासी महिलाको सामूहिक अधिकार र यसको कार्यान्वयनको अवस्था तथा असर सम्बन्धमा नेपालको आदिवासीको प्रथाजनित कानून, राज्यको प्रचलित कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको तुलनात्मक विश्लेषण

५.१. आदिवासी महिलाको सामूहिक अधिकार

आदिवासी जीवनशैलीको प्रमुख आधार सामूहिक अधिकारमा निहित हुन्छ। नेपालको सन्दर्भमा याक्थुडहरूको किपट भूमी सामूहिक अधिकारको एउटा उत्तम अभ्यास थियो। कानुनी रूपमा किपटको हैसियत नभए तापनि पूर्वी लिम्बुवानको केही ठाउँहरूमा किपट माथि सामूहिक अधिकारसहित प्रचलनमा रहेको छ जसमा थेबेहरूको किपट हो।

“यस किपटअन्तर्गतका जग्गा, जमिन, पाखोबारी, भिर, खोला, खोल्सालगायत पानीका स्रोत बन, जङ्गल, चरीचरन रहेको देखिन्छ। हालसम्म रीतिथिती अनुरूप नै यसलाई संरक्षण, सम्बर्धन गरिआएको देखियो। किपटको क्षेत्रमा बस्ने सबैलाई समान रूपमा स्रोतमा पहुँच रहेको छ। प्रक्रियागत हिसाबले किपट जग्गामा सामुदायिक बनमा जस्तो जटिल नियम नरहेको तथा जथाभावी रुखहरू काट्नेसमेत नगरिएको देखियो। यस किपट भित्रको बनलाई ९९ वर्षको बोजूले केही वर्ष अगाडिसम्म आफैँले संरक्षण गर्ने गरेका र कसैलाई दाउरा घाँस चाहिएमा बोजूसँग अनुमति माग्ने गरेको थियो।”^{१६}

“आदिवासी महिलाका सामूहिक अधिकारहरू पृथक पहिचानको अधिकार, आत्मनिर्णको अधिकार, स्वायत्तताको अधिकार, स्वशासनको अधिकार, भूमि, भूभाग र प्राकृतिक स्रोतसाधनहरू माथिको अधिकार, परामर्श तथा स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारीसहितको मन्जुरीको अधिकार, आदिवासी ज्ञान बौद्धिक सम्पत्ति माथिको अधिकार, अन्तरदेशीय सहयोगको अधिकारहरू हुन।”^{१७} यसले के देखाउँछ भने आदिवासी महिलाहरूको सामूहिक अधिकारलाई समाजले सुनिश्चित गरिएको छ भने राज्यले बेवास्ता गरेको अवस्था रहेको छ।

५.२. प्रथाजनित कानूनमा आदिवासी महिलाको भूमिका

“कुनै पनि व्यक्ति, परिवार, जाति, समुदाय, सम्प्रदायका जीवनमा उनीहरूका परम्पराहरूले गहिरो प्रभाव पारेको हुन्छ। उनीहरूको परम्परागत विश्वासहरूले समाजलाई बाँध्न रीतिरिवाजहरूको निर्माण गरेको हुन्छ। हिजोको सामाजिक विकासमा कसले के गर्दा हुने, कसले के गर्दा नहुने जस्ता सामाजिक व्यवहारहरू रितिरीवाजहरूमा भेटिन्छन्। जब रितिरीवाजहरूलाई समाज विकासले सङ्क्रमण गर्छ अनि त्यस्ता रितिरीवाजहरूलाई प्रथाका रूपमा चिन्न थालिन्छन्”^{१८}

१६ थेबे अमृता, “लिम्बू जातिको तुम्याड न्याय प्रणाली, प्रथाजनित कानून “ विश्व याक्थुड मुन्धुम समाज, २०६९, पृष्ठ. १७

रिति रिवाजहरूमा भेटिने यस्ता सामाजिक व्यवहारहरू प्रथाको रूपमा स्थापित भएर हाल आएर समाज र राज्यको आवश्यकता बमोजिम कानूनको रूपमा विकास हुँदै आएका छन्। कुनै पनि जाति, समुदायले राज्यको स्थापना गरेर आफूना प्रथाहरूलाई सामाजिक व्यवहारमा ल्याएपछि प्रथाले कानूनको रूप लिएको भेटिन्छ। हाम्रो देशमा विशेष गरी आर्य नस्ल मूलकाहरूले जबरजस्त राज्य विस्तार गरेपछि बाँकी नस्लका प्रथाहरूले कानूनको रूप लिन नसके पनि मुलुकी ऐनका कतिपय कानून विभिन्न जाति, समुदायका प्रथाबाट प्रभावित रहेका छन्।

नेपालको संविधानले प्रथाजनित संस्था, कानूनहरूलाई मान्यता दिएको छ। संविधानको धारा ३२ (२) (३) मा प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो सामाजिक, सांस्कृतिक जिवनपद्धतीमा सहभागी हुने अधिकार छ भनेर व्यवस्था गरिएको छ, धारा ५१ ज (८) मा आदिवासीको सामाजिक परम्परालाई मान्यता दिइएको छ। “आदिवासी महिलाका पुर्खाहरू देवतालाई पूजा गर्न, बनमा लास पुरे परम्परागत मृत्यु संस्कार गर्न र परम्परागत संस्कार गर्न बनमा जान्थे जहाँ उनीहरूका देवता, आत्मा र मृत्यु भएका पुर्खाहरू बस्छन् जसलाई उनीहरू पवित्र स्थानको रूपमा मान्दछन्। तर अहिले उनीहरू बेखुसी छन् किन भने उनीहरूको प्रथाजनित सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक संस्कार अभ्यासहरू बनभित्र गर्न सामुदायिक बनले निषेध गरेको छ। उनीहरूलाई बन भित्र लास गाड्न दिएको छ तर यस्ता कामलाई निरुत्साहित गरिरहेको भनेर धेरै एफजिडी सहभागीहरूले भनेका छन्। त्यसैले, धेरैले हिजो आज जलाउन सुरु गरेका छन्।”^{१९}

आदिवासीहरूले प्रथाजनित संस्था र प्रथाजनित कानूनहरू हजारौं वर्षदेखि प्रचलनमा ल्याएका हुन। आदिवासीहरूको पहिचान नै यसैसँग जोडिएको हुन्छ। उनिहरूको जीवन पद्धति संस्कार रहनसहन बनजङ्गल आदि यिनै प्रथाजनित संस्था, प्रथाजनित कानूनहरूअनुसार नियम भएका हुन्छन्। आदिवासी समाजमा आदिवासी महिला नै प्रथाजनित संस्था कानूनहरूको संवाहक मानिन्छ। आदिवासी पद्धति, संस्कार भाषा, संस्कृति, बिउबिजन जोगाउन, संरक्षण गर्न आदिवासी महिला अग्रपङ्क्तिमा रहेका हुन्छन्।

१९. NIWF “सामुदायिक बनमा आदिवासी महिलाहरूको भूमि अधिकार” २०२१, पृष्ठ. ४६

६. राज्यको प्रचलित कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको तुलनात्मक विश्लेषण

क्र. सं.	संविधान/ कानून/ अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रावधान	विद्यमान कानुनी प्रावधान	टिप्पणी
१	संविधानको प्रस्तावना, धारा ३२, धारा २६, ५० (२) धारा ५१ ब्र (८)	स्वायत्त, स्वशासन, संस्कृति, सभ्यता, सामाजिक परम्पराको अधिकार	महिलाहरू सामाजिक आर्थिक दृष्टिले पछाडि पारिएको र संविधानमा आदिवासी जनजाति महिलालाई सम्बोधन गरिएको छैन
२.	मुलुकी देवानी संहिता २०७४ दफा ७० उपदफा २	(२) उपदफा (१) को खण्ड (ख) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि आफ्नो जातीय समुदाय वा कुलमा चली आएको चलनअनुसार विवाह गर्न हुने नाता सम्बन्धमा विवाह गर्न वा गराउन कुनै बाधा पर्ने छैन	यो कानूनले परम्परागत, संस्कार, प्रथा, प्रचलनको अधिकारलाई मान्यता दिए पनि आदिवासीहरूको सवालमा मौन रहेको छ।
३.	मुलुकी अपराध संहिता २०७४ दफा १५६, १५७, १७२	कसैले लेखेर, वचनले वा आकार वा चिह्नद्वारा वा अरु कुनै किसिमबाट कुनै जाति, जाति सम्प्रदाय वा वर्गको धार्मिक भावनामा आघात पुऱ्याउनु हुँदैन। (२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने वा गराउने व्यक्तिलाई दुई वर्षसम्म कैद) कसैले परम्पराअनुसार चलीआएको अवस्थामा बाहेक हाडनाता करणीमा सजाय हुने नातामा विवाह गर्न वा गराउनु हुँदैन	मुलुकी अपराध संहिताले परम्परागत संस्था, कानूनलाई स्वीकार गरेको अवस्था हो।
४.	स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ दफा ११ को "फ" १, ५	भाषा, संस्कृतिको संरक्षण र विकासको लागि स्थानीय स्तरको नीति, कानून, मापदण्ड योजना बनाउने,	यो नीति सबैका लागि भन्ने हो तर यो नीतिले आदिवासी महिलाको हकमा लागु हुन गार्हो हुन्छ।

क्र. सं.	संविधान/ कानून/ अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रावधान	विद्यमान कानुनी प्रावधान	टिप्पणी
५.	आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान २०५८ दफा २ (क) ५ (ख)	“आदिवासी/जनजाति” भन्नाले आफ्नो मातृभाषा र परम्परागत रीतिरिवाज, छुट्टै सांस्कृतिक पहिचान, छुट्टै सामाजिक संरचना र लिखित वा अलिखित इतिहास भएको अनुसूचीबमोजिमको जाति वा समुदाय सम्झनु पर्छ। आदिवासी/जनजाति को भाषा, लिपि, संस्कृति, साहित्य, कला, इतिहासको संरक्षण र प्रवर्धन गर्ने,	नेपालको यो कानूनमा आदिवासीको अधिकारको बारेमा उल्लेख गरिएको छ।
६.	आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र	घोषणापत्रको धारा ७, ११, २०, ३१, ३४ मा आफ्नो सांस्कृतिक परम्परा र प्रचलनहरू माओ कायम राख्ने, संरक्षण गर्ने तथा विकास गर्ने अधिकारहरू छ।	आदिवासीको मानव अधिकारको दस्तावेज हो
७.	आईएलओ महासन्धि नं. १६९	दफा ८ आदिवासीको प्रथाजनित संस्था र कानूनको बारेमा,	आदिवासीको मानव अधिकारको दस्तावेज हो, अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूले र महासन्धिहरूले आदिवासी महिलाहरूको पहिचानलाई मान्यता दिइएको छ। यी कानूनहरूको आधारमा विश्वका आदिवासीहरूले अधिकारको लडाइ लड्ने हिम्मत राख्दछ।

६. सिडको नेपाललाई १४ नोभेम्बर २०१८ मा बुँदा ४१ (क) मा दिएको सुझाव तथा सिडको आधारभूत सुझाव नं ३९ बमोजिम नेपालको संविधान तथा ऐन कानूनमा गर्न आवश्यक संशोधन, परिमार्जन वा नयाँ कानूनको निर्माणसम्बन्धमा सुझाव

६.१ सिड र आदिवासी महिला

सिडलाई नेपालले १९९१ अप्रिल २२ (२०४८ वैशाख ९ गते) बिना कुनै सर्त अनुमोदन गरेको हो। महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि (सिड) महिलाका मानव अधिकार संरक्षण र संवर्धन गर्ने एक महत्त्वपूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय लिखतको रूपमा रहेको छ। महिला महासन्धि महिला विरुद्ध हो। भेदभाव उन्मूलन गर्ने तथा उद्देश्य र पुरुषबिच वास्तविक

समानता कायम हुने उद्देश्य राखी संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाद्वारा १८ डिसेम्बर १९७९ मा पारित गरी १९८१ देखि लागु भएको हो। विश्वमा महिलावादी आन्दोलनको फलस्वरूप महिला महासन्धिको जन्म भयो। यसले भेदभाव र समानताको व्याख्या गर्‍यो। सामाजिक मान्यता र यसबाट सिर्जित पुरातनवादी सोचको विरोध गर्‍यो। महिलाहरूको भेदभाव र शोषणको अन्त्यको लागि सीडले विगतदेखि विश्वव्यापी रूपमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आएको छ।

यो महासन्धिले महिला विरुद्ध हिंसा, समानताको सिद्धान्त, राज्यको उत्तरदायित्वको सिद्धान्त र महिलाको सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक अधिकारहरूको सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यस महासन्धिले महिला समानताको मुद्दा अवरसमा नभई परिणाममा हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। नेपालको संविधानमा महिलाको अधिकारहरू मौलिक हकअन्तर्गत राख्नु नै सिडको सफल कार्यान्वयन हो।

यस महासन्धि महिलाहरूको लागि स्वर्ण अक्षरले लेखिएको महिला अधिकारको अन्तराष्ट्रिय कानून भए तापनि आदिवासी महिलाले यसबाट खासै अधिकार प्राप्त गर्न सकेनन्। महिलाका समस्या एकै किसिमका छैनन्। पहिलो, सबै महिला एउटै भन्ने सिद्धान्तले राज्यबाट टाढिएका आदिवासी जनजाति महिलालाई लाभान्वित हुन दिँदैन। दोस्रो, महिला महासन्धि सिडले आदिवासी जनजाति महिला भनेर वर्गीकरण नगरेकाले पहिला नै सत्तामा पहुँच भएका, कानून र राज्यको मूलप्रवाहमा भएका महिलाहरूमात्र समेटिएका छन्। यसै सिद्धान्तले गर्दा आज आदिवासी जनजातिहरूको थातथलोसम्म यो महासन्धि पुग्न सकेको छैन। यस महासन्धिले हेर्ने नजर संसारभरका महिलाहरू एक हुन भन्ने सिद्धान्तमा छ। एकै प्रकारको विभेद मात्र हुन्छ भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादित भएको छ भने पछिल्लो समयमा सिडले महिलाको विविधतालाई स्वीकार गरेको छ।

महिलाभिन्न पनि जातीयता, भाषिक, भौगोलिक, सांस्कृतिक सभ्यताहरू फरक फरक हुन्छन्। यही सन्दर्भमा नेपालका आदिवासी महिलाहरूको अवस्था पनि अरु गैरआदिवासी महिलाहरूको भन्दा फरक छ। यही आधारमा सिडले आदिवासी महिलाको पहिचान गरेको छ र आधारभूत आवश्यकता, सामूहिक अधिकारबारे छुट्टै व्याख्या पनि गरेको छ।

६.२ सिडले नेपाललाई दिएको सुझाव

सिडको नेपाललाई १४ नोभेम्बर २०१८ मा बुँदा ४१ (क) मा दिएको सुझाव आदिवासीको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघको घोषणापत्र अनुरूप आदिवासी महिलाको अधिकार, विशेष गरी उनीहरूको आत्मनिर्णयको अधिकार पहिचान गर्न संविधान संशोधन गर्ने सुझाव तथा सिडको आधारभूत सुझाव नं ३९ बमोजिम नेपालको संविधान तथा ऐन कानूनमा गर्न

आवश्यक संशोधन, परिमार्जन वा नयाँ कानूनको निर्माण सम्बन्धमा सुझाव दिएको छ ।

६.३ आदिवासी महिलाको अधिकारको संरक्षणको लागि आधारभूत सुझाव नं. ३९

आदिवासी महिलाको अधिकारको सन्दर्भमा यो व्याख्या आधारभूत सुझाव नं. ३९ महत्त्वपूर्ण छ । यसले आदिवासी महिला तथा बालिकाहरूको अधिकारहरूको संरक्षण गर्छ । वास्तवमा जी.आर.३९ आदिवासी महिलाहरूको आन्दोलनको विशेष उपलब्धि मान्नु पर्छ किन भने यसले राज्य पक्षलाई सिड महासन्धिअन्तर्गत आदिवासी महिला तथा किशोरीहरूको अधिकारको सम्बन्धमा राज्य पक्षको दायित्वलाई विधायिकी, नीति र अन्य उपायहरूको माध्यम कार्यान्वयन गर्न सुनिश्चितता गर्नको लागि पथप्रदर्शन गर्दछ ।^{१०}

यस सिफारिस पत्रले राज्यलाई यसमा भएका अधिकारहरूको आधारमा आफ्नो नीति, कानूनहरू संशोधन गर्न सुझाव गर्दछ । यसमा आदिवासी महिलाको सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, भूमि, साधन स्रोत माथिको अधिकार, सबै प्रकारको मौलिक अधिकारहरूको उल्लेख गरिएको छ । आदिवासी महिलाका अधिकारका लागि राज्यले संवेदनशील भएर काम गर्नुपर्ने भए तापनि राज्य यस कुरामा भने उदासीन रहेको छ ।

६.४ आधारभूत सुझाव ३९ को आधारमा नेपालको कानून, संविधान संशोधनको

आधारहरू

आदिवासी महिलाको अधिकारको लागि संविधान , कानून , नीति ,नियमहरूमा संशोधन या पुर्नलेखनको लागि नागरिकको तर्फबाट र राज्यको तर्फ दुबैबाट उतिकै चासो हुनुपर्छ । यसको संशोधनका लागि आधारहरू निम्नानुसार हुन सक्छन :

- १) मानवअधिकार नैसर्गिक भएकाले समान रूपमा लागु हुनुपर्छ ।
- २) नागरिक भएको आधारले सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार भएकाले ।
- ३) सुशासन राज्यको दायित्व भएको कारणले ।

७. निष्कर्ष

आदिवासीहरूको आफ्नै परम्परागत प्रथा र प्रणाली हुन्छ । ती संरचनाहरूलाई बेवास्ता गरी राज्यको प्रणाली लागु गर्दा ती आदिवासीका संरचनाहरू कमजोर हुँदै गए र राज्यको समाहितीकरण नीति (Continue Assimilation Policy) ले आज आदिवासीहरू आफ्नै

10 General recommendation No. 39 (2022) on the rights of Indigenous women and girls

थातथलोबाट बिस्तारै विस्थापित हुँदै छन् । यसतर्फ समयमै सचेत भएर कानुन र नीतिहरूमा लागु गरिएन वा सच्चाइएन भने अबको आउने शताब्दीतिर आदिवासी भन्ने मान्यता नै नरहन सक्दछ । आदिवासी महिलाको तर्फबाट अधिकार स्थापनाका लागि सबै नीतिहरू अवलम्बन गरिसकिएको अवस्था रहेको छ । अब राज्यको तर्फबाट पहल हुनु जरुरी भएको छ । त्यसैले महिला अधिकारको सवालमा कुरा उद्दा सोलोडोलोमा 'महिला' भनेर मात्र पुग्दैन, महिलाभित्र पनि स्पष्ट रूपमा आदिवासी जनजाति महिला, दलित महिला, मधेसी महिला भनेर व्यवस्था गरिनु पर्छ । महिलाभित्र पनि अन्तरविषयगत अवधारणा अनुरूप आदिवासी जनजाति महिलाहरूका लागि विभिन्न क्षेत्रमा आरक्षणको व्यवस्था गरिनुपर्छ । राज्यले आदिवासी महिलालाई कानुनी व्यक्तिको रूपमा मान्यता दिनु पर्छ । हाल ऐनमा भएका कानुन, नीति, नियम आदिमा आदिवासी महिलालाई सम्बोधन गरिनु पर्दछ ।

सीडले वि.सं. २०७५ मा नेपाल सरकारलाई दिएको सुझावमध्ये अनुच्छेद ४१ (क) मा दिएको आदिवासी महिलाको आत्मनिर्णयको अधिकारलाई स्पष्ट रूपमा पहिचान गर्न संविधान संशोधन गर्नुपर्ने सुझावलाई नेपालले कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ । आदिवासी महिलाको मानव अधिकारको संरक्षण हुनु पर्दछ । कानुनले आदिवासी महिलालाई पनि संरक्षण गर्नु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

आईएलओ महासन्धि नं. १६९ ।

आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र

आदिवासी याक्थुङ थेबेहरूको लाजे (भूमि/किपट) निरिक्षण अध्ययन प्रतिवेदन २०७६ ।

जेटकिन, क्लारा (२०६५) महिलाहरूको मुक्तिको बारेमा, प्रगति पुस्तक सदन, बागबजार

थेबे, अमृता (२०६९) लिम्बू जातिको तुम्याङ न्याय प्रणाली, प्रथाजनित कानुन, विश्व याक्थुङ मुन्धुम समाज ।

निफ, (सन् २०२१) सामुदायिक बनमा आदिवासी महिलाहरूको भूमि अधिकार २०२१ ।

निफ, (२०७७) आदिवासी महिलाका सम्बन्धमा अक्सर सोधिने प्रश्नहरू । राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति

नेपालको संविधान, २०७२ नेपाल कानुन किताबखाना, काठमाडौं ।

नेपाल स्थानिय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४

नेपाल सरकार, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन २०५८ ।

भट्टचन यशोकान्ति (२००९) आदिवासी जनजाति महिलाका लैङ्गिक र जातीय सवाल तथा अधिकारहरू

नेफिन, सङ्घीय लिम्बुवान महिला, लिम्बुवान महिला आन्दोलन, महिला परिषद् दमक, २०७२,

महिला महासंघ (निफ) । नेपाल स्थानिय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ महिला महासंघ (निफ) ।

मुलुकी अपराध संहिता २०७४

मुलुकी देवानी संहिता २०७४

राई, कैलाश (२०७३) पहिचानको खोजी, इण्डिजिनियस मिडिया फाउण्डेशन ।

लामिछाने, राममाया, (२०६७) महिला हिंसा र लैङ्गिक न्याय ।

English

Bhasin, Kamla. 2004. *Understanding Gender*. Pauls Press New Delhi.

Declaration, B. (1995). Beijing declaration and platform for action fourth world conference on women. *Paragraph*, 112, 859-865.

Liddle, Celeste (2014). "Intersectionality and Indigenous Feminism: An Aboriginal Woman's Perspective - The Postcolonialist". *The Postcolonialist*.

Smith, Andrea (2011). "Decolonizing Anti-Rape Law and Strategizing Accountability in Native American Communities". *Social Justice*. 37 (4): 36-43. JSTOR 4147893

General recommendation No. 39 (2022) on the rights of Indigenous women and girls

Oxford English Dictionary

आदिवासी नारीवाद, लैङ्गिक तथा सामूहिक अधिकार र नेपालमा कार्यान्वयन

- अधिवक्ता इन्दिरा कुमारी श्रीस

१. परिचय (Introduction)

नेपालको आदिवासी जनजाति जसको आफ्नो मातृभाषा र परम्परागत रीतिरिवाज छुट्टै सांस्कृतिक पहिचान संरचना वा अलिखित इतिहास भएको जाति वा समुदाय हो। जसको लिखित अलिखित इतिहास, पुख्र्यौली थलो, भूमि, प्राकृतिक सम्पदा, आत्मिक विश्वास, प्रथाजनित संस्था तथा प्रचलनहरू, आआफ्नो भाषा, संस्कृति, परम्परागत मूल्यमान्यता, विचार, सामाजिक संरचनाहरू रहेका छन्। नेपालमा महिलाहरूलाई वर्गीकरण गरी हेर्दा एक थरीका महिलाहरूको समूह जसलाई मूल प्रवाहका महिलाहरू भनेर बुझिन्छ। अर्थात् अर्को शब्दमा शासक जातिका महिलाहरू जुन जाति, समुदाय वर्तमान आधुनिक नेपालको इतिहासदेखि नै शासक वर्गको रूपमा छन्, भने अर्काथरी शासित वा सीमान्तकृत रूपमा शासित भई रहेका आदिवासी समुदायअन्तर्गतका महिला तथा किशोरीहरू पर्दछन्। त्यसैले महिलाहरूको समस्या, चुनौती तथा अवसरहरू उपयोगको मामलामा यिनीहरूका बिचमा निकै ठुलो भिन्नता रहेको छ।

संयुक्त राज्य राष्ट्र सङ्घीय आदिवासी जनजातिको स्थानीय मञ्चले आदिवासी महिलाहरूको अवस्था तथा उनीहरूले मानव अधिकारको पूर्ण उपभोग गर्नको लागि विभिन्न चुनौतीहरूको सामना गर्नुपरेको विषयलाई प्रकाश पारेको छ। उनीहरू शिक्षा, स्वास्थ्य सेवा, पैतृक जमिन माथिको पहुँचबाट वञ्चित, बेरोजगार, उच्च गरिबीको सामना, घरेलु हिंसा, बेचबिखन, सशस्त्र द्वन्द आदिको शिकार हुनुपरेको छ। त्यसैगरी विश्वव्यापीकरणले आदिवासी महिलाहरूमा पारेको असर, परम्परागत अर्थात् अस्तित्वमा रही आएका उनीहरूको भूमिका तथा नवउदारवादले ल्याएको खुल्ला बजार अर्थतन्त्रले उनीहरूको आर्थिक आयआर्जन गर्ने प्रणालीलाई निस्तेज पारेको छ, जसले गर्दा उनीहरू गरिबीकरण भइरहेका छन भने अर्को तर्फ राज्यमा उनीहरूको पहुँच नहुनु तथा राज्यपक्षले उनीहरूको परम्परागत पेसा, व्यवसाय तथा प्राकृतिक स्रोत साधन माथिको उनीहरूको अधिकारलाई संरक्षण नहुनुको कारण दोहोरो तेहेरो अन्याय, अत्याचार तथा असमानताका अवस्थामा रहनुपर्ने परिस्थितिको सिर्जना भएको छ।

१ आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन (२०५८), नेपाल कानून आयोग, काठमाडौँ नेपाल।

२ <https://social.desa.un.org/issues/indigenous-peoples/unpfii> UNPFII २०००।

(UNPFII) ।

विश्वका महिला अधिकारवादीहरूको लामो सङ्घर्षपश्चात् सन् १९४७ मा लैङ्गिक समानता मुख्य उद्देश्यसहित अन्तराष्ट्रिय महिला आयोग (Commission on the Status of Women (CSW)) को गठन भयो।^३ विशेषतः ऐतिहासिक रूपमा १९६० र १९७० को दशकमा अमेरिकामा चलेको समान अधिकार, समान अवसर र वैयक्तिक स्वतन्त्रताको आन्दोलन नै महिला अधिकारको पक्षमा ठुलो हलचल ल्याइदिने ऐतिहासिक आन्दोलन रह्यो। १९७५ मा मेक्सिकोमा भएको पहिलो विश्व महिला सम्मेलनलाई प्रथम महिला वर्ष तथा पहिलो संयुक्त राष्ट्र दशकको रूपमा लिइन्छ, र महिलाहरूको अधिकारको क्षेत्रमा अन्तराष्ट्रिय बहसलाई अगाडि बढायो। जसरी महिलाहरूको भूमिका, विषय बस्तुलाई गहन रूपले विशेषतः उनीहरूको अधिकारलाई सम्बोधन गर्न एउटा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह रह्यो। त्यसैगरी महिला विरुद्धको सबै हिंसालाई उन्मुलन गर्ने, महिलाहरूको मानव अधिकारको संरक्षण गर्ने मूल उद्देश्यका साथ १९७९ मा CEDAW को स्थापना भयो।^४ जसलाई संसारका १८९ राष्ट्रहरूले प्रमाणीकरण गरे र यो महासन्धी महिलाहरूकै विश्वका मुलुकहरूमा स्थायी कानुनी रूपमा लागु भयो। फलस्वरूप १९८० को दशकमा संसारका सबै मुलुकका महिलाहरूले मतदान गर्ने अधिकारको प्रत्याभूति हुन पुग्यो।

आदिवासी महिलाहरू विश्वव्यापी रूपमा भइरहेको परिवर्तनहरूमा सक्रिय प्रतिनिधिको रूपमा संलग्न रहँदै आएका छन्। जस्तो आदिवासीको मुद्दामा संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थायी मञ्च, (UNPFII)^५, २०१४ को आदिवासी महिला सम्मेलनले (WCIP),^६ दिगो विकासका लागि २०३० एजेन्डा सम्मेलन आदिमा आफ्ना अनुभव, सामूहिक प्राथमिकता र पाठहरूसँग अर्थपूर्ण सहभागितासहित भूमिका निर्वाह गरेका छन्।^७ यस ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा आदिवासी महिलाहरूको अधिकारको लागि उनीहरूले अहिलेसम्म प्राप्त गरेका उपलब्धि तथा मान्यताहरूमा सिङको आधारभूत सिफारिस नं. ३९ लाई एउटा ऐतिहासिक उपलब्धिको रूपमा लिन सकिन्छ।

त्यसैगरी बेइजिङमा भएको संयुक्त राष्ट्रसंघको चौथो विश्व सम्मेलन १९९४, आदिवासी महिलासम्बन्धी घोषणा तथा अन्तराष्ट्रिय आदिवासी महिला सम्मेलनले आदिवासी महिलाहरूको हकअधिकारलाई सुनिश्चित गरेको पाइन्छ। जसले आदिवासी महिलाहरूले

3 <https://www.unwomen.org/en/csw/brief-history>

4 <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/history.htm>

5 <https://social.desa.un.org/issues/indigenous-peoples/unpfii>

6 <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n14/468/28/pdf/n1446828.pdf?token=gZs4wEIWeyEmO2AXnT&fe=true>

7 <https://www.un.org/sustainabledevelopment/>

सामना गर्नुपरेका बाधा, व्यवधान, चुनौतीहरू, विभेद, भेदभाव, हिंसा र बहिष्कृत हुनपरेको यथार्थलाई उजागर गर्‍यो।^८ आदिवासी महिलाहरूको अधिकार समग्र महिलाहरूको अधिकार क्षेत्रभित्र नै रहँदै आए तापनि जस्तो, मानव अधिकार भनेको आदिवासी महिलाको सामूहिक अधिकार, आत्मनिर्णयको अधिकार हो, आदिवासी महिलाको भिन्न पहिचान, सस्कृती, भाषा, पहिचान छ भन्ने सवाललाई स्थापित गर्न आजको चुनौती तथा आवश्यकतासमेत रहेको छ।

नेपालको सन्दर्भमा आदिवासी महिलाहरूको मानव अधिकार, राज्य व्यवस्थामा पहुँच तथा समाजिक आर्थिक अवस्थालाई पृथकीकरण गरेर विवेचना गर्दा समस्या तथा चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न सहज, उपर्युक्त र न्यायिक हुन जान्छ। आदिवासी महिलाहरूले सामना गरिरहेको विशेष चुनौतीहरूलाई लैङ्गिक दृष्टिकोणहरूबाट सम्बोधन गर्न, संस्कृति माथिको हस्तक्षेप, हिन्दुवादी मूल्यमान्यताबाट लादिएको, आदिवासी समुदाय तथा आदिवासी महिलाहरूमा लैङ्गिक विभेद, आर्थिक, सामाजिक अवस्थाहरूलाई विश्लेषण गरी चुनौतीहरू समाधान गर्न आदिवासी महिलाहरूको लैङ्गिक तथा सामूहिक अधिकारको राज्य पक्षबाट कार्यन्वयन अध्ययन तथा अनुसन्धानले अहम भूमिका खेल्दछ। यो अध्ययन आदिवासी नारीवाद लैङ्गिक सवाल तथा आदिवासी महिलाहरूको सामूहिक अधिकारमा नेपालले कार्यान्वयनको अवस्थाको बारेमा केन्द्रित रहेको छ।

२. लैङ्गिक सवाल, आदिवासी नारीवाद, र वर्तमान अवस्था

२.१. लैङ्गिकता (Gender) को परिभाषा

सामाजिक संरचनाअन्तर्गत निर्मित लैङ्गिकता महिला वा पुरुष वा त्सेमो लिङ्गीहरूको भूमिका तथा विशेषताहरूलाई जनाउँदछ। जैविक अर्थात् प्राकृतिक रूपमा मात्र फरक लिङ्ग नभई सामाजिक रूपले निर्माण गरिएको समयअन्तराल सँगै परिवर्तन हुँदै जाने फरकफरक भूमिका नै लैङ्गिकता हो। अमेरिकन दार्शनिक तथा विख्यात लैङ्गिक अध्ययनको लेखिका जुडिथ बटलरले लैङ्गिकता कुनै पनि अवस्थामा भौतिक शारीरिक तथ्यहरूमा आधारित वा सम्बन्धित छैन। यो त पूर्णतया सामाजिक निर्माण हो। यो काल्पनिक हो, त्यसैले यो मुद्दा सधैँ वाद प्रतिवाद तथा परिवर्तनको लागि खुल्ला छ, किनभने लैङ्गिकता बुझाउने यो सार तत्त्व हो भनि परिभाषित गरेका छन (Judith, USA)।^९ त्यसैले लैङ्गिकता समाजले निर्माण गरेको अवधारणा हो। पुरुष वा महिलाहरूलाई दिइने भूमिका वा अपेक्षा हो। समग्र महिला मुक्ति तथा लैङ्गिक समानताको उठानलाई हेर्दा फ्रान्स (सन् १८३७) का समाजवादी नेता चार्ल्स

८ <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2015/01/beijing-declaration>

९ Butler, Judith (1993). Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "Sex". New York: Routledge. ISBN 978-0-415-61015-5.

फुरीअरले सर्वप्रथम नारीवाद (Feminism) शब्दको निर्माण गरेको पाइन्छ, जसमा उनले दूर भविष्यमा महिलाहरूको स्वतन्त्रताका परिकल्पना गरेका थिए। बिसौं सताब्दीको सुरुवातसम्म आइपुग्दा नारीवादले धेरै ठुलो अर्थ राख्न पुग्यो। विशेषगरी महिलावादी आन्दोलनले महिलाहरूको दुःख पीडाहरूलाई बहुआयमिक तथा अन्तर सम्बन्धित विषयहरूमा अध्ययन सुरु भयो।¹⁰

२.१.१. नारीवाद (Feminism)

नारीवाद Femina भन्ने ल्याटिन शब्दबाट आएको हो। जसको अर्थ महिला हुन्छ र यो शब्द पहिलो पटक समानता र महिला अधिकारको आन्दोलनको सन्दर्भमा प्रयोग गरिएको थियो। Oxford English Dictionary ले नारीवादलाई महिला वा नारीसँग सम्बन्धित एक स्थिति भनेर परिभाषित गरेको छ।¹¹ Webster's Dictionary का अनुसार महिलाहरूले पुरुषसँगै राजनीतिक अधिकार राख्नुपर्छ भन्ने सिद्धान्त परिभाषित गरिएको छ।¹² Toril Moi ले लैङ्गिकता वा लैङ्गिकवादका शब्दहरू नयाँ महिला आन्दोलनको उद्देश्यलाई समर्थन गर्न राजनीतिक तहहरू हुन्, जुन १९६० को दशकको अन्त्यमा देखा परेको थियो।¹³ त्यसैगरी Similarly, Simone de ले तर्क गर्छिन् कि पुरुष र महिला शब्दहरू कानुनी कागजका रूपमा औपचारिकतामा मात्र समान रूपले प्रयोग गरिन्छ।¹⁴

२.१.२ आदिवासी नारीवाद (Indigenous Feminism) को परिभाषा

Loosely defined, Indigenous feminism is an intersectional theory and practice of feminism that focuses on decolonization, Indigenous sovereignty, and human rights for Indigenous women and their families.¹⁵

Wikipedia को व्याख्याअनुसार आदिवासी नारीवाद एक अन्तर सम्बन्धित अर्थात् अन्तर पक्षीय सिद्धान्त र नारीवादको प्रयोग वा अभ्यास हो। यस सिद्धान्तले औपनिवेशीकरणको अन्त्य, आदिवासी सार्वभौमिकता र आदिवासी महिलाहरू तथा उनीहरूको परिवारको मानव अधिकारमा केन्द्रित गर्दछ। यसले आदिवासी मूल्यमान्यता संस्कृति तथा प्राथमिकतामा

10 Goldstein, Leslie F. (1982). "Early Feminist Themes in French Utopian Socialism: The St.-Simonians and Fourier". Journal of the History of Ideas. 43 (1): 91–108. doi:10.2307/2709162. JSTOR 2709162.

11 https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/external/pdf/wordlists/oxford-3000-5000/The_Oxford_3000.pdf

12 <https://www.merriam-webster.com/>

13 <https://kjonnsforskning.no/en/2015/09/toril-moi-feminist-theory-needs-revolution>

14 <https://edupediapublications.org/journals/index.php/IJR/>

15 <https://givingcompass.org/article/what-is-indigenous-feminism>

आधारित रही आदिवासी महिलाहरूको सशक्तीकरणमा जोड दिन्छ भने यो मान्यता मूल प्रवाहमा आधारित महिलाहरूको मान्यता तथा पितृसत्तात्मक दृष्टिकोणभन्दा फरक रहेको छ। माथिको व्याख्याअनुसार आदिवासी नारीवादी एउटा बहुपक्षीय पहिचान हो। जसमा आदिवासी पहिचान, उमेर, क्षमता, सामाजिक वर्ग आदिलाई जनाउँछ। आदिवासी नारीवादीले आदिवासी महिलाहरूको पहिचानको धरातल आदिवासी संस्कृतिक र मूल्यमान्यतामा आधारित रहेको हुन्छ।

Jihan Gearon (जिहान गीअरोन), आदिवासी नारीवादी तथा आदिवासी वातावरण न्याय व्यवस्था कि अभियन्ता (Activist) ले आफ्नो आदिवासी नारीवाद हाम्रो संस्कृति हो भन्ने लेखमा आदिवासी नारीवाद सम्बन्धमा राम्रो प्रकाश पारेकी छन्।¹⁶ उनकाअनुसार आदिवासी समुदायमा चलिरहेको मातृसत्तात्मक व्यवस्थाको इतिहासलाई सम्झन पुगिन्छ। यसलाई वर्तमान अवस्थामा स्थापना गर्ने चाहना राखिन्छ। उनि अगाडी लेखिन्छ : मातृसत्तात्मक व्यवस्था जुन आदिवासी समुदायमा विद्यमान थियो र यसको स्वरूप संसारका अझै धेरै स्थान र अवस्थामा जीवित छ। जुन व्यवस्था मूल प्रवाहका नारी समुदायले अहिलेसम्म प्राप्त गर्न सकेका छैनन् र यो मातृसत्तात्मक व्यवस्था आदिवासी समुदायको एउटा अपरिहार्य पक्ष थियो। जसले गर्दा नै आदिवासी संस्कृतिको अस्तित्व बाचन सक्यो जसलाई जगेर्ना गर्नेमा आदिवासी महिलाको क्षमता वा उनीहरूको भूमिका अग्रिम रूपमा रहँदै आएको छ। यस खालको आदिवासी समुदायमा संस्कृतिको संरक्षण अहिलेसम्म महिलाहरूकै कारणबाट सम्भव रहँदै आएको छ। हाम्रो बजैहरू, आमाहरूको मातृसत्तात्मक व्यवस्थालाई आदिवासी गौरव र आदर गर्दछन तर यो व्यवस्थाको आस्था र गौरवलाई मूलधारको सामाजमा प्रतिविम्बित भएको पाइँदैन। अझै अगाडि आदिवासी समुदायभित्र नै यस व्यवस्थालाई सम्मान गर्ने विषयमा पुरुष प्रधान मानसिकताले ओभरलेप पाउँ आइरहेको छ। उदाहरणको लागि अवसरहरूको क्षेत्र, नेतृत्व, सार्वजनिक, राजनीतिक, आर्थिक क्षेत्रहरूमा पुरुष प्रधानता नै देख्न सकिन्छ। “आदिवासी महिलाहरू सबैभन्दा बढी घरेलु हिंसा तथा भेदभावको सिकार भइरहेका छन। यदि आदिवासी नारीहरूलाई अवसर प्रदान गरियो भने वर्तमान विसङ्गति, अन्याय, अत्याचार युद्ध, हत्या हिंसालाई रोकी यो विश्वलाई बदल्ने दिशामा आदिवासी नारीवादले मुख्य भूमिका खेल्न सक्दछ”¹⁷

Jihan Gearon उनी अगाडि भन्छिन, यद्यपि पितृसत्तात्मक केवल गौराहरूको सर्वोच्चता र पुँजीवादी प्रणालीसँग मात्र जोडिएको छैन तर गौराहरूको सर्वोच्चता र पुँजीवादीलाई

16 Gearon, J. (2021). Indigenous feminism is our culture. Stanford Social Innovation Review.

https://ssir.org/articles/entry/indigenous_feminism_is_our_culture

17 Gearon, J. (2021). Indigenous feminism is our culture. Stanford Social Innovation Review.

https://ssir.org/articles/entry/indigenous_feminism_is_our_culture

कार्यान्वयन गराउन पितृसत्तात्मकको जरुरत पर्दछ । महिलाहरूको कार्य भनेको पुँजीवादीलाई अनुदान दिनु मात्र हो । जस्तो सामाजिक प्रजननको लागि प्रजनन श्रमको आवश्यकता पर्दछ । यी कार्यहरू जनशक्तिको रूपमा प्रस्तुत हुन्छन् । जस्तो घरायसी कार्यहरू, बच्चाहरूको हेरचाह तथा उनीहरूलाई सामाजिकरण कार्य आदि ।

पश्चिमी लैङ्गिक दृष्टिकोणभन्दा आदिवासी लैङ्गिक दृष्टिकोण मौलिक रूपमा फरक रहेको विषयमा आदिवासी नारीवादले दावा गर्दछन् । कृषिमा आधारित आदिवासी समुदाय मातृसत्तात्मक व्यवस्थामा आधारित थियो । जुन व्यवस्थामा ज्ञान, अनभव तथा वंशजको हस्तान्तरण महिलाहरूद्वारा गरिएको थियो । पुरुषहरू सिकार गर्ने तथा महिलाहरूले कृषिको व्यवस्था गर्ने गर्थे । त्यसैगरी महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू आमाहरूद्वारा नै हुने गर्दथ्यो भन्ने लैङ्गिक समानताको अवस्था सहअस्तित्व र समानतामा आश्रित थियो । तर पश्चिमी औपनिवेशवादले पश्चिमी दृष्टिकोणलाई जन्म दियो । यो दृष्टिकोण आदिवासी मातृसत्तात्मक व्यवस्थाभन्दा फरक रहेको छ । पश्चिमी दृष्टिकोणअनुसार समाज व्यवस्था पृथिसत्तात्मक रूपमा परिणत भयो । जसमा पुरुषलाई सामाजिक व्यवस्थामा प्रधानता तथा बढी मूल्यवान् मानियो भने महिलाहरूलाई दोस्रो वर्गमा राखियो । त्यसैबाट भिवेदकारी व्यवस्थाको सुरुवात थयो । मातृसत्तात्मक लैङ्गिक समानताको अवधारणालाई पितृसत्तात्मक समाजले ग्रहण गरेन बरु भेदभाव र असमानतामा आधारित पुरुष प्रधान समाज व्यवस्थाको थालनी गर्‍यो । पछिल्लो समयमा आदिवासी समुदायहरूले आफ्नो अस्तित्व संरक्षण गर्न पुरुष प्रधान समाज व्यवस्थालाई अवलम्बन गर्न बाध्य भएको पाइन्छ । त्यसैले मातृसत्तात्मक व्यवस्थामा विद्यमान रहेको ज्ञान र वंशजको पुस्तान्तरण गर्ने प्रक्रिया पुरुषहरूको पोल्टामा पुग्यो ।

Andrien Ken (एड्रियन केन) Brown University प्रोफेसर आदिवासी समुदायका विख्यात लेखकका अनुसार पश्चिमी नारीवादको परिचय भनेको अन्य पहिचानहरूभन्दा जस्तो (सांस्कृतिक) महिलाको आफ्नै मात्र परिचयको रूपमा प्राथमिकता दिनुपर्छ भन्ने मान्यतामा केन्द्रित गरिन्छ जसको कारण हाम्रो संस्कृतिले हाम्रो पहिचानमा पुऱ्याउने असरलाई बेवास्ता गर्न पुग्दछ भने अर्कोतर्फ आदिवासी नारीवादीले हाम्रो संस्कृतिले हाम्रो जिवनमा, सोचमा र पहिचानमा गहिरो प्रभाव पार्दछ भन्ने विषयलाई स्वीकार गर्दछ । तसर्थ, आदिवासी नारीवादीहरूले प्रथमतः आफ्नो दिमागलाई औपनिवेशिकवादबाट स्वतन्त्र राख्नु पर्दछ तथा लैङ्गिकताको बारेमा पश्चिमी परिभाषाअनुसार सोच्ने तरिकामा परिवर्तन गरी आफ्नो पहिचान एकअर्का बिचको सम्बन्ध धर्तिमाता र आफ्ना पुर्खाहरूले सोच्ने आफ्नो मौलिक तरिकामा फर्कनु पर्दछ, भन्ने मान्यता राख्दछ ।¹⁸

18 Keene, Adrienne J. "Representations matter: Supporting Native students in college environments." *Journal Committed to Social Change on Race and Ethnicity*, vol. 1, no. 1, 2015, pp. 102-111

माथिको कथनअनुसार आदिवासी नारीवाद मौलिक रूपमा पहिचान नारीवादभन्दा फरक अर्भ एक स्टेप अगाडि हुनुका साथै आफ्नो मौलिक परम्परा, सांस्कृतिक तथा मातृसत्तात्मक व्यवस्थामा आधारित रही पश्चिमा नारीवादभन्दा फरक रूपमा प्रस्तुत भएको छ। औपनिवेशिकताले हामी सबैलाई प्रभाव पारेको छ तापनि आदिवासीको सार्वभौमिकता रक्षा गर्ने कुरा हामीमा नै निहित हुन्छ र यसको जगेर्ना गर्ने जिम्मेवारी पनि हाम्रो नै हुन्छ। हाम्रो परम्परा, संस्कृति, हामी विरुद्धका लैङ्गिक हिंसाको अन्त्य तथा हाम्रो आदिवासी पुर्खाहरूले परिकल्पना गरेको समाज व्यवस्था जहाँ एक अर्काको सम्मान, माया, समर्थन तथा समानताको समाज व्यवस्थाको पुर्नस्थापना गर्न सक्दछौं भन्ने भनाइ व्यक्त भएको छ।

अहिलेको तथाकथित आधुनिक अर्थात् पश्चिमा नारीवाद १९ औँ शताब्दीमा युरोप र अमेरिकाबाट पादुर्भाव हुन पुग्यो। जसको मूल कारण युरोपियन गोरा महिलाहरूको अवस्था तत्कालमा पुरुषको मौलिक बस्तुभन्दा फरक थिएन। उनीहरूको बिहेपछि केवल पुरुषका लागि एउटा उपभोगको बस्तु थियो। नत उनीहरूको सम्पत्ति माथि अधिकार थियो न त मतदानको अधिकार नै। उनीहरूको आफ्नो बच्चाहरू तथा आफ्नै शरीर माथि पनि अधिकार थिएन यसैले यो स्वाभाविक थियो कि उनीहरूले अधिकारको लागि महिलावादी आन्दोलन गर्नुपर्थ्यो तर आदिवासी महिलाहरूको अवस्था बिल्कुल फरक थियो। माथि उल्लेखित अधिकारहरू जुन पश्चिमी समाजका गोरा महिलाहरूले उपभोग गर्न पाएका थिएनन्। तत् अधिकारको उपभोग आदिवासी समुदायका महिलाहरूले पूर्णरूपले उपभोग गरेका थिए। उनीहरूको समाज मातृसत्तात्मक व्यवस्था थियो। त्यसैले गोरा समुदायका महिलाहरू सामाजिक समानताको लागि लडिरहेको बेला आदिवासी समुदायमा महिलाहरूले यसको पूर्णतया उपभोग पहिलादेखि नै गरिराखेका थिए। तर औपनिवेशीकरणसँगै आदिवासी समुदायको विद्यमान रहेको लैङ्गिक समानता, सामाजिक, न्यायिक व्यवस्थाको अन्त्य भयो। फलस्वरूप पुनः नारीवादी आन्दोलनको आवश्यकता हुन पुग्यो।

यस सन्दर्भमा California State University इन्डियन अमेरिकन अध्ययनकी प्राध्यापक तथा पत्रकार DINI Gilio Whitekr (डिनी गोलो व्हाईटर) भन्छन्, “आधुनिक नारीवादीको जननी आदिवासी रुटबाट आएको हो। उनकोअनुसार अमेरिकी बसोबास गर्ने राज्यहरूमा “नारीवाद” भन्ने अवधारणा धेरै पहिले नै आदिवासी समुदायमा महिला शक्तिको ज्ञान थियो। जुन व्यवस्था मानववंशी तथा आमा केन्द्रित थियो। उक्त व्यवस्थामा सबै लिङ्गीहरूको समान रूपले व्यवहार र सम्मान थियो। जब पश्चिमा, विदेशी संस्कृतिको विस्तार त्यस क्षेत्रमा हुन पुग्यो तब त्यस संस्कृतिले पितृसत्तात्मक व्यवस्था, मूल्यमान्यतासहितको व्यवस्था निर्माण गर्‍यो। फलस्वरूप महिलाहरूको तत्कालीन शक्तिलाई घटाउन पुग्यो। यतिमात्र नभई आदिवासी मूल्यमान्यता तथा व्यवस्था माथि दमन गरी आधुनिक अमेरिकी समाजको निर्माण

गन्थो, जसमा आदिवासी समुदायको व्यवस्थालाई मूर्त व्यवस्था गन्थो। आदिवासी नारीवाद एक अन्तर सम्बन्धित, अन्तरपक्षीय सिद्धान्त तथा नारीवादको अभ्यास हो। यस नारीवादी सिद्धान्तले औपनिवेशीकरणको अन्त्य, आदिवासी सार्वभौमिकता, आदिवासी महिलाहरू र उनीहरूको परिवारको मानव अधिकारमा केन्द्रित गर्दछ। त्यस्तै आदिवासी मूल्यमान्यता, संस्कृति तथा प्राथमिकतामा आधारित रही आदिवासी महिलाहरूको सशक्तीकरणमा जोड दिन्छ भने यो मान्यता मूल प्रवाहमा आधारित महिलाहरूको मान्यता तथा पितृसत्तात्मक दृष्टिकोणभन्दा फरक रहेको छ। त्यसैले आदिवासी नारीवाद एउटा बहुपक्षीय पहिचान हो। जसमा आदिवासी पहिचान, उमेर, क्षमता, सामाजिक वर्ग आदिलाई जनाउँछ। आदिवासी नारीवाद आदिवासी महिलाहरूको पहिचानको धरातल आदिवासी सांस्कृतिक र मूल्यमान्यतामा आधारित रहेको हुन्छ।^{१९}

३. आदिवासी महिलाको सामूहिक अधिकार सम्बन्धि अन्तराष्ट्रिय कानून :

३.१. आदिवासी महिलाहरूको सामूहिक अधिकारको अवधारणा

संयुक्त राष्ट्र संघको आदिवासीहरूको मानव अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र-UNDRIIP २००७ मा आदिवासी समुदायको सामूहिक अधिकारलाई मान्यता प्रदान गरेको छ। जसअन्तर्गत आदिवासी समुदायको प्राकृतिक स्रोत, साधन, जमिन तथा भूगोलसम्बन्धी अधिकारलाई मान्यता प्रदान गरेको छ। आत्मनिर्णयको अधिकार, आफ्नो समुदायको भौतिक संरक्षण तथा नरसंहारको निषेध आदि आदिवासीका सामूहिक अधिकारहरूलाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्रमा दृढतापूर्वक समावेश गरिएको छ।^{२०} विश्वका आदिवासी समुदायहरू शासकबाट खोसिएका आफ्नो सामूहिक अधिकार, पुख्र्यौली भूमि, जल, जङ्गल, जमिन, प्राकृतिक स्रोत माथिको पहुँच तथा आत्मनिर्णयको अधिकार पुनः प्राप्तकालागि सङ्घर्षरत छन्। त्यसैगरी नेपालका आदिवासी महिलाहरू पनि उत्तिकै युगौँदेखि सङ्घर्षरत देखिन्छन्। अन्तराष्ट्रियस्तरमा पहिलो पटक महिलाहरूको चौथो विश्व सम्मेलन बेइजिङ १९९५ मा नेपालका आदिवासी अधिकारकर्मी तथा समाजसेवीहरूले नेपालको तर्फबाट नेपाली आदिवासी महिलाहरूको सवाललाई अन्तराष्ट्रिय तहमा पुऱ्याएको देखिन्छ। महिलाहरूको चौथो विश्वसम्मेलन बेइजिङ, १९९५ मा भइरहँदा विश्वका आदिवासी महिलाहरूले पहिलो पटक फरक धारणासहित विश्वका आदिवासी महिलाहरूको सवाललाई घोषणा गरेका छन्, जुन विश्वका आदिवासी महिलाहरूको ऐतिहासिक दस्तावेज हो। आदिवासी महिला, पुरुष, एलजीबीटीआईक्यू र अपाङ्गता भएका आदिवासी महिलाहरू सबैको सामूहिक अधिकार बराबर हुन्छ। आदिवासी महिलाहरूको पृथक पहिचानको अधिकार, आत्मनिर्णयको

19 https://ssir.org/bios/jihan_gearon

20 https://www.ohchr.org/en/ohchr_homepage?gad_source

अधिकार, स्वायत्तताको अधिकार, स्वशासनको अधिकार, भूमि, भूभाग र प्राकृतिक स्रोतहरू माथिको सामूहिक स्वामित्व, नियन्त्रण, फाइदा, प्रयोग र व्यवस्थापनको अधिकार, परामर्श तथा स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारीसहितको मन्जुरीको अधिकार, प्रथाजन्य कानून र संस्थाको अधिकार, आत्मनिर्णित विकासको अधिकार, सहभागिता र प्रतिनिधित्वको अधिकार, आदिवासी ज्ञान र बौद्धिक सम्पत्ति माथिको अधिकार, आदिवासी सञ्चारको अधिकार, मातृभाषा र आदिवासी शिक्षाको अधिकार, आदिवासी स्वास्थ्यको अधिकार, अन्तरदेशीय सहयोगको अधिकार, आदिवासी महिला, आदिवासी बालबालिका, आदिवासी ज्येष्ठ नागरिक र आदिवासी अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई प्राथमिकताको अधिकारहरू नै आदिवासी महिलाहरूको सामूहिक अधिकार हो।^{२१}

आदिवासीसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघको स्थायी मञ्च २००० मा स्थापना भएदेखि नै सबै राज्यहरूलाई आदिवासीका भूमिलाई पृथकीकरण गर्ने कार्य रोक्न प्रभावकारी कदम चाल्न आह्वान तथा ध्यान आकर्षण गरिएको छ। त्यसैगरी उनीहरूको समुदायको भूमिको सीमाना नक्सा प्राविधिक सहयोग गरी सामूहिक शीर्षकमा दर्ता गर्ने प्रक्रियालाई अन्तिम रूप दिन प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग गर्न राज्यलाई नै निर्देशन जारी गरिरहेको छ, भने जुन देशहरूमा यस प्रकारको कानून, विधान निर्माण भएको छैन ती देशहरूलाई यस प्रकारको नीति, नियम, संविधानमा उल्लेख गर्न आदिवासीहरूको अधिकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सुनिश्चितता, आदिवासी जनताको जमिन, भूमि तथा साधनस्रोत माथिको सामूहिक अधिकारलाई आदिवासी समुदाय UNDRIP घोषणा पत्र (दफा ३ र २६), अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन (ILO 169), आदिवासी तथा जनजाति सम्मेलन १०९ र त्यसपछिको महाधिवेशनले दृढतापूर्वक मान्यता प्रदान गरेको छ।^{२२}

आदिवासी महिलालाई सामूहिक अधिकार छ भन्नुको अर्थ आफ्नो थातथलोमा मातृभाषाको प्रयोग गरेर प्रथाजन्य कानून र संस्थाको माध्यम भूमि, भूभाग र स्रोतहरूको सामूहिक स्वामित्व, नियन्त्रण, पहुँच, कार्यान्वयन, व्यवस्थापन, उपभोग र अनुगमन सामूहिक निर्णय र सामूहिक रूपबाट गर्ने भन्ने हो। प्रथाजनित नेतृत्व, जस्तै मगरको भेजा, कचहरी, गाउँला मुखिया, थारूको बडघर, नेवाको गुठी, थकालीको घम्प आदिले व्यक्तिगत रूपमा नभई सामूहिक रूपबाट काम गर्ने हो। आदिवासी समुदायमा व्यक्तिगत मानव अधिकार सँगसँगै समूह वा उनीहरूको समुदायको मानव अधिकार महत्त्वपूर्ण हुने गर्दछ, किनकि समुदायको अधिकार नै सामूहिक मानव अधिकार हो। जसले समुदाय र वातावरणको संरक्षण गर्न सक्दछ। व्यक्तिगत मानव अधिकारले सामूहिक जीवनशैलीमा जीवन जिइरहेका आदिवासी समुदायहरू र यहाँका

21 http://www.tebtebba.org/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=17&Itemid=27

22 <https://social.desa.un.org/issues/indigenous-peoples/unpfi>

बासिन्दाहरूको सम्पूर्ण अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न नसक्ने भएकाले आदिवासी समुदायहरू सामूहिक अधिकारलाई विशेष रूपमा महत्त्व दिन्छन् । यसको संरक्षण, संवर्धन तथा विकासका लागि जोड दिन्छन् ।

३.२. आदिवासी महिलाहरूको बेइजिड घोषणापत्र १९९५

संयुक्त राष्ट्र संघको चौथो विश्व महिला सम्मेलन सन् १९९५ मा बेइजिङमा भएको थियो ।^{२३} साथै विश्वका आदिवासी गैरसरकारी संस्थाका महिलाहरूले पनि छुट्टै सम्मेलन गरी आदिवासी महिलाहरूको बेइजिङ घोषणापत्र १९९५ जारी गरेको थियो । “पृथ्वी हाम्रो आमा हो । उहाँबाट हाम्रो हेरचाह गर्दा हामी आफ्नै हेरचाह गर्छौं । सबै नारीहरू मानव रूपमा पृथ्वी माताको अभिव्यक्ति हुन् । हामी पृथ्वी आमाका छोरीहरू, बेइजिङमा संयुक्त राष्ट्र संघको चौथो विश्व महिला सम्मेलनको गैरसरकारी सस्था फोरममा उपस्थिति आदिवासी महिलाहरूले हाम्रा छोराछोरीहरूलाई मन पर्ने संसार बनाउन के गर्न सक्छौं भनेर सामूहिक रूपमा निर्णय गर्न आएका छौं ।”^{२४} यसका सिफारिस गरिएका रणनीतिक उद्देश्यहरू र कार्य निर्णयमा महिलाको समान पहुँच र अर्थपूर्ण सहभागिता, समान स्थिति, समान तलब, लैङ्गिक दृष्टिकोण र विश्लेषणलाई एकिकृत र मूलप्रवाहमा ल्याउने कुरामा केन्द्रित छन् । यदि राष्ट्र, जाति, वर्ग र लिङ्गबिचको असमानता छैन भने यी उद्देश्यहरू खाली अर्थहीन छन् । सबै सरकारहरू र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी र सरकारी सस्थाहरूले आदिवासी जनजातिहरूको आत्मनिर्णयको अधिकारलाई मान्यता दिन्छन् र आदिवासीको ऐतिहासिक, राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, धार्मिक अधिकारलाई तिनीहरूको संविधान र कानुनी प्रणालीहरूमा समावेश गरियोस् भन्ने जोडदार गरिएको थियो । सम्मेलनमा नेपालको तर्फबाट आदिवासी महिलाहरूले पनि भाग लिएका थिए । यद्यपि यस घोषणालाई नत नेपालका आदिवासी महिलाहरूले कार्यान्वयनमा ल्याएका छन् र सरकारी निकाय तथा दातृ निकायहरूले पनि यसलाई कुनै चासोको रूपमा लिन सकेका छैनन् ।

३.३. अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि १९९

यस महासन्धिलाई अनुमोदन गर्ने नेपालसहित अन्य राज्यहरूले विकास प्रक्रियामा आदिवासी जनजातिको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने, उनीहरूको अधिकारको रक्षा गर्ने जिम्मेवारी लिने र उनीहरूको अधिकार हनन भएको अवस्थामा अधिकारको रक्षा गर्न कानुनी उपाय

23 http://www.tebtebba.org/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=17&Itemid=27

24 http://www.tebtebba.org/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=17&Itemid=27

अपनाउने, आदिवासी जनजातिले परम्परादेखि बसोबास र भोगचलन गर्दै आएको भूमि माथि उनीहरूकै स्वामित्व हुने कुरालाई राज्यले मान्यता दिने जस्ता विषयहरू उल्लेख गरिएको छ। आदिवासी जनजातिको स्वामित्वमा रहेका भूमि वा क्षेत्रमा पाइने प्राकृतिक सम्पत्ति वा स्रोतहरूमा उनीहरूको नै अधिकार हुने भएकाले आदिवासी जनजातिको अधिकारको रक्षा गर्न सरकारले कानुनी तथा संस्थागत उपाय अवलम्बन गर्ने, आदिवासी जनजातिको सहभागितामा सञ्चालन हुने गरी शिक्षा हासिल गर्ने वातावरण राज्यले तयार गर्ने लगायतका अधिकारहरू यस महासन्धिले व्यवस्था गरेको छ। साथै आदिवासी महिलाहरूलाई पनि अन्य नागरिकसरह समान अधिकार पाउने हकको व्यवस्था गरेको छ।

३.४ आदिवासी मानव अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघको घोषणापत्र २००७

आदिवासी जनजातिको हकअधिकारको सम्बन्धमा सन् २००७ मा पारित गरेको संयुक्त राष्ट्र संघको घोषणापत्रले (UN Declaration) आदिवासी जनजातिहरूलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न, आदिवासी संस्था, संस्कृति र परम्परालाई कायम राख्न, सुदृढ गर्न, आदिवासीको आकाङ्क्षालाई ध्यानमा राख्दै आत्मनिर्णयको विकासलाई अगाडि बढाउने अधिकारलाई जोड दिँदै United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples (UNDRIP) घोषणापत्र जारी गरिएको हो। आदिवासी जनजातिहरूलाई आत्मनिर्णयको अधिकार छ। जसअन्तर्गत आदिवासी जनजातिहरूले स्वतन्त्र रूपमा आफ्नो आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक विकास गर्न साथै राजनैतिक हैसियत निर्धारण गर्न सक्छन्। (UNDRIP Article 3) आदिवासी जनजातिहरूलाई स्वतन्त्र, शान्ति र सुरक्षाका साथ सामान्य नागरिकसरह बाँच्न पाउने सामूहिक अधिकार छ यसका साथै समूहका बालबालिकाहरूलाई कुनै पनि प्रकारको भेदभाव गर्ने वा हिंसात्मक कार्यमा संलग्न गर्न पाइने छैन। (UNDRIP Article 7(2)), आदिवासी जनजातिहरूलाई उनीहरूको भूमि वा भूभागबाट जबर्जस्ती हटाइने छैन। सम्बन्धित आदिवासी जनजातिको स्वतन्त्र, पूर्वसूचितबिना, न्यायसङ्गत निष्पक्ष क्षतिपूर्ति र सम्भव भएसम्म फिर्ताको विकल्पमा सहमतिबिना कुनै स्थान्तरण हुने छैन। (UNDRIP Article 10), आदिवासी जनजातिहरूलाई उनीहरूको आफ्नै भाषामा, सांस्कृतिक विधिहरूको लागि उपयुक्त तरिकाले शिक्षा प्रदान गर्ने शैक्षिक प्रणाली र संस्थाहरू स्थापना र नियन्त्रण गर्ने अधिकार छ। (UNDRIP Article 14(1)) आदिवासी जनजातिहरूलाई उनीहरूको संस्कृति, परम्परा, इतिहास र आकाङ्क्षाहरूको मर्यादा र विविधताको अधिकार छ जुन शिक्षा र सार्वजनिक सूचनामा प्रतिविम्बित हुने छ। (UNDRIP Article 15), आदिवासी जनजातिहरूलाई आदिवासी जनजातिहरूको हक अधिकारको सम्बन्धमा निर्णय प्रक्रियामा भाग लिने, आफ्नै प्रक्रियाअनुसार आफैँले चुनेका प्रतिनिधिहरूमार्फत आफ्नै आदिवासी निर्णय गर्ने संस्थाहरू कायम राख्न र विकास गर्ने अधिकार छ। (UNDRIP Article 18), राज्यहरूले

आफ्नो आर्थिक र सामाजिक अवस्थाको निरन्तर सुधार सुनिश्चित गर्न प्रभावकारी उपायहरू र उपयुक्त भएमा विशेष उपायहरू अवलम्बन गर्ने छन्। आदिवासी ज्येष्ठ नागरिक, महिला, युवा, बालबालिका र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार र विशेष आवश्यकताहरूमा ध्यान दिइने छ। (UNDRIP Article 21 (2), राज्यहरूले आदिवासी जनजातिहरूसँग मिलेर आदिवासी महिला र बालबालिकाको हक अधिकारको सम्बन्धमा सबै प्रकारका हिंसा र भेदभाव विरुद्ध पूर्णरूपमा सुरक्षा र प्रत्याभूति सुनिश्चित गरेकै छ। (UNDRIP Article 22 (2))^{२५}

३.५. महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव अन्त्य गर्ने महासन्धि (CEDAW)

- महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि सन् १९७९ को १५ डिसेम्बर दिन संयुक्त राष्ट्रिय संघको महासभामार्फत पारित गरिएको हो।^{२६} नेपालद्वारा सन्. १९९१ अप्रिल २२ मा अनुमोदन गरको हो। CEDAW w/f ! cg'सार यस महासन्धिको प्रयोजनको लागि 'महिलाविरुद्ध भेदभाव' भन्नाले महिलाले राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, नागरिक वा अरु कुनै विषयसम्बन्धी मानवअधिकार तथा स्वतन्त्रतालाई, आफ्नो वैवाहिक स्थिति जेजस्तो रहेको भए तापनि, पुरुष र महिलाको समानताको आधारमा उपभोग गर्नमा वा प्रयोग गर्नमा व्यवधान पार्ने वा त्यसको मान्यतालाई नै क्षति वा शून्यकरण पार्ने उद्देश्य भएको, लिङ्गको आधारमा हुने कुनै पनि भेदभाव वा बहिष्कार वा प्रतिबन्ध सम्भन्नुपर्दछ भनि परिभाषित गरेको छ।^{२७} लैङ्गिक विभेद अन्त्य गर्न राष्ट्रिय कानूनमा महिला अधिकारको संरक्षण गर्न, राष्ट्रिय कानूनमा भएको विभेदकारी व्यवस्थाहरू खारेज गर्न तथा महिला अधिकारको संरक्षण र सम्वर्धनका लागि नयाँ कानून क्षेत्रहरूमा निर्माण गर्न तथा महिला अधिकारको प्रभावकारी संरक्षणका लागि राष्ट्रिय संयन्त्रको निर्माण गर्न लैङ्गिक समानता कायम गर्न, अविभेदको सिद्धान्त लागु गर्न सक्षम राज्य पक्षलाई दायित्व निर्धारण गरेको छ।^{२८}

३.६. सिडको निष्कर्ष सुभाब, २०११ र २०१८ तथा सिडको आधारभूत सिफारिस नं. ३९ (२०२२)

सन् २०११ मा राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ (NIWF), LAHURNIP

25 http://www.tebtebba.org/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=17&Itemid=27

26 <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/>

27 CEDAW Art1

28 <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/>

तथा FPP ले नेपाली आदिवासी महिलाहरूको सवाललाई पहिलो पटक चौथो र पाँचौ प्रतिवेदनसँगै CEDAW समितिमा छायाँ प्रतिवेदन पेस गरेको थियो । जुन प्रतिवेदनको निष्कर्ष सुभाबमा नेपालको आदिवासी महिलाहरू राज्यको हरेक निकायमा स्थानीय तहदेखि उच्च तहसम्म सहभागिता र प्रतिनिधित्व न्यून रहेको, आदिवासी महिलाहरू तेहेरो विभेदमा परेकाले सहभागिता र प्रतिनिधित्व बढाउनको लागि राज्यले विशेष उपायहरू ल्याउनुपर्ने, साथै विभेदित ऐन कानूनहरूसमेत संशोधन गर्नुपर्ने सुझाव दिएको थियो ।

त्यसैगरी सन् २०१८ मा नेपालका आदिवासी महिला अधिकारमा काम गर्ने सस्थाहरू NIWF Federation, NIWF मञ्च, NIDWAN र INWOLAG को consourtium ले दोस्रो पटक सिड समितिमा छाया प्रतिवेदन बुझाएको थियो । CEDAW समितिको निष्कर्ष सुभाब को नं. ४१ मा आदिवासी समुदायको आत्मनिर्णयको अधिकार सम्बन्धमा महत्त्वपूर्ण बुँदा उल्लेख गरिएको छ । *“आदिवासी समुदायको अधिकार सम्बन्धमा संयुक्त राष्ट्र संघको घोषणा अनुरूप आदिवासी महिलाहरूको अधिकार विशेषगरी आत्मनिर्णयको अधिकारलाई मान्यता प्रदान गर्नका लागि वर्तमान संविधानलाई संशोधन गर”* ।^{२९}माथि उल्लेखित बुँदाले स्पष्ट शब्दमा आदिवासी समुदायको आत्मनिर्णयको अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको छ । जुन बुँदालाई संयुक्त राष्ट्र संघ तथा सिडको सदस्य राष्ट्रहरूले लागु गर्नुपर्ने बाध्यकारी व्यवस्था रहेको छ । जसमध्ये नेपाल पनि एक हो ।

CEDAW आधारभूत सिफारिस नं. ३९ :

सन् २०२२ अक्टोबर ३१ मा संयुक्त राष्ट्र संघ, महिला विरुद्ध हुने भेदभाव उन्मूलन महासन्धिसम्बन्धी समितिद्वारा CEDAW आधारभूत सिफारिस नं. ३९ विशेष आदिवासी महिला तथा किशोरीहरूको अधिकारसम्बन्धी सरकार पक्षलाई मार्गनिर्देश गरेको छ । CEDAW आधारभूत सिफारिसको विस्तृत सुझाबले आदिवासी महिला तथा किशोरीहरू विरुद्ध हुने सबै खाले भेदभाव निर्मूलत गर्ने महासन्धिअन्तर्गत राज्य-पक्ष विधायिका, नीति निर्माण गर्ने तह तथा सम्बन्धित सबैको दायित्वलाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्ने वातावरण निश्चित गर्ने विषयमा यसले एउटा गतिलै मार्ग निर्देशन गर्दछ । यस CEDAW, ३९ (२०२२) ले आदिवासी समुदायहरूले निरन्तर उठान गरिरहेको मागहरूलाई सम्बोधन गरेको छ । त्यस्तै आदिवासी महिला र किशोरीहरू तथा आदिवासी अपाङ्ग महिलाहरूको अधिकारमा केन्द्रित कानुनी रूपमा बाध्यकारी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिमा पहिलो भाषालाई समावेश गरिएको छ । यस समितिले उनीहरूको आफ्नै छुट्टै पहिचानलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूप मान्यता प्रदान गर्दछ । साथै आदिवासी महिला तथा किशोरीहरू माथिको अधिकार हकवालाको रूपमा

29 <https://www.ohchr.org/en/documents/concluding-observations/concluding-observations-sixth-periodic-report-nepal> 2018

अन्तराष्ट्रिय कानून तथा निर्देशक सिद्धान्तको रूपमा मान्यता दिन्छ। आदिवासी महिला र किशोरीहरू भेदभावका विविध रूप, समानता र भेदभावरहित समाज, न्यायमा पहुँच, बहुल कानुनी व्यवस्था, आदिवासी महिला तथा किशोरीहरूको अधिकारका विशेष सवालहरूमा राज्य पक्षको दायित्व, आदिवासी महिला तथा किशोरीहरू विरुद्ध हुने लैङ्गिक हिंसाबाट बचाउ तथा रोकथाम, सार्वजनिक तथा राजनीतिक जीवनमा प्रभावकारी सहभागितासम्बन्धी अधिकार, शिक्षामा अधिकार, कामको अधिकार, स्वस्थसम्बन्धी अधिकार, संस्कृतिसम्बन्धी अधिकार, भौगोलिक क्षेत्र तथा प्राकृतिक स्रोतसम्बन्धी अधिकार, बिउबीजन, जल, खानासम्बन्धी अधिकार, स्वास्थ्य तथा सफा वातावरणसम्बन्धी अधिकार रहेका छन्।³⁰

४. आदिवासी महिलाहरूको लैङ्गिक नीति तथा कानुनी व्यवस्था

४.१. नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ तथा नेपालको संविधान २०७२ मा भएका आदिवासी महिलाहरूको लैङ्गिक नीति तथा कानुनी व्यवस्था र सहभागिता नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले मौलिक अधिकारमा नै महिलाको अधिकारका लागि धारा २० मा महिला भएकै कारणबाट कुनै पनि किसिमको भेदभाव गरिने छैन। प्रत्येक महिलालाई प्रजनन स्वास्थ्य तथा प्रजननसम्बन्धी हक हुने छ। कुनै पनि महिला विरुद्ध शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य गरिने छैन। पैतृक सम्पत्तिमा छोरा र छोरीलाई समान हक हुने छ भनी व्यवस्था गरी महिलाको अधिकारलाई सशक्त बनाउन सहयोग पुऱ्यायो।^{३१} त्यसैगरी धारा २१ ले समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको सबै संरचना र संविधान सभामा महिलाको पहुँच केही हदसम्म सम्भव भएको थियो। त्यसैगरी धारा ३३ (घ) राज्यका सबै संरचनाका सबै अङ्गहरूमा महिलाको समानुपातिक समावेशीको आधारमा सहभागिता, धारा ३३(ढ) मा सबै विभेदकारी कानूनको अन्त्य गर्ने व्यवस्था, धारा ६३(४) ले प्रत्येक राजनैतिक दलहरूले कुन उम्मेदवारी चयन गर्दा समानुपातिक प्रतिनिधित्व गराउनुपर्ने व्यवस्था, धारा ६३(५) मा महिलाको हकमा जम्मा उम्मेदवारीको कुल सङ्ख्या जोडेर न्यूनतम एक तिहाइ उम्मेदवारी दिनुपर्ने र धारा १४२(३)(ग) मा राजनीतिक दलले निर्वाचनका लागि मान्यता प्राप्त गर्न विभिन्न स्तरका कार्य समितिमा महिला सदस्यहरूसमेत रहने समावेशी व्यवस्था हुनुपर्ने व्यवस्थाले गर्दा महिलाको संविधान सभामा ३३ प्रतिशत सहभागिता हुन पुग्यो (नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३)। यसरी विभेदकारी कानूनको अन्त्यका लागी धेरै ऐन तथा कानूनहरूमा संशोधन भएको देखिन्छ।^{३२}

30 <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-recommendation-no39-2022-rights-indigeneous>

31 <https://lawcommission.gov.np/en/>, Nepal constitution 2063,

32 <https://lawcommission.gov.np/en/Nepal Constitution 2072>

वि.सं. २०७२ सालको नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा नै लैङ्गिक विभेद अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक, समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने भनी प्रस्तावनामा नै राखिनु महिलालगायत सबै वर्ग, क्षेत्रका व्यक्तिहरूका लागि महत्त्वपूर्ण उपलब्धिको रूपमा लिन सकिन्छ। जसले गर्दा आदिवासी महिलाको लैङ्गिक विभेद अन्त्यका लागि विभिन्न हक अधिकारहरू नेपालको संविधानमा सुनिश्चित गरिएको छ।

वर्तमान नेपालको संविधान सार्वभौमसत्ता सम्पन्न नेपाली जनतामा निहित संविधान बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषतालाई आत्मसात् गरी विविधताबिचको एकता, सामाजिक सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता, सहिष्णुता र सदभावलाई संरक्षण एवम् प्रवर्धन गर्दै, वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैङ्गिक विभेद र सबै प्रकारका जातीय छुवाछुतको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने सङ्कल्प गर्दै, सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाको माध्यमद्वारा दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको आकाङ्क्षा पूरा गर्न संविधान सभाबाट पारित गरी संविधान जारी गरिएको छ।

नेपालको संविधानको भाग ३ मा मौलिक हकअन्तर्गत मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न प्रावधानहरू रहेका छन् : जसअनुसार सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक (धारा १६), स्वतन्त्रताको हक (धारा १७), समानताको हक (धारा १८), न्यायसम्बन्धी हक (धारा २०), छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हक (धारा २४), शिक्षासम्बन्धी हक (धारा ३१), महिलाको हक (धारा ३८), सामाजिक न्यायको हक (धारा ४२), संवैधानिक उपचारको हक (धारा ४६) लगायत ३१ वटा राज्यबाट उपलब्ध हुने मौलिक हकको व्यवस्था गरिएको छ।^{३३}

४.२. कार्यपालिकामा महिलाको सहभागितासम्बन्धी व्यवस्था

कार्यपालिकामा महिलाको सहभागितासम्बन्धी व्यवस्थामा राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपति फरक फरक लिङ्ग वा समुदायको प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गरिएको छ। यो व्यवस्था सकारात्मक छ जसले राष्ट्रप्रमुख जस्तो महत्त्वपूर्ण निर्णायक तहमा महिलाको सहभागितालाई सुनिश्चित गरेको छ। जसले महिला राष्ट्रप्रमुख हुन बाटो खुलेको पनि देख्न सकिन्छ। त्यसैगरी सङ्घीय संसद्का सदस्यमध्येबाट समावेशी सिद्धान्तबमोजिम प्रधानमन्त्रीसहित बढीमा पच्चिस जना मन्त्री रहेको मन्त्री परिषद् गठन गर्ने भनी व्यवस्था गरिएको छ। मन्त्रीपरिषद् गठन सम्बन्धमा महिला सहभागिताको अनिवार्यता गरिएको छैन जसको कारणले गर्दा मन्त्रीपरिषद्मा ३३

33 <https://lawcommission.gov.np/en/Nepal Constitution 2072>

प्रतिशत महिला वास्तविक रूपमा पुनः सकेको देखिँदैन। त्यस्तै गाउँ कार्यपालिकाअन्तर्गत गाउँसभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम प्राप्त भएको मितिले पन्ध्र दिनभित्र गाउँसभाका सदस्यहरूले आफूमध्येबाट निर्वाचित गरेका चारजना महिला सदस्य र दलित वा अल्पसङ्ख्यक समुदायबाट गाउँसभाले निर्वाचित गरेका दुई जना सदस्यसमेत गाउँ कार्यपालिकाको सदस्य हुने व्यवस्था गरिएको छ। त्यसैगरी नगर कार्यपालिकाअन्तर्गत नेपालको संविधान, २०७२ बमोजिम नगर सभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम प्राप्त भएको मितिले पन्ध्र दिनभित्र नगर सभाका सदस्यहरूले आफूमध्येबाट निर्वाचित गरेका पाँच जना महिला सदस्य र दलित वा अल्पसङ्ख्यक समुदायबाट नगरसभाले निर्वाचित गरेका तीनजना सदस्यसमेत नगर कार्यपालिकाको सदस्य हुने व्यवस्था गरिएको छ (नेपालको संविधान, २०७२)।^{३४}

नेपालको संविधानमा आदिवासी महिलाहरू व्यवस्थापन गर्न सकेको पाइँदैन। संविधानमा नै आदिवासी महिलाहरूको व्यवस्थापन गर्नु आवश्यक छ। साथै स्थानीय निकायसम्बन्धी ऐन र नियमावलीमा प्रस्ट व्यवस्था गरिनु आवश्यक छ। निर्णायक तहमा आदिवासी महिला सहभागिता हुन सकेमा मात्र महिला सहभागिता अर्थपूर्ण हुन सक्छ अन्यथा महिला सहभागिता नाम मात्रको हुने देखिन्छ। त्यसैले स्थानीय कार्यपालिकासम्बन्धी व्यवस्थामा नै आदिवासी लैङ्गिकमैत्री नीति नियमहरू बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउन आवश्यक देखिन्छ।

४.३. व्यवस्थापिकाको प्रतिनिधि सभामा महिला सहभागितासम्बन्धी व्यवस्था

प्रथम निर्वाचन प्रणालीमा २७५ सदस्य रहने गरी प्रतिनिधि सभाको व्यवस्था गरिएको छ। जसमा एक सय पैंसठ्ठी निर्वाचन क्षेत्र कायम गरी प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रबाट एक जना रहने गरी पहिलो निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीबमोजिम निर्वाचन हुने १६५ सदस्य रहने छ। यस प्रकृतिको व्यवस्था रहे तापनि महिलाका लागि कुनै विशेष व्यवस्था गरिएको पाइँदैन। सम्पूर्ण देशलाई एक निर्वाचन क्षेत्र मानी राजनीतिक दललाई मत दिने समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबमोजिम निर्वाचित हुने एक सय दश सदस्य रहने व्यवस्था रहेको छ। समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबमोजिम हुने प्रतिनिधि सभाको निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा जनसङ्ख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारू, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र तथा अपाङ्गता भएको व्यक्तिको समेत सहभागिता हुने गरी बन्द सूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था सङ्घीय कानूनबमोजिम हुने व्यवस्था रहेको छ। प्रतिनिधि सभाको सभामुख र उपसभामुखमध्ये एक जना महिला हुने व्यवस्था गरिएको छ साथै सभामुख र उपसभामुख फरकफरक दलको प्रतिनिधि हुनुपर्ने समेत व्यवस्था गरिएको छ। जुन लैङ्गिक समानताको दृष्टिकोणबाट समेत सकारात्मक व्यवस्था

34 <https://lawcommission.gov.np/en/Nepal Constitution 2072>

मान्न सकिन्छ।^{३५} तर आदिवासी तथा आदिवासी महिलाको प्रतिनिधित्व भने न्यून रहेको अवस्था छ।

४.४. व्यवस्थापिकाको राष्ट्रिय सभामा महिला सहभागितासम्बन्धी व्यवस्था

नेपालको संविधानमा राष्ट्रिय सभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्षमध्ये एक जना महिला हुने व्यवस्था गरिएको छ। यस राष्ट्रिय सभामा उनन्साठी सदस्य रहने व्यवस्था रहेको छ। प्रदेश सभाका सदस्य, गाउँपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुख रहेको निर्वाचक मण्डलद्वारा सङ्घीय कानूनबमोजिम प्रदेश सभाका सदस्य, गाउँपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुखको मतको भार फरक हुने गरी प्रत्येक प्रदेशबाट कम्तीमा तीन जना महिला, एक जना दलित र एक जना अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा अल्पसङ्ख्यकसहित आठ जना गरी निर्वाचित छपन्न जना तथा नेपाल सरकारको सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट मनोनीत कम्तीमा एक जना महिलासहित तीन जना रहने गरी राष्ट्रिय सभाको व्यवस्था गरिएको छ जसमा महिलाको सहभागिताका लागि विशेष व्यवस्था गरिएको छ। जुन लैङ्गिक समानताको दृष्टिकोणबाट समेत सकारात्मक व्यवस्था रहेको छ।^{३६}

४.५. प्रदेश व्यवस्थापिकामा महिला सहभागितासम्बन्धी व्यवस्था

एक सदनात्मक प्रदेश व्यवस्थापिका हुने व्यवस्था वर्तमान नेपालको संविधानले गरेको छ। जसलाई प्रदेश सभा भनी नामाकरण गरिएको छ। प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रत्येक राजनीतिक दलबाट निर्वाचित कुल सदस्य सङ्ख्याको कम्तीमा एक तिहाइ सदस्य महिला हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। त्यसैगरी प्रदेश सभाको सभामुख वा उपसभामुखमध्ये एक जना महिला हुने व्यवस्था गरिएको छ। जुन लैङ्गिक समानताको दृष्टिकोणबाट समेत महिलाको प्रतिनिधित्वको अधिकार सुनिश्चित गरिएको छ।

४.६. जिल्ला सभा र जिल्ला समन्वय समितिमा महिला सहभागितासम्बन्धी व्यवस्था

जिल्ला सभाले एक जना प्रमुख, एक जना उपप्रमुख, कम्तीमा तीन जना महिला र कम्तीमा एक जना दलित वा अल्पसङ्ख्यकसहित बढीमा नौ जना सदस्य रहेको जिल्ला समन्वय समितिको निर्वाचन गर्ने छ। जिल्ला समन्वय समितिले जिल्ला सभाको तर्फबाट गर्नुपर्ने सम्पूर्ण कार्य सम्पादन गर्ने छ। जसले लैङ्गिक समानताको दृष्टिकोणबाट समेत महिलाको

35 <https://lawcommission.gov.np/en/Nepal Constitution 2072>

36 <https://lawcommission.gov.np/en/Nepal Constitution 2072>

प्रतिनिधित्वको अधिकार सुनिश्चित गरेको देखिन्छ। त्यसैगरी जिल्ला भित्रका गाउँपालिका र नगरपालिकाहरूबिच समन्वय गर्न एक जिल्ला सभाको व्यवस्था गरिएको छ। जिल्लाभित्रका गाउँ कार्यपालिका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगर कार्यपालिका प्रमुख र उपप्रमुख यस सभाका सदस्य रहने व्यवस्था गरिएको छ।^{३७}

४.७. गाउँसभा र नगरसभामा महिला सहभागितासम्बन्धी व्यवस्था

गाउँसभामा गाउँ कार्यपालिका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष, वडा अध्यक्ष र प्रत्येक वडाबाट निर्वाचित चार जना सदस्य र प्रत्येक वडाबाट कम्तीमा दुई जना महिलाको प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गरिएको छ। त्यसैगरी नगर सभामा नगरपालिकामा एक नगर सभा रहने व्यवस्था गरिएको छ। नगरसभामा दलित वा अल्पसङ्ख्यक समुदायबाट निर्वाचित नगर कार्यपालिकाका सदस्य र नगरसभामा प्रत्येक वडाबाट कम्तीमा दुई जना महिलाको प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गरिएको छ। त्यसैले गाउँ सभा र नगर सभाको गठन प्रक्रिया लैङ्गिक समानताको दृष्टिकोणबाट समेत महिलाको प्रतिनिधित्वको अधिकार सुनिश्चित गरेको देखिन्छ।

४.८. संवैधानिक आयोगहरूमा महिला सहभागितासम्बन्धी व्यवस्था

नेपालमा एक अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग रहने छ जसमा प्रमुख आयुक्त र अन्य चार जना आयुक्तहरू रहने व्यवस्था छ। त्यस्तै लोक सेवा आयोगमा अध्यक्ष र अन्य चार जना सदस्य रहने छन्। राष्ट्रपतिले संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा लोकसेवा आयोगका अध्यक्ष र सदस्यको नियुक्ति गर्ने छ। त्यसैगरी नेपालमा एक निर्वाचन आयोग रहने छ जसमा प्रमुख आयुक्त र अन्य चार जना आयुक्त रहने व्यवस्था गरिएको छ। त्यसैगरी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा अध्यक्ष र अन्य चार जना सदस्य रहने व्यवस्था छ। राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगमा अध्यक्षसहित बढीमा पाँच जना सदस्य रहने व्यवस्था गरिएको छ तापनि उल्लिखित अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, लोकसेवा आयोग, निर्वाचन आयोग, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगहरूको गठन प्रक्रियालाई हेर्दा यी सबै आयोगहरूमा समानुपातिक सहभागिता र लैङ्गिक समानता अर्थात् महिलाको समानुपातिक सहभागितासम्बन्धी व्यवस्था गरिएको देखिँदैन। जनसङ्ख्याको आधारमा पुरुषभन्दा महिलाको जनसङ्ख्या बढी भए तापनि आयोगमा एकजना आदिवासी महिला सदस्य रहने अनिवार्य व्यवस्था गरिएको छैन।

४.९. अन्य आयोगहरूमा महिला सहभागितासम्बन्धी व्यवस्था

37 <https://lawcommission.gov.np/en/Nepal Constitution 2072>

नेपालको संविधान २०७२ अनुसार राष्ट्रिय महिला आयोगमा अध्यक्ष र अन्य चार जना सदस्य रहने व्यवस्था गरिएको छ । आयोगले आवश्यकता अनुसार प्रदेशमा आफ्नो कार्यालय स्थापना गर्न सक्ने व्यवस्थासमेत गरी आयोगको उपस्थिति प्रदेशमा हुने व्यवस्था गरिएको छ जुन सकारात्मक छ । महिलामाथि हुने हिंसा दिनानुदिन बढ्दै गएको आजको अवस्थामा राष्ट्रिय महिला आयोगको उपस्थिति केन्द्रीकृत नगरी प्रदेशमा हुने व्यवस्थाले गर्दा सबै हिंसा पीडित तथा अधिकारबाट वञ्चित महिलाहरूले अधिकार प्राप्त गर्ने अनुभूति गराएको देखिन्छ । त्यसैगरी वर्तमान संविधानले मात्र राष्ट्रिय समावेशी आयोग, आदिवासी जनजाति आयोग, मधेसी आयोग, थारू आयोग, मुस्लिम आयोग जस्ता अन्य आयोगहरूको आआफूने व्यवस्था रहने गरी व्यवस्था गरिए तापनि यी आयोगहरूको विस्तृत व्यवस्था संविधानमा गरिएको छैन । महिला आयोगदेखि बाहेक अन्य आयोगको गठन प्रक्रियालाई हेर्दा समानुपातिक सहभागिता र लैङ्गिक समानता तथा सहभागितासम्बन्धी प्रस्ट व्यवस्था गरिएको भने देखिँदैन ।

५. निर्णायक तहमा आदिवासी महिलाको प्रतिनिधित्व

५.१. २०६४ को संविधान सभामा आदिवासी जनजाति प्रतिनिधित्व

२०६२/०६३ को जनआन्दोलनपछि गठित पहिलो संविधान सभा (२०६४) संविधान निर्माणकै क्रममा विगठन हुन पुग्यो । वि.सं. २०६४ को संविधान सभामा कुल ६०१ सदस्यमध्ये आदिवासी जनजातिको प्रतिनिधित्व २१६ जना (३६ प्रतिशत) थियो जसमध्ये पुरुषको १४९ र महिला ६७ जनाको प्रतिनिधित्व थियो । आदिवासी जनजातिमध्ये पुरुषको ६९ र महिलाको ३१ प्रतिशत थियो ।

५.२. २०७० संविधान सभामा आदिवासी जनजाति प्रतिनिधित्व

२०७० को संविधान सभामा कुल ६०१ सदस्य सङ्ख्यामा आदिवासी जनजातिको १९१ जना (३१.७८ प्रतिशत) प्रतिनिधित्व थियो । आदिवासी जनजातिको सङ्ख्यामध्ये पुरुषको १३१ (६८.५८ प्रतिशत) र महिलाको ६० जना (३१.४१ प्रतिशत) प्रतिनिधित्व थियो । तुलनात्मक रूपमा २०६४ कोभन्दा २०७० को संविधान सभामा आदिवासी जनजाति प्रतिनिधित्व ५ प्रतिशत घटेको देखिन्छ ।^{३८}

५.३. राष्ट्रिय सभा (२०८०) मा आदिवासी जनजाति प्रतिनिधित्व

राष्ट्रिय सभाको कुल ५९ सदस्य सङ्ख्यामा आदिवासी जनजातिको प्रतिनिधित्व जम्मा ९

38 <https://election.gov.np/en/page/result-hor>

जना (१५.२५ प्रतिशत) रहेको छ । कुल सदस्य सङ्ख्यामा आदिवासी जनजाति पुरुष संख्या ६ जना (१०.१६ प्रतिशत) र महिला ३ जना (५.०८ प्रतिशत) रहेको छ ।

५.४. २०७९ प्रतिनिधि सभामा आदिवासी जनजाति महिलाको प्रतिनिधित्व

नेपालको संविधान २०७२ तथा प्रतिनिधि तथा प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४ बमोजिम निर्वाचन आयोगले मिति २०७९/०८/२८ मा सम्पन्न निर्वाचित प्रतिनिधि सभा सदस्यहरू तालिकामा उल्लेख गरिएबमोजिम लैङ्गिक, समानुपातिक तथा आदिवासी प्रतिनिधित्वको परिणामसमेतको विवरण उल्लेख गरिएको छ । संविधान सभाबाट नेपालको संविधान जारी भएपछि प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन वि.सं. २०७४ र २०७९ मा दुई पटक सम्पन्न भयो । निर्वाचनबाट प्रतिनिधि सभामा आदिवासी जनजाति समुदायको प्रतिनिधित्व तथ्याङ्कअनुसार वि.सं. २०७४ मा प्रत्यक्ष र समानुपातिक गरी कुल २७५ सदस्य सङ्ख्यामध्ये आदिवासी जनजातिको ९२ जना प्रतिनिधित्व थियो जुन कुल सदस्य सङ्ख्याको ३३.४५ प्रतिशत हो । आदिवासी जनजातिमध्ये पुरुष सदस्य सङ्ख्या जम्मा ५९ जना (२१.४५ प्रतिशत) र महिला सदस्य सङ्ख्या ३३ (१२ प्रतिशत) रहेको थियो । आदिवासी जनजातिको प्रतिनिधित्व ९२ मध्ये महिलाको सङ्ख्या ३३ (३५.८६ प्रतिशत) छ ।

वि.सं. २०७९ को प्रतिनिधि सभामा कुल २७५ सदस्यमध्ये आदिवासी जनजातिको प्रतिनिधित्व ८४ जना (३०.५४ प्रतिशत) छ । आदिवासी जनजातिमध्ये पुरुष सदस्य सङ्ख्या ४७ जना (५६ प्रतिशत) र महिला सदस्य सङ्ख्या ३७ जना (४४ प्रतिशत) छ । तुलनात्मक रूपमा हेर्दा प्रतिनिधि सभामा २०७४ को तुलनामा २०७९ मा ३ प्रतिशत आदिवासी जनजातिको प्रतिनिधित्व घटेको छ ।

राजनीतिक व्यवस्थाभिन्न व्यवस्थापकीय संरचनामा आदिवासी जनजातिको सहभागिता संविधान सभा २०६४ बाहेक संविधानसभा २०७० तथा व्यवस्थापिका संसदको निर्वाचन २०७४ र २०७९, प्रदेश सभाको निर्वाचन २०७४ र २०७९ र स्थानीय तहको निर्वाचन २०७४ र २०७९ अनुसार आदिवासी जनजातिको पूर्ण समानुपातिक सहभागिता देखिँदैन । तर आदिवासी जनजाति पुरुषको प्रतिनिधित्व महिलाको तुलनामा केही प्रतिशत बढी देखिन्छ । तर राज्य व्यवस्था तथा कानून निर्माण प्रक्रियामा आदिवासी जनजातिको सहभागिता संविधानको भावनाबमोजिम जनसङ्ख्याको अनुपातमा समानुपातिक सिद्धान्तअनुसार पूर्ण समानुपातिक छैन । राज्यको हरेक निकायमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हकलगायत मौलिक हकको प्रत्याभूती गरे तापनि नेपालको आदिवासी जनजाति महिलाहरू राज्यको कुनै पनि निकायमा समानुपातिक वा समावेशी सिद्धान्तबमोजिम पहुँच पुन सकेको छैन ।

यसरी माथि उल्लेख भएअनुसार नेपालमा रहेका आदिवासी महिलाहरूको निर्णायक तहमा वर्तमान अवस्था र लैङ्गिक सवालका सन्दर्भमा रहेको तथ्याङ्क तथा कानुनहरूको आधारमा अझै पनि आदिवासी महिलाहरूको हरेक सवालमा चुनौती रहेको देखिन्छ ।

समाजको आधार स्तम्भ समानताबिना कुनै पनि सभ्य समाजको अस्तित्व रहन सक्दैन । समानता प्रत्येक व्यक्ति, समाज र राष्ट्रको लक्ष्य हो । समान वर्ग, क्षेत्रका व्यक्तिहरूका लागि समानतामा आधारित संविधान तथा कानुनी व्यवस्थाले उनीहरूको अधिकारलाई संशोधन गर्दछ । तर सदिआँदैखि पछाडि पारिएका वर्ग, जातजाति, भाषाभाषी, दुर्गम क्षेत्रका व्यक्तिहरू तथा महिला वर्गहरू जसले समान अधिकार उपभोग गर्न सकेका हुँदैनन् उनीहरूका लागि सरकारले वा राज्यले समानतामा लान विशेष व्यवस्थाअन्तर्गत लैङ्गिक अन्तर हटाउने अवसरको सिर्जना, आरक्षण, प्राथमिकता, क्षमता अभिवृद्धि, सहूलियत, छुट, उपयुक्त वातावरण निर्माण, लैङ्गिक न्यायका व्यवस्थाहरू जस्ता उपाय संविधान तथा कानुन, नीतिमा नै अवलम्बन र व्यवहारिक रूपमा कार्यान्वयन हुनु पर्दछ ।

पुरुषसह समान रूपमा महिलाका हक र अधिकारहरू प्राप्तको वातावरण बनाउन त्यस्ता हक र अधिकारलाई कानुनतः प्राप्त योग्य बनाउनु लैङ्गिक न्याय हो भन्न सकिन्छ । यसलाई सारभूत समानताका रूपमा पनि लिइन्छ । साविक नेपालको न्याय प्रणाली प्रथाजनित नियमबाट सञ्चालन भए तापनि पछि हिन्दु दर्शनबाट प्रभावित हुन पुग्यो । धर्म, जात, वर्ण र लिङ्गका आधारमा शासन वा न्याय सञ्चालन हुँदै जाँदा महिलाको स्थान परिवारमा तल राखियो । निर्णय क्षमता हुँदैन भनि केवल पुरुष मात्रै परिवारको, समुदायको र शासन सत्ता वा राज्यको आधिपत्य हुन्छ भन्ने मान्यताले जरो गाडी आजसम्म पनि त्यो जरो उखेलिन सकिएको छैन । जुन संवैधानिक व्यवस्थामा मात्र सीमित रहेको देखिन्छ भने आदिवासी महिलाहरूलाई अभ्रसम्म उनीहरूकै पहिचान, आत्मनिर्णको अधिकार, सामूहिक अधिकारको बारेमा सरकार तथा संविधान ऐन कानुन मौन रहेको देखिन्छ ।

६. सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त (नजिर)

नेपाल सरकारले नेपालका आदिवासी जनजाति हरूको हक अधिकार संरक्षण गर्न बनेको ऐन आदिवासी जनजाति राष्ट्रिय उत्थान प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ को ७ को उपदफा (३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको व्यवस्थामा आदिवासी जनजाति महिला र पुरुषमा कार्यकारिणी परिषद्मा नियुक्त तथा छनौटमा विभेदपूर्ण व्यवस्थालाई संशोधन गर्न आदिवासी महिला कानुनी सचेतना समूहबाट सर्वोच्च अदालतमा रिट दायर गरिएको थियो । सर्वोच्च अदालतको फैसला यस प्रकार रहेको छ :

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित अधिवक्ता बसुन्धरा थापा विरुद्ध श्री ५ को सरकार मन्त्रिपरिषद्

सचिवालयसमेतको २०५९ सालको रिट नं. ८२ मा व्याख्या भएको सिद्धान्तबमोजिम सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९(२) ले सो महासन्धिको कानुनसरह मान्यता रहेकोसमेत स्पष्ट छ। नेपालमा महिला र पुरुषबिचको भेदभावमा प्रतिबन्ध लगाउने उपरोक्त महासन्धि कार्यान्वयनको विशेष कानुनी व्यवस्था गरिएको नपाइए तापनि उल्लेखित अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा हस्ताक्षर गरी त्यसमा भएका प्रावधानहरू पक्षराष्ट्रको रूपमा लागु गर्न पूर्ण सहमति जनाइसकेको र नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११ ले समानताको हकको प्रत्याभूति गर्दै सामान्य कानुनको प्रयोगमा कुनै पनि नागरिक माथि धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात जाति वा वैचारिक आस्था वा तीमध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव नगरिने व्यवस्था गरेकोले पुरुष र महिलाबिचको लैङ्गिक विभेद गर्न नपाइने व्यवस्थालाई उल्लेखित संवैधानिक प्रावधानले नै समेटेको मान्नुपर्ने देखिन आउँछ। यस प्रकार समान हैसियत राख्ने, समान अवस्थाका अन्य मनोनित सदस्यहरूको तुलनामा मनोनित महिला सदस्यहरूको पदावधि कम तोकिएको र निजहरू पुनः मनोनित हुन नसक्ने गरी अयोग्यसमेत सिर्जना गर्ने गरी आदिवासी जनजाति महिलाहरूको प्रतिनिधित्वका सम्बन्धमा भेदभावयुक्त व्यवस्था गरेको आदिवासी जनजाति राष्ट्रिय उत्थान प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ को ७ को उपदफा (३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको व्यवस्था नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ११ सँग बाझिएको देखिएकोले संविधानको धारा ८८(१) बमोजिम असंवैधानिक भई अमान्य र बदर घोषित हुने भनी सम्माननीय सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्त (नजिर) प्रतिपादित भएको छ।^{३९}

यस सम्मानित सर्वोच्च अदालतको प्रतिपादित नजिरको सिद्धान्तबमोजिम हाल आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन २०५८ संशोधन भई आदिवासी महिलाहरूको प्रतिनिधित्व केही सुनिश्चित गरेको अवस्था देखिन्छ।

७. निष्कर्ष र सुझावहरू

७.१ निष्कर्ष

समग्रमा नेपालको आदिवासी महिलाहरूको लैङ्गिक तथा सामूहिक अधिकारको सवाल विषयमा अध्ययन गरी आवश्यक सुझावहरू प्रस्तुत गर्ने क्रममा विशेषतः आदिवासी महिलाहरूमा लैङ्गिक विभेदलाई बढावा दिने सामाजिक संरचना, सोच, मूल्यमान्यता, प्रथा, परम्परा तथा कानुनहरू यथावत रूपमा कायम नै रहेको हुँदा लैङ्गिकतामा आधारित विभेदहरू विद्यमान रहेको पाइन्छ। यसका अलावा आदिवासी महिलाहरूको लैङ्गिक तथा सामूहिक सवालमा विभिन्न समस्या तथा चुनौतीहरू रहेको पाइन्छ। यस अध्ययनका मुख्य

39 supreme+court+nepal+website&oq=&gs_

lcrp=EgZjaHJvbWUqCQgAEcMYJxjqAjjJCAAQIxgnGOoCMgkIARAJG

उद्देश्यहरू आदिवासी महिलाहरूको लैङ्गिक समानता तथा सामूहिक सवालको अध्ययन गरी आवश्यक सुझाव पेस गर्नु रहेको छ। त्यसैले यस किसिमको आदिवासी महिलाहरूको सवाल समाधानका लागि सैद्धान्तिक आधारमा तथ्याङ्कहरूलाई व्याख्या विश्लेषण गरी राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय कानूनको वर्तमान अभ्याससमेतको आधारमा निष्कर्ष र सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ। आदिवासी महिलाहरूको लैङ्गिकता, आदिवासी नारीवाद, सामूहिक सवाल र विभिन्न तथ्याङ्कसमेतको आधारमा उनीहरूको वर्तमान अवस्था अध्ययन गर्दा आदिवासी महिलाहरूको हरेक निर्णायक तहमा प्रयाप्त अर्थपूर्ण सहभागिता रहेको नपाइएको संविधान तथा कानून नीतिहरूमा अहिलेसम्म सम्बोधन गरिएको पाइएन। नेपाल सरकारले संविधान तथा तिनै तहको सङ्घीय, प्रदेश तथा स्थानिय निकायका कानून, नीतिहरू तथा व्यवहारमासमेत लागु हुनु आवश्यक रहेको देखिन्छ। आदिवासी महिलाहरूलाई अभिसम्म उनीहरूको पहिचान, आत्मनिर्णयको अधिकार, सामूहिक अधिकारको बारेमा सरकार तथा संविधान, ऐन कानून मौन रहेको देखिन्छ।

७.२ सुझावहरू

नेपालको आदिवासी समुदायमा आदिवासी महिलाहरूको लैङ्गिक तथा सामूहिक अधिकारको सवालमा विभिन्न चुनौतीहरू रहेको पाइन्छ। आदिवासी महिलाहरूका सवालमा संविधान तथा कानून र व्यवहारिक रूपमा दीर्घकालीन प्रभाव र उपलब्धिहरूलाई ध्यानमा राखी प्रभावकारी लागु गरिनु पर्दछ। आदिवासी महिलाहरूको लैङ्गिक समानता तथा उनीहरूको सामूहिक सवालका समस्या समाधान गर्नु, राज्यका सबै तह र निकायहरूमा आदिवासी महिला तथा लैङ्गिक दृष्टिकोणलाई मूलप्रवाहीकरण गरी लैङ्गिक उत्तरदायी शासन पद्धति संस्थागत गर्नु, उनीहरूमाथि हुने सबै प्रकारका हिंसा, विभेद र शोषणको अन्त्य गरी हरेक क्षेत्रमा प्रभावकारी सहभागिता गराउनु, आदिवासी महिलाहरूको लैङ्गिक तथा सामूहिक अधिकारका सवालका समस्या समाधान गर्नका लागि निम्नलिखित सुझावहरू रहेका छन् :

१. EDAW, ILO,169, UNDRIP, ले आदिवासी समुदाय तथा आदिवासी महिलाहरूको हकमा भएका अधिकारहरू कार्यान्वयन गर्न संविधान, कानून तथा नीतिहरू विशेष गरेर आदिवासी लैङ्गिक बजेट निर्णयहरूमा सरोकारवालाहरूले राम्ररी अध्ययन गर्ने। साथै लागु गर्न कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारलाई दबाव दिने।
२. CEDAW Concluding Observation 2018 को सिफारिस नं.४१ (क) आदिवासी महिलाको आत्मनिर्णयको अधिकारलाई मूर्तरूप दिनको लागि संविधान संशोधन गर्न सरकारलाई सुझाव र दवाफ दिने।
३. CEDAW GR ३९ ले आदिवासी समुदायको जमीन, जल तथा प्राकृतिक साधन स्रोत

माथि प्रदान गरेको अधिकार लागु भए नभएको अध्ययन गर्ने, यदि नभएको अवस्थामा यसको कार्यान्वयनको लागि सङ्घर्ष गर्ने ।

४. नेपाल सरकारले आफैँ सहीछाप गरेको अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा सवालहरूमा उत्तरदायी बनाउन अभियान सञ्चालन गर्ने । साथै नेपाल सरकारको लैङ्गिक बजेटमा आदिवासी महिलाहरूको लागि उत्तरदायी बनाउनमा जोड दिने ।
५. आदिवासी महिलाहरूको पहिचान तथा आदिवासी नारीवादसम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान गरी व्यापक रूपमा जनचेतना जगाउने ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

International Documents and Declarations

<https://social.desa.un.org/issues/indigenous-peoples/unpfii> UNPFII २०००।

<https://www.unwomen.org/en/csw/brief-history>

United Nations Permanent Forum on Indigenous Issues. (2023). Indigenous peoples and the right to participate in decision making. United Nations. <https://social.desa.un.org/issues/indigenous-peoples>.

United Nations. (1979). Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW). <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women>

Committee on the Elimination of Discrimination against Women. (2022). General Recommendation No. 39 (2022) on the rights of Indigenous women and girls. Retrieved from <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-recommendation-no39-2022-rights-indigeneous>

Committee on the Elimination of Discrimination against Women. (2011). Concluding observation. Retrieved from <https://www.refworld.org/policy/polrec/cedaw/2011/en/84255>

United Nations. (1995). Beijing Declaration and Platform for Action. <https://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/BDPfA%20E.pdf>

United Nations. (2007). United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples (UNDRIP), Resolution 61/295. https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf

International Labour Organization. (1989). Convention concerning Indigenous and Tribal Peoples in Independent Countries (No. 169). https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEX-PUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C169

Indigenous Peoples' Council on Biocolonialism. (n.d.). Beijing Declaration of Indigenous Women. Retrieved from http://www.ipcb.org/resolutions/htmls/dec_beijing.html

<https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/>

<https://www.ohchr.org/en/documents/concluding-observations/concluding-observations-sixth-periodic-report-nepal-2018>

<https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-recommendation-no39-2022-rights-indigeneous>

Scholarly References

Gearon, J. (2021). *Indigenous feminism is our culture*. *Stanford Social Innovation Review*. https://ssir.org/articles/entry/indigenous_feminism_is_our_culture

https://ssir.org/bios/jihan_gearon

<https://www.wernative.org/articles/indigenous-feminism>

Keene, Adrienne J. "Representations matter: Supporting Native students in college environments." *Journal Committed to Social Change on Race and Ethnicity*, vol. 1, no. 1, 2015, pp. 102-111

<https://www.amazon.com/Long-Grass-Grows-Environmental-Colonization/dp/0807073784>

Gilio-Whitaker, D. (2020). *All the Real Indians Died Off: And 20 Other Myths About Native Americans*. Beacon Press.

Butler, J. (2018). Notion of Gender Performativity. Retrieved from https://studenttheses.uu.nl/bitstream/handle/20.500.12932/30880/JTTON_BScThesis_Judith_Butler_Gender_Performativity_FINAL.pdf

Legal and Governmental Documents

प्रचलित कानुनी प्रकाशनहरू

[https://lawcommission.gov.np/en/Nepal Constitution 2063](https://lawcommission.gov.np/en/Nepal%20Constitution%202063)

[https://lawcommission.gov.np/en/Nepal Constitution 2072](https://lawcommission.gov.np/en/Nepal%20Constitution%202072)

अन्तरिम संविधान २०६३ कानुन किताब व्यवस्था समिति ।

आदिवासी जनजाति आयोग ऐन, (२०७४), कानुन किताब व्यवस्था समिति ।

आदिवासी जनजाति आयोगको चौथो वार्षिक प्रतिवेदन, २०७९/०८०, आदिवासी जनजाति आयोग, पुलचोक ।

आदिवासी जनजाति उत्थान प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ कानुन किताब व्यवस्था समिति ।

आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, (२०५८) कानुन किताब व्यवस्था समिति ।

नेपालको संविधान २०७२, कानुन किताब व्यवस्था समिति ।

प्रतिनिधि तथा प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४, कानुन किताब व्यवस्था समिति

राष्ट्रिय लैङ्गिक समानता नीति, २०७७ ।

सर्वोच्च अदालत (२०६०), नि.नं. ७२१७, अड्क ५, पृ.३ ८९, नेपाल कानुन पत्रिका ।

सङ्घीय राज्यसंरचनामा भाषिक नीति र आदिवासीका भाषा

- डा. तारामणि राई

१. विषय प्रवेश

नेपाल सङ्घीयता कार्यान्वयनको दिशामा छ । यस अघि जहाँनियौं राणा शासन, एकतन्त्रीय पञ्चायत र राजासहितको प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाहरू भोगेका नेपाली जनता र नेपालका लागि सङ्घीयता नौलो अभ्यास हो । अहिले यो व्यवस्था 'सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र' को रूपमा निर्दिष्ट छ ।

नेपाल बहुजातीय-बहुसांस्कृतिक एवम् बहुभाषिक मुलुक हो । यस किसिमको विविधता नै नेपालको परिचायक हो । पछिल्लो नेपालको संविधान २०७२ मा विविधतापूर्ण नेपाली समाजको विशिष्टता प्रतिविम्बित हुन सकेको छ वा छैन भन्ने विषयमा विभिन्न टीका टिप्पणीहरू हुँदै पनि आएका छन् । आदिवासी जनजातिहरूको सन्दर्भमा त यो संविधानले अपेक्षित रूपमा सम्बोधन गर्न नसकेको जगजाहेर छ । यद्यपि विगतका व्यवस्थाहरूको तुलनामा यो व्यवस्था अग्रगामी र प्रगतिशील छ ।

संवैधानिक मुलुकमा संविधानलाई सर्वोच्च ठानिन्छ । संविधानको मर्मज्ञका रूपमा ऐन कानूनहरू आउने गर्छन् । कार्यान्वयनका लागि ऐन कानूनहरू सक्रिय हुन्छन् । विधेयक रूपमा संसदमा प्रस्तुत भएका मस्यौदाहरूले कानूनका रूपमा विकसित हुँदा संविधानलाई मार्ग प्रशस्त गर्ने ध्येयबाट निर्देशित हुनुपर्छ । संविधानमा भएका बुँदाहरूको सुविधाअनुसार व्याख्या र विश्लेषण गरिँदा कानूनहरू दुरुस्त बन्दैनन् र तिनले कार्यान्वयनका क्रममा जटिलता पैदा गरिदिन्छन् । त्यसैले कानून निर्माण आफैँमा चुनौतिपूर्ण कार्य भए तापनि अहिलेसम्म नेपालमा एकाधबाहेक धेरै कानूनहरू बन्न सकेका छैनन् । नेपालमा बोलिने भाषाहरूलाई नीतिगत रूपमा सम्बोधन गर्नका लागि भाषा आयोगको परिकल्पना गरिएको छ । संविधानले दिएको ५ वर्षको समयावधिभित्र प्रदेश सरकारको सरकारी कामकाजका भाषाहरू भाषा आयोगले सिफारिस गरे तापनि बाग्मती प्रदेशबाहेक अन्य ठाउँमा कानूनहरू बन्न सकेका छैनन् । त्यसो त सङ्घीय भाषा ऐन अहिलेसम्म बन्न सकेको छैन । कहिले कानून बन्ने र कहिले कार्यान्वयन हुने भन्ने कुराले भाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकासमै अवरुद्ध भइरहेको छ । नेपालमा बोलिने भाषाहरूमध्ये आदिवासी जनजाति समुदायले बोल्ने मातृभाषाहरू लोपोन्मुखको लामो सूचीमा रहेका छन् । यसो हुनुमा विगतमा एकल भाषिक नीतिका कारण थिए भने अहिले नीतिगत सुस्तताका कारण पनि सङ्कटापन्न अवस्थामा पुगेका भाषाहरू अझ गम्भीर सङ्कटमा परिरहेका छन् । यसको मुख्य कारण भनेकै अन्तिम पुस्ताका वक्ताहरूले बोल्ने भाषाको आयु लामो नहुनु हो ।

संविधानले प्रस्तावनामा 'बहुभाषिकतालाई मुलुकले अवलम्बन गर्ने छ' भन्ने कुरा उल्लेख गरेको छ । यो कुरा सङ्घीय राज्य संरचनामा कसरी प्रतिविम्बित भएको छ वा हुन सक्छ भन्ने कुराको छलफलका साथै आजसम्म नेपालमा बनेको भाषिक नीतिको ऐतिहासिकतासँग जोडेर अध्ययन गर्ने यो आलेखको मूल उद्देश्य रहेको छ ।

यस आलेखलाई ५ खण्डमा विभाजन गरिएको छ । खण्ड २ मा नेपालका आदिवासी भाषाहरूको अवस्था, खण्ड ३ मा संवैधानिक एवम् ऐन, कानूनमा भाषाको अवस्था, खण्ड ४ मा आदिवासी जनजातिका सवालमा भाषा नीति र कार्यान्वयनको अवस्थाका बारेमा परिचर्चा गरिएको छ भने खण्ड ५ मा निष्कर्षलाई समावेश गरिएको छ ।

२. नेपालका आदिवासी समुदायका भाषाहरूको अवस्था

नेपाल बहुभाषिक मुलुक हो । विश्वका धेरै भाषा बोलिने मुलुकभित्र नेपाल पनि पर्दछ । विश्वमा पपुवा न्युगिनी (८४० भाषा), इन्डोनेसिया (७०७), नाइजेरिया (५१७), भारत (४४७ भाषा) लगायत रसिया (१२५) पछि १६औँ स्थानमा नेपाल पर्दछ (Ethnologue, 2019) । वि.स. २०७८ सालको राष्ट्रिय जनगणनाले नेपालमा १२४ वटा भाषा बोलिने भनेर सूचीकृत गरेको छ ।

नेपालमा चार परिवारका भाषाहरू पाइन्छन् : क) भारोपेली ख) भोटबर्मेली ग) आग्नेय घ) द्रविड र भाषा परिवारको पहिचान नभैसकेको कसुन्डा भाषा नेपालमा रहेको छ । भाषाको सङ्ख्याको आधारमा सबैभन्दा बढी सङ्ख्या भोटबर्मेली भाषा परिवारभित्र पर्छन् भने वक्ता सङ्ख्याको हिसाबले भारोपेली भाषा परिवारका भाषा बोल्ने वक्ताहरू सबैभन्दा धेरै छन् । तालिका १ मा नेपालमा बोलिने आदिवासी जनजातिका भाषाहरूलाई प्रस्तुत गरिएका छन् ।

तालिका १: भाषा परिवारअनुसार नेपालमा बोलिने भाषाहरू यस प्रकार रहेका छन् :

क्रं सं	भाषा परिवार	भाषा
१	चिनियाँ तिब्बती भाषा परिवारका भाषा	तामाङ, नेपालभाषा (नेवारी), मगर ढुट, याक्थुङ/लिम्बू, गुरुङ, राई, बान्तावा, राजवंशी शेर्पा, चाम्लिङ, चेपाङ, सुनुवार, कुलुङ, थामी, थुलुङ, घले, साम्पाङ, धिमाल, खालिङ, वाम्बुले, बाहिङ/बायुङ, याक्खा, भुजेल, भोटे, याम्फु/याम्फे, नाछिरिङ, ह्योल्मो, दुमी, मेवाहाङ, पुमा, पहरी, आठपहरिया, दुङ्माली, जिरेल, चुम/नुब्री, छन्त्याल, राजी, थकाली, मेचे, कोयी, लोहोरुङ, डोल्पाली, मुगाली, जेरो/जेरुङ, कार्मारुङ, छिन्ताङ, ल्होपा, लाप्चा, मनाङ्गे, छिलिङ, दुरा, तिलुङ, ब्याँसी, बराम, मगर काइके, हायु, किसान, धुलेली, राउटे, लुर्गि म, कागते, वालुङ, नार-फु, तिचुरुङ पोइके, कीचे, फाङ्दुवाली, बेल्हारे, सुरेल, साम, बनकरिया (७२)

क्रं सं	भाषा परिवार	भाषा
२	भारोपेली भाषा परिवारको भाषा	राना थारू, दनुवार, अञ्जिका, माभ्नी, गन्गाई, ताजपुरिया, कुमाल, दराई, बोटे, डोने, सोनाहा (१२)
३	आग्नेसियाली भाषा परिवारको भाषा	सन्थाली (१)
४	द्रविड कभाषा परिवारको भाषा	उराँव र मुड्यारी (२)
५	अवर्गीकृत परिवारको भाषा	कुसुन्डा (१) (यो भाषालाई कुनै भाषा परिवारमा पर्दैन ।)
	जम्मा	

स्रोत: राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यलय (२०७८)

आदिवासी जनजाति मूलका भाषाअन्तर्गत चिनियाँ-तिब्बती, भारोपेली, आग्नेसियाली, द्रविड र कुसुन्डा भाषा परिवारअन्तर्गत ५ वटै भाषा परिवारका भाषाहरू पाइन्छन् । तामाङ, नेपाल भाषा (नेवारी), मगर ढुट, याक्थुङ/लिम्बू, गुरुङ, राई, बान्तावा, राजवंशी शेर्पा, चाम्लिङ, चेपाङ, सुनुवार, कुलुङ, थामी, थुलुङ, घले, साम्पाङ, धिमाल, खालिङ, वाम्बुले, बाहिङ/बायुङ, याक्खा, भुजेल, भोटे, याम्फु/याम्फे, नाछिरिङ, ह्योल्मो, दुमी, मेवाहाङ, पुमा, पहरी, आठपहरिया, दुङ्ममाली, दुङ्माली, जिरेल, चुमरनुब्री, छन्त्याल, राजी, थकाली, मेचे, कोथी, लोहोरुङ, डोल्पाली, मुगाली, जेरो/जेरुङ, कार्मारुङ, छिन्ताङ, ल्होपा, लाप्चा, मनाङ्गे, छिलिङ, दुरा, तिलुङ, ब्याँसी, बराम, मगर काइके, हायु, किसान, धुलेली, राउटे, लुटि म, कागते, वालुङ, नार-फु, तिचुरुङ पोङ्के, कोचे, फाङ्गुवाली, बेल्हारे, सुरेल, साम बनकरिया छन् । भारोपेली भाषा परिवारअन्तर्गत राना थारू, दनुवार, अञ्जिका, माभ्नी, गन्गाई, ताजपुरिया, कुमाल, दराई, बोटे, डोने, सोनाहा आदि छन् भने आग्नेसियाली भाषा परिवारको सन्थाल र द्रविड परिवारमा उराँव र मुड्यारी भाषा रहेका छन् । त्यसै गरी कुसुन्डा अवर्गीकृत भाषा परिवारभित्र पर्ने आदिवासीको भाषा हो ।

कुनै पनि भाषाको सङ्कटापन्ना मापन गर्नका लागि युनेस्कोको मोडेललाई आधार लिने गरिन्छ। युनेस्को (सन् २००३) ले भाषाको सङ्कटापन्नालाई मापन गर्न १) भाषाको पुस्तान्तरण २) वक्ताको सङ्ख्या ३) कुल जातीय सङ्ख्यामा भाषिक वक्ताको सङ्ख्या ४) भाषाका क्षेत्रमा प्रयोगको प्रवृत्ति ५) आम सञ्चार र नवीन क्षेत्रमा प्रयोगको स्थिति ६) भाषिक सामग्री ७) भाषानीति ८) समुदायको आफ्नो भाषाप्रतिको धारणा ९) अभिलेखीकरणको आकार र स्तर जस्ता आधारलाई अधि सारेको छ। यिनै आधारमा नेपालमा बोलिने भाषाहरूमध्ये ७१ वटा भाषाहरूलाई समावेश गरेको छ (मोस्ली सन् २०१०)।

क) असुरक्षित (vulnerable): अधिकांश बालबालिकाले भाषा बोले पनि घरमा केही प्रयोग क्षेत्रमा मात्र भाषाको प्रयोग हुन्छ भने त्यस्ता भाषाहरू असुरक्षित मानिन्छन्। यस समूहमा अङ्गिका, बान्तावा, चेपाङ, घले, जेरुङ, कोयी, कुलुङ, कुमाउनी, उराँव, साम्पाङ, सतार, सेके, तामाङ, शेर्पा, सिङसाबा, सुनुवार, थकाली र वाम्बुले गरी १८ वटा भाषाहरू रहेका छन्।

ख) निश्चित सङ्कटापन्न (definitely endangered)

यस समूहमा पर्ने भाषाहरूमा बालबालिकाले मातृभाषा सिकेका हुँदैनन्। यसभित्र आठपहरिया, बायुङ, ब्याँसी, चाम्लिङ, छन्त्याल, छिन्ताङ, छिलिङ, दार्मा, डोल्पो, दुङ्माली, गुरुङ, ग्यालमुन्दो, वालुङ, भोट, जिरेल, कागते, काङ्के, खाचड भोटे, खालिङ, खाम, लाङडाङ तिब्बती, लेप्चा, लिम्बू, लिमिरोङ तिब्बती, लोके तिब्बती, मगर, नार-फू, नेवार (नेपालभाषा), नुब्री, निस्याङ्बा (मनाङ्गे), थामी, थुलुङ, चुम गरी ३३ वटा भाषालाई समावेश गरिएको छ।

ग) अति सङ्कटापन्न (severly endangered)

यस समूहमा 'हजुरबा र त्यसभन्दा माथिका उमेरका व्यक्तिले बोल्छन्, 'बाबुआमा' उमेरका (पुस्ताका) व्यक्तिले यस्तो भाषा बुझ्छन् तर उनीहरूले आफूआफू बिचमा र बालबालिकासँग भाषा बोल्दैनन्। यस समूहमा दनुवार, दराई, धिमाल, कुमाल, लोहोरुङ, माभी, मेवाहाङ, नाछिरिङ, पुमा, राजी, राउटे र साम गरी १२ वटा भाषाहरू पर्छन्।

घ) नाजुक किसिमले सङ्कटापन्न (critically endangered)

यस समूहका भाषा बोल्ने वक्ता हजुरबा र त्यसमाथिको उमेरका हुन्छन् र उनीहरूले केही मात्रामा र कहिलेकहीं आफ्ना भाषा बोल्छन्। बराम, कुमुन्डा, दुमी, हायु, सुरेल, तिलुङ, याक्खा (७) भाषाहरू यसअन्तर्गत पर्छन्।

ड) लुप्त (extinct) यस समूहका भाषामा कुनै पनि वक्ताहरू बाँकी रहेका हुँदैनन्, त्यस्तो भाषाको रूपमा दुरा भाषालाई समावेश गरिएको छ^१ ।

तालिका २ मा उल्लेखित ५ वटा समूहमा पर्ने कुमाउनी र अङ्गिका जस्ता भाषाबाहेक सबै भाषा आदिवासीका हुन् । नेपालमा बोलिने भाषाहरूमा सङ्कटापन्न भाषाको सूचीमा सबैभन्दा बढी आदिवासी जनजातिका भाषाहरू पर्छन् भने लोपवान भाषाको सूची त्यही रूपमा बढिरहेको छ । चुक्वा, पोइङ जस्ता आदिवासीका भाषाहरू एकडेढ दशक अघि लोप भएका थिए (यादव र टुरिन, सन् २००५) ।

३. संवैधानिक एवम् ऐन, कानूनमा भाषाको व्यवस्था

संवैधानिक मुलुकहरूमा संविधान नै सर्वोच्च हो । अमेरिकाबाट सुरु भएको लिखित संविधानको परम्परा केही मुलुकहरूबाहेक विश्वका धेरै मुलुकहरूमा अभ्यास भैसकेको छ । नेपालमै पनि संवैधानिक व्यवस्था सुरु भएको भन्दा ७५ वर्षभन्दा बढी भैसकेको छ । संविधान मूल कानून भएकाले संविधानभन्दा कोही पनि माथि हुँदैन, तर विगतको इतिहास हेर्दा संविधान वा कानून ले नेपालको भाषिक विविधतालाई बारम्बार अस्वीकार गर्दै आएको देखिन्छ । राणाकालीन अन्धकार युगपश्चात पनि पञ्चायतकालीन व्यवस्थामा महेन्द्रिय राष्ट्रवादको परिणामस्वरूप 'एक राष्ट्र र एक भाषा' को नीतिले संवैधानिक रूपमै नेपालको भाषिक विविधतालाई निषेध गरेको देखिन्छ । मातृभाषामा साहित्य सृजना गरेका आधारमा सर्वस्वहरण र जेल जीवन जिउनु परेको दृष्टान्तहरू छन् । योन्जन-तामाङ (२०६३ पृ.८०) मा लेख्छन् :

नेवारी (नेपाल भाषा) का कविकेशरी चित्तधर 'हृदय' आमा शीर्षकको कविता नेपाल भाषामा प्रकाशित गरेबापत सन् १९४० मा १० वर्ष कैद परेका थिए भने कवि सिद्धिचरण श्रेष्ठले 'बर्षा' कविता नेपाल भाषामा प्रकाशित गरेबापत सन् १९४० मा सर्वस्वहरणसहित आजन्म कारावासमा परेका थिए (पृ.८०) ।

काठमाडौं महानगरपालिका र राजविराज नगरपालिकामा मातृभाषाको प्रयोगमा सर्वोच्च अदालतले २०५६ जेठ १८ गतेका दिन फैसला सुनाउँदै रोक लगायो, जसलाई मातृभाषा प्रेमीहरूले कालो दिनको रूपमा लिने गर्दछन् । कुनै पनि संवैधानिक मुलुकमा संविधान नै मूल कानून हुने भएकाले संवैधानिक रूपमै भाषाको संरक्षण, संवर्धन, प्रयोग एवम् भाषिक अधिकार जस्ता कुरालाई सुरक्षित गरेको हुन्छ ।

नेपालको इतिहासमा पहिलो पटक २००४ सालमा संविधान बन्यो । २००४ सालभन्दा

१ दुरा भाषाको वक्ता नरहे पनि पछिल्लो चरणमा यस भाषाको पुर्नजीवन दिने कार्य आरम्भ भएको छ । भाषा आयोगको समन्वयमा यस भाषाको भाषा कक्षा सञ्चालन गरिएको छ भने यसबाट प्रभावकारी ढङ्गबाट भाषा पुस्तान्तरण पनि भइरहेको छ ।

अधि नेपालमा लिखित संविधानको अभ्यास थिएन । वि. सं २००४ सालदेखि सुरु भएको संवैधानिक इतिहासमा आजसम्म ७ पटक संविधान जारी भएको छ जसलाई तालिका २ मा हेर्न सकिन्छ :

तालिका २ : नेपालमा विभिन्न समयमा जारी भएका संविधान

क्र.सं.	संविधान	मिति	कैफियत
१	नेपाल सरकारको वैधानिक कानुन	२००४	२००५ सालमा जारी भएको
२	नेपालको अन्तरिम विधान	२००७	
३	नेपाल अधिराज्यको संविधान	२०१५	
४	नेपालको संविधान	२०१९	
५	नेपाल अधिराज्यको संविधान	२०४७	
६	नेपालको अन्तरिम संविधान	२०६३	
७	नेपालको संविधान	२०७२	

२००४ सालको संविधान लागु हुनु अघि नेपालमा एकतन्त्रीय निरङ्कुश जहानियाँ राणा शासन थियो । जनताको आक्रोस र राणा विरोधी गतिविधिले उत्कर्ष लिनै अवस्था आइरहेको बखत राणा प्रधानमन्त्री पद्म शम्सेरले वि.सं २००४ साल माघ १३ गतेका दिन नेपाल सरकार वैधानिक कानुन २००४ घोषणा गरे । 'यो कानुन संवत् २००५ साल बैसाख १ गतेदेखि जारी हुने छ' भनी सो संविधानको धारा २ मा लेखिएको पाइन्छ । नेपालको संवैधानिक कानुन को विकासको क्रममा यो नै पहिलो लिखित दस्तावेज हो ।

यस संविधानमा भाषासम्बन्धी एउटा मात्र धारा ४४ मा व्यवस्था गरिएको छ । यस धाराले नेपाली भाषालाई राष्ट्र भाषाको पगरी गुथाउँदै व्यवस्थापिका सभामा छलफलको माध्यमको भाषा रूपमा व्यवस्था गरिएको छ- धारा ४४ को 'व्यवस्थापिका सभाका सबै कुराकानी छलफल इत्यादि राष्ट्रभाषा नेपालीमा नै हुने छ ।' भनेर नेपाली भाषाको जगलाई बलियो बनाउने काम भयो । यसबेला अन्य भाषाभाषीलाई चिन्ने काम भएन । बरू निषेधका लागि बलियो जग निर्माण भयो ।

२००४ सालमा तथाकथित रूपमा बनाइएको संविधानले जनताको बढ्दो असन्तुष्टिको उभारलाई छेक्न सकेन । बरू राणा शासन विरुद्धको ऐतिहासिक जनआन्दोलन २००७ सालमा सफल हुन पुग्यो र एकतन्त्रीय राणा शासनको अन्त्य हुँदै प्रजान्त्रिको स्थापना भयो । नेपालको इतिहासमा प्रजान्त्रिक स्थापना एउटा ऐतिहासिक घटना हो । अन्तरिम काल २०१५

सालसम्मै चलिरह्यो । ८ वर्षसम्म तन्किएको संशोधन प्रकृया ६ पटकसम्म संशोधन गरिएको थियो । संशोधनले राजालाई बलियो बनाउँदै लम्यो ।

यस संविधानमा मौलिक अधिकारको व्यवस्था गरिएको भए तापनि भाषासम्बन्धी कतै कुनै कुरा उल्लेख गरिएको छैन । किनभने राणाशासनको एकतन्त्रीय धड्धडीबाट भर्खर मुक्ति पाएकाहरूले नेपालमा भाषिक विविधता छ भनेर महसुस नै गरेनन् । त्यसैले भाषाका विषयमा भने संविधानले केही बोलेको देखिँदैन ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५ फागुन १ गतेका दिन शाही घोषणाद्वारा जारी गरी २०१५ सालको संविधान अस्तित्वमा आएको थियो । यो संविधानलाई वेलायतका नागरिक आइभर जेनिङ्सले प्रभावित तुल्याउने काम गरेका थिए । उनी एक भाषाका हिमायती थिए । संविधान निर्माणमा उनको सल्लाहकारको रूपमा सक्रिय भूमिका रह्यो । यस संविधानलाई २००७ सालको जनक्रान्तिको उपलब्धि र रूपमा हेरिए तापनि भाषा व्यवस्था र प्रावधानको दृष्टिले यो संविधानको केही भूमिका देखिँदैन । खासगरी यो संविधान राणाकालीन संविधानकै निरन्तरता थियो । यसमा मूलतः शब्द मात्र हेरफेर गरिएको छ । यस संविधानको धारा ७० मा राष्ट्र भाषाको बारेमा व्यवस्था गर्दै उल्लेख गरेको छ : 'देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हुने छ' ।

संविधानले राजालाई शक्तिशाली बनाइरहेकै जगमा टेकेर राजा महेन्द्रले २०१७ पुष १ गतेका दिन निर्वाचनद्वारा स्थापित प्रजातन्त्रिक सरकारलाई 'कु' गरे । त्यसपछि निर्दलीय पञ्चायती शासन व्यवस्थालाई अगाडि बढाए । यो संविधानमा भाषासम्बन्धी पूर्ववत् धारालाई नै दोहोर्‍याइएको र थपमा नेपाली नागरिकता लिने विदेशीले नेपाली भाषा बोल्न र लेख्न जानेको हुनुपर्ने अर्को सर्त अघि सारेको छ :

३.१ नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा भाषा

२००७ सालको राजनीतिक परिवर्तन पछि २०४७ को प्रजातन्त्र पुनःस्थापनासहितको राजनीतिक घटनाक्रम निकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । राणाबाट खोसिएको अधिकारलाई २०१७ सालमा आएर तत्कालीन राजा त्रिभुवनले 'कु' गरे । ठुलो सङ्घर्ष र बलिदानीले प्राप्त भएको अधिकारलाई राजाले हर्ने काम गरे र ३० वर्षसम्म निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्था लागु गरे ।

पञ्चायती शासनको विरुद्धमा लागेबापत धेरैले जेलनेल भोगे । प्रजातन्त्रप्रेमी सयौं नेपालीहरू सहिद हुन पुगे । २०४६ सालको जनआन्दोलनले प्रजातन्त्र पुनःस्थापना हुन पुग्यो । प्रजातान्त्रिक सरकारमार्फत् २०४७ मा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ लागु भयो ।

यस संविधानले पहिलो पटक नेपाललाई बहुभाषिक मुलुकको रूपमा आत्मसात् गर्दै धारा ४

अधिराज्य भन्ने शीर्षकमा 'नेपाल एक बहुजातीय, बहुभाषिक.....अधिराज्य हो।' भन्ने कुरालाई आत्मसात् गर्‍यो। संविधानको धारा ६ मा भने नेपाली भाषा भनेर तोकदै उक्त भाषामा मात्र सरकारी कामकाजको भाषा हुने भनेर विगतको संवैधानिक व्यवस्थालाई नै प्रकारान्तरले निरन्तरता दियो।

धारा ६ राष्ट्र भाषा शीर्षकमा क्रमशः (१) 'देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हो। नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा हुने छ।' (२) 'नेपालका विभिन्न भागमा मातृभाषाका रूपमा बोलिने सबै भाषाहरू नेपालका राष्ट्रिय भाषा हुन्।' भनेर व्यवस्था गरियो। यसमा पनि धारा ६ को (२) मा मातृभाषाका रूपमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रिय भाषा हुन् भनेर विभेदको जग बसाल्ने काम भयो। यसबाट नेपाली भाषा र अन्य भाषाको बिचमा तुलना हुन सक्दैन भन्ने किसिमले नजिर बसाल्ने काम भयो।

धारा ९ को नागरिकताको प्राप्त शीर्षकमा '... विदेशीलाई नेपाली नागरिकता प्राप्त...गर्न' का लागि नेपालको राष्ट्रभाषा बोल्न र लेख्न जानेको हुनुपर्ने भनेर नेपाली भाषालाई नै पृष्ठपोषण गर्ने काम गरियो। त्यसैगरी धारा १८ को संस्कृति तथा शिक्षासम्बन्धी हकमा क्रमशः (१) 'नेपाल अधिराज्यमा बसोबास गर्ने प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि र संस्कृतिको संरक्षण र संवर्धन गर्ने अधिकार हुने छ।' (२) 'प्रत्येक समुदायले बालबालिकालाई प्राथमिक तहसम्म आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा दिने गरी विद्यालय सञ्चालन गर्न पाउने छ।' भन्ने व्यवस्था गरियो। धारा १८ (२) ले मातृभाषामा शिक्षा दिन चाहने समुदायले आफैले विद्यालय खोल्नु पर्ने र यसका लागि राज्यले कुनै दायित्व वहन नगर्ने कुराको व्यवस्था गरियो। यो एक किसिमको खोक्रो नारा सिबाय केही थिएन।

३.२ नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ मा भाषा

२०४७ सालको संविधानले एकातिर जनताको भावनालाई समेट्न सकिरहेको थिएन भने अर्कातिर राजसंस्था ज्युँका ल्युँ थियो। त्यसैगरी संसदीय राजनीतिको अभ्यास असफल हुँदै गइरहेको थियो। यही बेथितिको जगमा माओवादी पार्टीको उदय भयो र दशवर्षसम्म सशस्त्र विद्रोह गर्‍यो।

पछिल्लो चरणमा राजाको रूपमा रहेका ज्ञानेन्द्रले कार्यकारी भूमिका निर्वाह गरेका थिए। यसले दलहरू पनि रुष्ट भए र धुवीकृत हुन पुगे। फलस्वरूप २०६२-६३ सालको जनआन्दोलन १९ दिनसम्म चल्यो।

जसले १९ दिन लामो जनआन्दोलनको परिणामस्वरूप बैशाख ११ गते देशमा शाही शासन र सत्ताको पनि अन्त्य भयो। लोकतन्त्रको स्थापना मात्र भएन गणतन्त्रको जग पनि बस्यो। ६०१

सदस्यीय व्यवस्थापिका-संसदले तयार गरेको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ सोही साल माघ १ गते पारित भयो र सोही दिनदेखि लागु पनि भयो ।

यस संविधानले निम्नानुसार भाषिक व्यवस्थाहरू गरेको छ :

धारा ३. राष्ट्र: 'बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त ..राष्ट्र हो ।'

धारा ५. राष्ट्र भाषा: (१) 'नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रभाषा हुन् ।'

२) 'देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा हुने छ ।'

३) 'उपधारा (४.२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि स्थानीय निकाय तथा कार्यालयमा मातृभाषा प्रयोग गर्न कुनै बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन । त्यसरी प्रयोग गरिएको भाषालाई राज्यले सरकारी कामकाजको भाषामा रूपान्तरण गरी अभिलेख राख्ने छ ।'

धारा १३. समानताको हक : (२) 'सामान्य कानूनको प्रयोगमा कुनै पनि नागरिकमाथि धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात, जाति, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्था वा तीमध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गरिने छैन ।'

३) 'राज्यले नागरिकहरूका बिच धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्था वा तीमध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गरिने छैन ।'

धारा १७. शिक्षा तथा संस्कृतिसम्बन्धी हक (१) 'प्रत्येक समुदायलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा आधारभूत शिक्षा पाउने हक हुने छ ।'

३) 'नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संरक्षण र संवर्धन गर्ने हक हुने छ ।'

यस संविधानको धारा ३३ मा राज्यको दायित्व, धारा ३४ मा राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरू र धारा ३५ मा राज्यका नीतिहरूमा पनि भाषा परेको छ ।

संविधानमा उल्लेखित ४ वटा धारामा ८ वटा भाषिक प्रावधानहरू छन् । यीमध्ये केही व्यवस्था नयाँ देखिन्छ । यस संविधानले 'नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रभाषा हुन् (धारा ५.१) भनेर सबै भाषालाई समानता देखाइएको छ ।'

त्यसैगरी भाषालाई 'स्थानीय निकाय तथा कार्यालयमा मातृभाषा प्रयोग गर्न (धारा ५.३) सकिने गरी मातृभाषाको प्रयोगलाई प्रशासन क्षेत्रमा पनि विस्तार गरिएको छ ।

मातृभाषी बालबालिकाले आफ्नो 'मातृभाषामा आधारभूत शिक्षा पाउने हक' (१७.१) को पनि व्यवस्था गरिएको छ ।

नेपालको संवैधानिक इतिहासमा पहिलो पटक यस संविधानले सबै भाषालाई समानताको हक प्रदान गरेको हो, भाषाको आधारमा भेदभाव गरिने छैन भनेर प्रतिवद्धता पनि जाहेर गरेको छ (धारा १३)। यसभन्दा अगाडिका कुनै संविधानमा भाषिक समानताको हकको व्यवस्था गरिएको थिएन। यस आधारमा हेर्दा पहिलेका संविधानहरूभन्दा अन्तरिम संविधान निकै गतिशील र केही हदसम्म न्यायपूर्ण पनि देखिन्छ।

३.३ नेपालको संविधान २०७२

वि.सं.२०७२ संविधानले समानताको हक त स्थापित गरेको देखिन्छ तर पनि निश्चित बन्न सकिने अवस्था देखिँदैन। किनभने कार्यान्वयन र व्यवहारको कसीमा राखेर नहेरेसम्म यसै भन्न सकिन्छ। जे होस् अहिलेको संवैधानिक व्यवस्थाले नेपाली भाषाको प्रयोग क्षेत्रलाई तोकिदिएको छ। नेपालमा सातौँ संविधान असोज ३ गते २०७२ मा जारी भयो। यो संविधानको ३५ भाग, ३०८ धारा र ९ अनुसूची छन्। यस संविधानमा भाषासम्बन्धी ७ वटा धाराहरू समाविष्ट छन्, जस्तै:

धारा ६. राष्ट्रभाषा: नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रभाषा हुन्।

धारा ७ सरकारी कामकाजको भाषा :

१) देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषा नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा हुने छ।

२) नेपाली भाषाका अतिरिक्त प्रदेशले आफ्नो प्रदेशभित्र बहुसंख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी अन्य राष्ट्रभाषालाई प्रदेश कानून बमोजिम प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण गर्न सक्ने छ।

३) भाषासम्बन्धी अन्य कुरा भाषा आयोगको सिफारिसमा नेपाल सरकारले निर्णय गरेबमोजिम हुने छ।

धारा १८. समानताको हक:

२) सामान्य कानूनको प्रयोगमा उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, आर्थिक अवस्था, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गरिने छैन।

३) राज्यले नागरिकहरूका बिच उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, आर्थिक अवस्था, भाषा, क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गर्ने छैन।

धारा ३१. शिक्षा सम्बन्धी हक : (१) प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक

हुने छ ।

- २) प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क पाउने हक हुने छ ।
- ५) नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानुन बमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुने छ ।

धारा ३२. भाषा तथा संस्कृतिको हक : (१) प्रत्येक व्यक्ति र समुदायलाई आफ्नो भाषा प्रयोग गर्ने हक हुने छ ।

- ३) नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संवर्धन र संरक्षण गर्ने हक हुने छ ।

धारा ५१ (ग) सामाजिक र सांस्कृतिक रूपान्तरणसम्बन्धी नीति: (७) बहुभाषिक नीति अवलम्बन गर्ने ।

धारा २८७. भाषा आयोग: (१) यो संविधान प्रारम्भ भएको मितिले एक वर्षभित्र नेपाल सरकारले प्रदेशहरूको प्रतिनिधित्व हुने गरी एक भाषा आयोगको गठन गर्ने छ ।

६) भाषा आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुने छ :

(क) सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा मान्यता पाउन पूरा गर्नुपर्ने आधारहरूको निर्धारण गरी नेपाल सरकार समक्ष भाषाको सिफारिस गर्ने,

ख) भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरूको नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने ग) मातृभाषाहरूको विकासको स्तर मापन गरी शिक्षामा प्रयोगको सम्भाव्यताका बारेमा नेपाल सरकारसमक्ष सुझाव पेस गर्ने घ) भाषाहरूको अध्ययन, अनुसन्धान र अनुगमन गर्ने ।

७) भाषा आयोगले उपधारा (६) को खण्ड (क) बमोजिमको कार्य आयोग गठन भएको मितिले पाँच वर्ष भित्र सम्पन्न गर्ने छ ।

८) नेपाल सरकारले प्रदेश सरकारसँग समन्वय गरी प्रदेशमा भाषा आयोगको शाखा स्थापना गर्न सक्ने छ ।

९) भाषा आयोगको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यविधि सङ्घीय कानुनबमोजिम हुने छ ।

यस अतिरिक्त संविधानको प्रस्तावनामा (क) बहुभाषिकतालाई आत्मसात् गरी ख) भाषा विभेदको अन्त्य गरी समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने जस्ता शब्दवली परेका छन्। राज्यको निर्देश सिद्धान्तहरूमा भाषा शब्द नपरे तापनि (ग) राज्यका नीतिहरूमा राष्ट्रिय एकता, पारस्परिक सद्भाव, सहिष्णुता र एक्यवद्धता कायम गर्ने सन्दर्भमा भाषा शब्दवलीको समाविष्ट छ।

यस संविधानमा व्यवस्थित ७ मध्ये ३ ओटा प्रावधान नयाँ छन्, जस्तै :

पहिलो, यस संविधानले नेपाली भाषाका अतिरिक्त प्रदेशले आफ्नो प्रदेशभित्र बहुसङ्ख्यक जनताले बाल्ने एक वा एकभन्दा बढी अन्य राष्ट्रभाषालाई प्रदेश कानुनबमोजिम प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण गर्न सक्ने छ' (धारा ७.२) भनेर नेपाली भाषाबाहेकका अन्य मातृभाषाहरू पनि सरकारी कामकाजको भाषा हुने व्यवस्था गरिएको छ। यो अहिलेसम्मकै महत्त्वपूर्ण उपलब्धि मान्न सकिन्छ।

यस्तै गरी २०६३ को संविधानले त 'स्थानीय निकाय तथा कार्यालयमा मातृभाषा प्रयोग गर्न' (धारा ५.३) सकिने व्यवस्था गरिएको थियो तर यो प्रावधान वर्तमान संविधानमा भने छैन।

दोस्रो, धारा ५१ (ग) (७) मा 'बहुभाषिक नीति अवलम्बन गर्ने' प्रावधान छ। यो धारा पनि पहिलो पटक आएको छ। नेपालमा हालसम्म भाषा नीतिको निर्माण भएको छैन।

तेस्रो, यस संविधानमा भाषा आयोगको गठन गर्ने प्रावधान छ (धारा २८७.१) र यस आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार पनि तोकिएको छ। अब नेपालको भाषा समस्या क्रमशः हल हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ। योजन (२०७४) लेख्छन्ः

'मातृभाषीहरूको आकाङ्क्षा अनुरूप र अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि महासन्धीअनुरूप यो संविधानमा भाषिक प्रावधान पाईदैन। अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको रूपमा रहेको महासन्धी, घोषणापत्र आदिलाई यस संविधानले पनि बेवास्ता गरिएको छ। यसको चर्चा मातृभाषीहरूको आकाङ्क्षा र अपेक्षा शीर्षकमा गरिएको छ।'

यसपश्चात भाषा आयोग ऐन २०७४ प्रमाणीकरण भएर आइसकेपछि भाषा आयोगलाई निम्नानुसारको काम, कर्तव्य र अधिकार प्रदान गरेको छ :

संविधानको धारा २८७ को उपधारा (६) मा उल्लिखित काम, कर्तव्य र अधिकारका अतिरिक्त आयोगको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुने छ-

क) नेपालमा बोलिने मातृभाषाको पहिचान गर्ने,

ख) नेपालमा बोलिने मातृभाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि नेपाल सरकार, प्रदेश

सरकार वा स्थानीय तहका सरकारले अपनाउनुपर्ने नीतिगत वा संस्थागत उपायहरूको बारेमा नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने,

- ग) नेपालमा बोलिने मातृभाषा तथा लिपिको संरक्षण, सम्बर्धन र विकासका लागि आवश्यक कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्न तथा गराउन सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस गर्ने,
- घ) नेपालमा बोलिने मातृभाषा र तिनको इतिहासको अध्ययन, अनुसन्धान गरी प्रकाशन गर्ने,
- ङ) विभिन्न समुदायको मातृभाषा तथा लिपि संरक्षण, संवर्धन र विकास गर्न त्यस्तो भाषाको पुस्तक प्रकाशन गर्ने तथा त्यस्तो पुस्तक प्रकाशन गर्न सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस गर्ने,
- च) नेपालमा बोलिने मातृभाषाको प्रयोगलाई प्रविधिमैत्री बनाउन अध्ययन अनुसन्धान गरी उपयुक्त उपाय अवलम्बन गर्न सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस गर्ने,
- छ) राष्ट्र भाषाका भाषा विज्ञको सूची तयार गर्ने ।

भाषा आयोग आफू स्वयमूले काम गर्ने नसक्ने अवस्थामा विज्ञसँग परामर्श लिन सक्ने प्रावधानको समेत व्यवस्था गरेको छ ।

प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषाका सम्बन्धमा नेपालको संविधानको धारा ७ (२) बमोजिम प्रदेशले नेपाली भाषाका अतिरिक्त आफ्नो प्रदेशभित्र बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी अन्य राष्ट्रभाषालाई प्रदेश कानूनबमोजिम प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण गर्न सक्ने गरी संविधानमा भएको व्यवस्थाको कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा मान्यता पाउन पूरा गर्नुपर्ने आधारहरूको निर्धारण गरी आयोगले नेपाल सरकारसमक्ष गरका सिफारिसहरू निम्नानुसार छन् (सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू २०७८, पृ. १४८-१५०) :

(१) अधिक जनसङ्ख्या भएको भाषा (२) स्तरगत भाषा योजनाको आधार (शिक्षा, आमसञ्चार आदिमा कार्य विस्तार) भएको भाषा (३) लेखन प्रणाली (वर्ण पहिचान, मानकीकरण, स्तरीकरण, शब्दभन्डार, व्याकरण, साहित्य सिर्जना आदि) विकास भएको भाषा (४) सरकारी अभिलेखन राख्न र सूचना सम्प्रेषणको काम गर्न सकिने भाषा (५) आधारभूत सेवा (शिक्षा, स्वास्थ्य, संस्कृति, सुरक्षा, जनप्रशासन, अड्डा अदालत, वित्तीय कारोबार, विज्ञान-प्रविधि, जनजीविका, कृषि आदि) मा प्रयोग भइरहेको भाषा (६) शिक्षाको माध्यमको रूपमा प्रयोग भइरहेको भाषा (७) वक्ताहरूको सघनता (कुनै एक ठाउँमा) र विस्तार (अन्यत्र पनि फैलिएको) भएको भाषा (८) भाषाको जीवन्तता भएको (मौखिक तथा लिखित परम्परा पुस्तान्तरण भइरहेको) भाषा (९) सञ्चार (विद्युत तथा मुद्रण माध्यम) मा प्रयोग भइरहेको

भाषा (१०) प्रविधि उन्मुख वा प्रविधि प्रयोग गरिरहेको भाषा (अन्तरभाषा अनुवाद प्रणाली पनि भएको) (११) भाषाका वक्ता र भाषिक समुदायको सहभागिता, सक्रियता र प्रतिबद्धता रहेको भाषा ।

यस अतिरिक्त भाषा आयोगले स्थानीय तहमासमेत (१) बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने र (२) स्तरगत भाषा योजना भएको भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषा बनाउन सकिने प्रस्ताव गरेको छ । स्थानीय तहको सरकारी कामकाजको भाषाको सम्बन्धमा भाषा आयोगले नेपाल सरकारसमक्ष निम्नानुसार बुँदा पनि सिफारिस गरेको छ (सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू २०७८) :

तालिका ३ : सिफारिस गरिएका प्रदेशका सरकारी कामकाजको भाषा

क्र. सं.	प्रदेश	नेपाली भाषाका अतिरिक्त प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा	प्रदेशमा १% वक्ता भएका अन्य भाषा
१	प्रदेश नं. १	मैथिली (११.१९) र लिम्बू (७.३१)	थारू (३.९२), तामाङ (३.९२), मगर (३.२३), बान्तावा (२.८९), उर्दू (२.७७), राजवंशी (२.६७), राई (२.६६), नेवार (१.७१), चाम्लिङ (१.६६), शेर्पा (१.४८) र सन्थाली (१.०८)
२	मधेश प्रदेश	मैथिली (४५.३०), भोजपुरी (१८.५८) र बज्जिका (१४.६५)	नेपाली (६.६७) उर्दू (५.८७), थारू (३.७७) र तामाङ (१.९४)
३	बाग्मती प्रदेश	तामाङ (१८.३२) र नेवार (१२.३०)	मगर (१.८२), थारू (१.३४) र मैथिली (१.२१)
४	गण्डकी प्रदेश	मगर ९.०३, गुरुङ (७.८५) र भोजपुरी (७.०७)	थारू (२.३८), नेवार (१.५८) र तामाङ (१.३२)
५	लुम्बिनी प्रदेश	थारू (१३.१५) र अवधी (११.५२)	भोजपुरी (७.५५), उर्दू (५.२८), मगर (४.५४) र मैथिली (१.०२)
६	कर्णाली प्रदेश	मगर (२.२६)	-

क्र. सं.	प्रदेश	नेपाली भाषाका अतिरिक्त प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा	प्रदेशमा १% वक्ता भएका अन्य भाषा
७	सुदूरपश्चिम प्रदेश	डोट्याली (३०.४५) र थारू (१७.०१)	बैतेडेली (१०.६५), अछामी (५.५८) र बभाङ्गी (२.६४)

स्रोत : सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू (२०७८)

तालिका ३ मा हेर्दा भाषा आयोगले नेपालमा बोलिने आदिवासी जनजातिका भाषाहरूमध्ये प्रदेश नं. १ मा लिम्बू, बाग्मतीबाट तामाङ र नेवार (नेपाल भाषा), गण्डकी प्रदेशबाट मगर र गुरुङ (तमु), त्यसैगरी लुम्बिनी प्रदेशबाट थारू, कर्णाली प्रदेशबाट मगर र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा थारूलाई नेपाली भाषाको अतिरिक्त प्रदेशको भाषाको रूपमा सिफारिस गरेको छ। साथै प्रदेशमा बोलिने १ प्रतिशतभन्दा बढी भएका वक्ता सङ्ख्या भएका भाषालाई समेत निर्धारण गरिएका मापदण्ड वा आधार पुगेमा क्रमशः सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा प्रयोग गर्न सकिने गरी मार्ग प्रशस्त गरिदिएको छ।

भाषा आयोगले २०६८ सालको राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्कका आधारमा विशेष गरी प्रदेश नं. १ मा देखिएको समस्याका कारण २०७८ सालको राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्कअनुसार पुनरावलोकन गर्न सकिने छ भनेर थप प्रावधानको व्यवस्था गरेको थियो :

प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषाका अतिरिक्त प्रदेशभित्र बोलिने राष्ट्रभाषाहरूमध्ये प्रदेशको भूगोल, इतिहास र संस्कृतिको मौलिक पहिचान बोकेको भाषाको सम्मान, संरक्षण र विकासका लागि प्रदेशको भाषिक सम्पदाका रूपमा प्रदेश कानूनबमोजिम कुनै भाषालाई विशिष्ट पहिचान दिन सकिने छ। यो प्रावधानले पनि सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा सिफारिस हुन नसकेको हकमा विशिष्ट पहिचान दिँदै विकास गर्न सकिनेतर्फ इञ्जित गरेको छ जुन सन्धानीय देखिन्छ (सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू २०७८; १४८-१५३)।

२०७८ सालको राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्क पनि भरपर्दो देखिएन। किरातभित्रको राई जातिको विशिष्टतालाई बुझ्ने गरी तथ्याङ्क यो पटकको तथ्याङ्कमा पनि आउन सकेन। राई एउटा जाति भए पनि यसभित्र २६ बढी भाषिक समुदायहरू छन्। राई भनेर आएको गोलमटोल विवरणले न चाम्लिङको हो, न बान्तावा हो नकि अन्य थुलुङ वा पुमाको हो, कुन भाषिक समुदायको यो विवरण हो भन्ने कुरा पनि खुट्याउन गाह्रो भएको छ, जसले गर्दा प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा राईभित्रका कुनै पनि मातृभाषाले स्थान पाउन त सकेन नै जसले गर्दा ऐतिहासिक र माभक्तिरातको समुदायलाई नीतिगत रूपमा अन्याय हुन पुगेको छ।

भाषा आयोगले नेपाल सरकारलाई प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा सिफारिस गरेका भए तापनि कार्यान्वयनका चुनौतिहरू भने रहेका छन्। सबभन्दा पहिलो कुरा नेपालमा व्यवस्था परिवर्तन भए पनि हिजोको एकल र एकात्मक राज्य व्यवस्थाको धड्धडी हट्न सकेको छैन। नेपालको विविधतालाई अङ्गीकार गर्ने कुरा नारामा मात्र सीमित गर्ने व्यवहारमा तदारुकता देखाउन उदासिन हुने मनोविज्ञान कायमै छ। त्यसैगरी भाषिक, सामाजिक तथा जातीय संघर्षस्थाका साथै मातृभाषी अभियन्ताहरू समेतले पनि यसप्रति तदारुकता देखाउन सकिरहेको छैन।

स्थानीय तहमा सरकारी कामकाजको भाषा कार्यान्वयनको लागि नेपाल सरकारको स्वीकृति चाहिन्छ भनिएको छ। 'नेपाल सरकार' भनेको 'सङ्घीय सरकार' हो। सरकारी कामकाजको भाषा लागु गराउन त्यो बुँदा बाधक हुनसक्ने देखिन्छ सहजीकरण गर्ने कुरा पनि चुनौती बनेको छ। कतिपय भाषाहरूलाई भाषा आयोगबाट निर्धारित आधारहरू पूरा गर्न निकै लामो यात्रा तय गर्नुपर्ने हुनसक्छ।

त्यसो त जति चुनौतिहरू हुन्छन्, अवसर पनि त्यही रूपमा नीहित रहेको हुन्छ। नेपालका सबै प्रमुख भाषाहरू मात्र होइन सबै जसो रैथाने मातृभाषाहरूले आआफ्ना भाषिक मानव अधिकार प्राप्त गर्न सक्ने सम्भावना छ, जसलाई संविधानले प्रत्याभूत गराएको छ (योन्जन-तामाङ २०७९ पृ.१५)। जीवन्त मातृभाषाहरू सरकारी कामकाजको भाषा हुने सम्भावना पनि प्रबल छ। यी सम्भावनाहरू संविधानको धारा ७ (२) र धारा ३२ (१) ले उजागर गर्न सक्छन्। भाषिक मानव अधिकार प्राप्त गराउनका लागि प्रदेशमा मात्र होइन, सरकारका सबै तह (सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह) मा बहुसंख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा धेरै मातृभाषा सरकारी कामकाज भाषा बनाउन सकिन्छ। यसै गरी धारा ३२(१) ले "प्रत्येक व्यक्ति र समुदायलाई आफ्नो भाषा प्रयोग गर्ने हक" को स्थापना गरेको छ।

४. विभिन्न ऐन/कानून मा रहेको भाषासम्बन्धी व्यवस्था

आजसम्म नेपालमा बनेका संविधानहरूमा भाषासम्बन्धिका व्यवस्थाबारे माथि चर्चा गरिए पनि ऐन, कानून र नीतिमा भाषाबारे भएका व्यवस्थाका बारेमा चर्चा गरिनु पनि वाञ्छनीय देखिन्छ। यस खण्डमा ऐन, कानून मा भाषासम्बन्धी भएका व्यवस्थाबारे छलफल गरिने छ।

४.२ अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४

अपाङ्गता ऐनको दफा २ (फ) मा 'भाषा भन्नाले बोली वा साङ्केतिक भाषा तथा अन्य प्रकारका ध्वनिरहित भाषा सम्भन्नु पर्छ' भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ। साथै दफा २ (ट) मा सञ्चार भन्नाले भाषा, पाठको प्रस्तुति, ब्रेल, स्पर्श सञ्चार, टुलो छापा, पहुँचयुक्त बहुमाध्यम,

.....सामान्य भाषा.....सम्भन्नु पर्छ, भन्ने व्यवस्था रहेको छ ।

त्यसैगरी दफा १४९३० ले अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई अन्य व्यक्तिसरह समान आधारमा साङ्केतिक भाषा, बहिरा संस्कृतिलगायत विशेष सांस्कृतिक तथा भाषिक पहिचानको मान्यता र सहायता पाउने अधिकार हुने छ' भनी उल्लेख गरेको छ ।

त्यसैगरी सोही दफाको उपदफा (७) मा नेपाल सरकारले दृष्टिविहीन, बहिरा, सुस्त श्रवण, र दृष्टिविहीन भएका अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई उपयुक्त भाषा तरिका, लिपि, पाठ्यक्रम, पाठ्य पुस्तकलगायतका पहुँचयुक्त सूचना प्रविधिका माध्यमबाट तोकिएबमोजिम शिक्षा प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाउन सक्ने छ भन्ने व्यवस्था रहेको छ । साथै दफा २१ मा शिक्षासम्बन्धी व्यवस्थाअन्तर्गत उपदफा (६) मा नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई शिक्षा हासिल गर्न सहज बनाउन उनीहरूको आवश्यकताबमोजिम ब्रेल वा वैकल्पिक लिपि, साङ्केतिक भाषा, सूचना प्रविधिको साधन र दौँतरीबाट सिकने जस्ता एकभन्दा बढी माध्यमबाट शिक्षा दिने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने छ' भन्ने कुरा उल्लेख गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षाको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न खोजेको देखिन्छ ।

४.१ अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५

अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ मा मातृभाषामा शिक्षाका सम्बन्धमा दफा ३ को उपदफा २ मा नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई मातृभाषामा शिक्षा पाउने अधिकार हुने छ भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी दफा २६ को उपदफा १ मा विद्यालयले प्रदान गर्ने शिक्षाको माध्यम नेपाली, अङ्ग्रेजी वा दुवै भाषा वा सम्बन्धित नेपाली समुदायको मातृभाषा हुन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो नितान्त संविधानले प्रदत्त गरेको भाषिक अधिकारको बर्खिलापमा छ । मातृभाषालाई प्राथमिकतामा नराखी वैकल्पिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसले मातृभाषामा शिक्षा आर्जन गर्ने कुरालाई सुनिश्चित गर्दैन ।

४.२ आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ मा भाषा तथा संस्कृतिसम्बन्धी व्यवस्था

आदिवासी जनजातिको ऐनको दफा २ (क) मा 'आदिवासी र जनजाति' भन्नाले आफ्नो मातृभाषा र परम्परागत रीतिरिवाज, छुट्टै सांस्कृतिक पहिचान, छुट्टै सामाजिक संरचना र लिखित वा अलिखित इतिहास भएको अनुसूचीबमोजिमको जाति वा समुदाय सम्भन्नु पर्छ' भन्ने व्यवस्था गरी आदिवासी र जनजातिको पहिचानको एउटा प्रमुख आधारका रूपमा मातृभाषालाई लिएको देखिन्छ ।

साथै दफा ५ मा प्रतिष्ठानको उद्देश्यसम्बन्धी व्यवस्थाअन्तर्गत खण्ड (ख) मा 'आदिवासी र जनजातिको भाषा, लिपि, संस्कृति, साहित्य, कला, इतिहासको संरक्षण र प्रवर्धन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसैगरी दफा ६ मा प्रतिष्ठानको काम, कर्तव्य र अधिकारअन्तर्गत आदिवासी र जनजातिको भाषा, लिपि.....प्रवर्धन तथा संरक्षणका लागि आवश्यक कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने र सोको कार्यान्वयन गर्ने वा गराउने, अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने र त्यस्तो भाषा, लिपि,.... 'विकास गर्ने, प्रकाशन गर्ने, भाषाको शब्दकोश तयार गर्ने र प्रकाशन गर्ने वा गराउने, अभिलेखालय वा सङ्ग्रहालय स्थापना गर्ने जस्ता कुरालाई समेटिएको छ भने कम्तीमा प्राथमिक तहसम्म आदिवासी/जनजातिको मातृभाषा पढाउने गरी विद्यालय स्थापना गर्ने, यस्ता विषयमा अध्ययन वा अनुसन्धान गर्न चाहने विदेशी विद्वानलाई नेपाल सरकारको स्वीकृति लिई प्रतिष्ठानसँग सम्बद्ध भई अध्ययन वा अनुसन्धान गर्न दिने जस्ता कुराहरू रहेका छन् ।

४.३ स्थानीय तह सेवा सञ्चालन तथा व्यवस्थापन आदेश, २०७४ मा भाषा तथा संस्कृतिसम्बन्धी व्यवस्था

उक्त आदेशको अनुसूची (३) मा गाउँपालिका वा नगरपालिकाको काम, कर्तव्य र अधिकारअन्तर्गत देहायबमोजिम व्यवस्था गरिएको छ :

(ज) आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा

१. प्रारम्भिक बाल शिक्षा तथा विद्यालय शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा, मातृभाषामा शिक्षा तथा विशेष शिक्षासम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड, योजनाको निर्माण, कार्यान्वयन र नियमन
२. मातृभाषामा शिक्षा दिने विद्यालयको अनुमति, स्वीकृति तथा नियमन

(फ) भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकास

१. भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकाससम्बन्धी स्थानीय स्तरको नीति, कानून, मापदण्ड, योजना, कार्यान्वयन र नियमन,
४. भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकाससम्बन्धी अन्य कार्य,

त्यसै गरी उक्त आदेशको अनुसूची ४ मा गाउँपालिका वा नगरपालिकाका वडा कार्यालयको काम, कर्तव्य र अधिकारअन्तर्गत देहायबमोजिम व्यवस्था गरिएको छ :

(ग) विकास कार्य

१७. स्थानीय समुदायका चाडपर्व, भाषा संस्कृतिको विकासका लागि कला, नाटक, जनचेतनामूलक तथा सांस्कृतिक कार्यक्रम गर्ने गराउने ।

४.४ मुलुकी अपराध संहिता, २०७४

संहिताको दफा ६५ (१) मा 'कसैले लेखेर, वचनले वा आकार वा चिह्नद्वारा वा अरू कुनै किसिमबाट धर्म, वर्ण, जात, जाति, सम्प्रदाय वा भाषाका आधारमा नेपालका विभिन्न वर्ग, क्षेत्र वा समुदायका व्यक्तिहरूका बिचको सुसम्बन्धमा खलल पार्ने काम गर्न हुँदैन, भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। साथै सोही दफाको उपदफा (२) मा 'उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने वा गराउने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद र दश हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना हुने छ' भन्ने व्यवस्था गरी सो कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ।

यस संहिताको दफा १६० (१) मा कानून मा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक भाषा वा वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा कुनै पनि नागरिकमाथि जानीजानी भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्न हुँदैन' भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ।

४.५ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४

यस संहिताको दफा ३ (९२) मा 'उपदफा (१) बमोजिम नेपालबाहिर भए/गरेको कसुरको अनुसन्धानको प्रतिवेदन वा त्यससँग सम्बन्धित लिखतहरू नेपाली भाषाबाहेकको अन्य भाषामा रहेका छन् भने त्यस्ता लिखतको नेपाली भाषामा प्रामाणिक अनुवाद गरी अदालतमा पेस गर्नुपर्ने छ' भन्ने व्यवस्था गरिएको छ।

त्यसैगरी दफा ११५ मा नेपाल राज्यबाहिर पनि साक्षी प्रमाण बुझ्न सकिने व्यवस्थाअन्तर्गत उपदफा (४) मा 'यस दफाबमोजिम बुझ्नुपर्ने वा बुझिएको साक्षी वा प्रमाण नेपाली भाषाबाहेक अन्य भाषामा बुझ्नुपर्ने वा बुझिएको रहेछ भने सोको नेपाली भाषामा आधिकारिक अनुवाद गरी अदालतमा पेस गर्नुपर्ने छ' भन्ने उल्लेख गरिएको छ।

सोही संहिताको दफा १७३ (१) मा 'नेपाली भाषाबाहेक अन्य कुनै भाषामा लेखिएको कुनै लिखत अदालतमा प्रमाणको रूपमा पेस भएमा र त्यस्तो लिखत नेपाली भाषामा अनुवाद गर्नुपर्ने देखिएमा अदालतले त्यस्तो लिखत पेस गर्ने पक्षलाई त्यस्तो लिखतको नेपाली भाषामा आधिकारिक अनुवाद गरी पेस गर्ने आदेश दिन सक्ने छ' भन्ने व्यवस्था गरिनुका साथै सोही दफाको उपदफा (२) मा 'उपदफा (१) बमोजिम अदालतबाट आदेश भएका सम्बन्धित पक्षले सो लिखत नेपाली भाषामा अनुवाद गराई त्यसको प्रमाणित प्रति अदालतमा पेस गर्नुपर्ने छ' भन्ने उल्लेख गरिएको छ।

त्यसैगरी दफा १७४ को उपदफा (१) मा 'नेपाली भाषा नबुझ्ने वा बोल्न नसक्ने कुनै अभियुक्त वा साक्षीको बयान वा बकपत्र लिनुपरेमा वा अन्य कुनै प्रयोजनका लागि आवश्यक भएमा अनुसन्धान अधिकारी, अभियोजनकर्ता वा अदालतले सम्बन्धित भाषा वा साङ्केतिक

भाषाको अनुवादको सहयोग लिन सक्ने' व्यवस्था गरिएको छ ।

४.६ मुलुकी देवानी संहिता, २०७४

उक्त संहिताको दफा १८ को भेदभाव गर्न नपाइने व्यवस्थाअन्तर्गत उपदफा (१) मा "... भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गरिने छैन" भन्ने उल्लेख गरिएको छ ।

साथै उपदफा (२) मा "कुनै पनि व्यक्तिलाईभाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै पनि आधारमा निजी तथा सार्वजनिक स्थानमा भेदभाव गरिने छैन र त्यस्तो आधारमा कुनै पनि व्यक्तिलाई सार्वजनिक प्रयोगमा रहेका सेवा, सुविधा वा उपयोगका कुराहरू प्रयोग गर्नबाट वा सार्वजनिक स्थल वा सार्वजनिक धार्मिक स्थलमा प्रवेश गर्न वा आफ्नो इच्छानुसारको धार्मिक कार्य गर्नबाट वञ्चित गरिने छैन" भन्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

त्यसैगरी उपदफा (४) मा "कुनै नागरिकलाई सरकारी वा सार्वजनिक पदमा नियुक्ति गर्दा कानूनले निर्धारण गरेको योग्यताका आधारमा मात्र गरिने छ । त्यसरी नियुक्ति गर्दा कुनै पनि ... भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गरिने छैन" भन्ने उल्लेख गरिएको छ ।

सोही संहिताको दफा २० (२) मा कानूनको अधीनमा रही प्रत्येक नागरिकलाई देहायको स्वतन्त्रता र अधिकार हुने उल्लेख गरिएको छ :

- (च) आफूले चाहेको शिक्षा वा आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा आर्जन गर्ने,
- (फ) आफ्नो समुदायको भाषा, लिपि वा संस्कृतिको संरक्षण र संवर्धन गर्ने,

४.८ मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४

यस संहिताको दफा २०८ को उपदफा (२) मा "पुनरावेदन गर्दा शिष्ट भाषामा पुनरावेदन पत्र लेखी पुनरावेदन जिकिरलाई पुष्टि गर्ने आवश्यक कागजात पुनरावेदन पत्रसाथ संलग्न गर्नुपर्ने छ" भनी उल्लेख गरिएको छ ।

त्यसैगरी दफा २७३ को उपदफा (१) मा "नेपाली भाषाबाहेक अन्य कुनै भाषामा लेखिएको कुनै लिखत अदालतमा प्रमाणका रूपमा पेस भएमा र त्यस्तो लिखत नेपाली भाषामा अनुवाद गर्नुपर्ने देखिएमा अदालतले त्यस्तो लिखत पेस गर्ने पक्षलाई त्यस्तो लिखतको नेपाली भाषामा अनुवाद गरी पेस गर्ने आदेश दिन सक्ने छ" भनी उल्लेख गरिएको छ ।

साथै उपदफा (२) मा "उपदफा (१) बमोजिम अदालतबाट आदेश भएमा सम्बन्धित पक्षले

त्यस्तो लिखत नेपाली भाषामा अनुवाद गराई सोको प्रमाणित प्रति अदालतमा पेस गर्नुपर्ने” व्यवस्था रहेको छ ।

सोही संहिताको दफा २७४ को उपदफा (१) मा “अदालतले नेपाली भाषा नबुझ्ने कुनै पक्ष वा साक्षीको बयान वा बकपत्र गराउनुपरेमा वा अन्य कुनै प्रयोजनका लागि सम्बन्धित भाषाको अनुवादकको सहयोग लिन सक्ने छ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ ।

५. राष्ट्रिय भाषा नीति सुभाब आयोग

२०५० सालमा तिलबिक्रम (बैरागी काईला) को संयोजकत्वमा बनेको राष्ट्रिय भाषा नीति सुभाब आयोग बनेको थियो । नेपालको मातृभाषाको विषयमा राज्यले आत्मसात् गरी राज्यले नै बनाएको यो पहिलो आयोग थियो । उक्त आयोगले नेपाल सरकारलाई पेस गरेका सुभाबहरू निम्नानुसार थिए :

- १) नेपालमा बोलिने भाषाहरूको पहिचान र निर्धारणका निमित्त भाषिक सर्वेक्षण हुनुपर्ने;
- २) राष्ट्रिय भाषाहरूको विकासका निमित्त भाषा योजना तर्जुमा गरी तिनमा मानकको चयन, लेखन पद्धति, वर्णमाला, लिपि, हिज्जेको निर्धारण शब्दभण्डारको विकास, शब्दकोश र व्याकरण निर्माणका साथै प्रयोग क्षेत्रको विस्तार, सञ्चार, प्रशासन आदिका लागि कार्य गरिनुपर्ने,
- ३) लोपोन्मुख भाषाहरूको पहिचान गरी तिनको संरक्षणका लागि विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गरिनुपर्ने,
- ४) राष्ट्रिय भाषाहरूको अध्ययन अनुसन्धान र विकासका लागि योजना तथा कार्यक्रम बनाई तिनको कार्यान्वयन र अनुगमनसम्बन्धी कार्यहरू संस्थागत रूपमा सञ्चालन गर्न राष्ट्रिय भाषा परिषद् गठन गरिनुपर्ने,
- ५) प्राथमिक तहमा मातृभाषामा शिक्षा दिँदा लेख्य परम्परा भएका लेख्य परम्परा उन्मुख र लेख्य परम्परा नभएका गरी राष्ट्रिय भाषाहरूलाई तीन समूहमा राखी प्राथमिकताका आधारमा शिक्षा दिने कार्यक्रमको थालनी गरिनुपर्ने,
- ६) शतप्रतिशत मातृभाषी विद्यार्थीहरू भएका प्राथमिक शिक्षाहरूका माध्यममा शिक्षा दिइनु पर्ने, दुई किसिमका मातृभाषी विद्यार्थीहरू भाषा विद्यालयहरूमा द्विभाषिक शिक्षा मातृभाषा र राष्ट्र भाषा दुवैमा बहुभाषी विद्यालयहरूमा राष्ट्रभाषाको माध्यममा शिक्षा दिइनु पर्ने,
- ७) जनसहभागितामा खोलिएका र खोल्ने मातृभाषी प्राथमिक विद्यालयलाई श्री ५ को सरकारले स्वीकृति र अनुदान दिनुपर्ने,

- ८) मातृभाषी, द्विभाषी र राष्ट्रभाषी तीन प्रकारका प्राथमिक विद्यालयहरूमा विषयको रूपमा आफ्नो मातृभाषा पढ्न पाउने व्यवस्था हुनुपर्ने,
- ९) निम्नमाध्यमिक तहको वर्तमान पाठ्यक्रमको ढाँचाअन्तर्गतको संस्कृत विषयको सङ्घ वैकल्पिक विषयका रूपमा मातृभाषा पढाउने व्यवस्था हुनुपर्ने,
- १०) भाषाहरूको अध्ययन-अनुसन्धान तथा पठनपाठनका लागि आवश्यक जनशक्ति उत्पादन गर्न विश्वविद्यालयअन्तर्गत भाषाविज्ञान विभाग खोलिनुपर्ने,
- ११) नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानअन्तर्गत छुट्टै भाषा निकायको व्यवस्था गर्नका साथै राष्ट्रिय भाषाहरूमा खोलिएका प्राज्ञिक संस्थाहरूलाई मान्यता र आर्थिक सहयोग दिने व्यवस्था हुनुपर्ने,
- १२) मातृभाषाहरूमा शिक्षाका लागि पाठ्यसामग्री निर्माण, कार्यान्वयन र अनुगमनका लागि शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रअन्तर्गत छुट्टै शाखाको स्थापना हुनुपर्ने,
- १३) राष्ट्रिय जनगणनामा भाषासम्बन्धी तथ्यहरूलाई भरपर्दो बनाउने कार्यका लागि भाषावैज्ञानिकहरूलाई समेत विशेषज्ञको रूपमा संलग्न गराउनुपर्ने ।

उक्त कार्यदलले दिएको सुझावहरू ऐतिहासिक मात्रै नभई निकै व्यावहारिक पनि थिए । केही सुझावहरू कार्यान्वयनमा आइ पनि सकेका छन् । नेपालमा बोलिने मातृभाषाका लागि यस अघि यति उदार भएर सुझाव दिने काम भएको थिएन ।

६. अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धी र अभिसन्धिहरूमा भएको व्यवस्था

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ भनेको संयुक्त राष्ट्र संघ, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको सन् १९८९ मा भएको अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सम्मेलनद्वारा पारित आदिवासी तथा जनजातिसम्बन्धी दस्तावेज हो । नेपाल सरकारले २०६४ भदौ ४ गते महासन्धिमा हस्ताक्षर गरेको हुँदा पक्ष राष्ट्रका हैसियतले आदिवासी तथा जनजाति वर्गको उत्थान गरी मुलुकको सर्वाङ्गीण विकासमा समाहित गर्ने सन्दर्भमा महासन्धिको नं. १६९ ले देहायबमोजिम दायित्व सिर्जना गरेको छ जसलाई निम्नानुसार बुँदामा प्रस्तुत गरिएको छ :

- आदिवासी तथा जनजातिका अधिकार, चाहना र आकाङ्क्षालाई राज्यको नीति, कानून र संरचनामा सम्बोधन गर्ने, आदिवासी तथा जनजातिसँग समन्वय, परामर्श र प्रतिनिधित्व गराउन संयन्त्र स्थापना तथा विकास गर्ने र परामर्शका लागि उपयुक्त संयन्त्र र प्रक्रिया पनि तय गर्ने,
- मुलुकका अन्य समुदायसँग समान अधिकार उपयोग गर्ने व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने,

- आदिवासी तथा जनजाति र अन्य समुदायबिच विद्यमान सामाजिक र आर्थिक असमानता कम गर्ने,
- आदिवासी तथा जनजातिका सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक अधिकार पूर्णरूपमा उपयोग गर्नका लागि प्रवर्धन गर्ने र
- आदिवासी तथा जनजातिका संस्थाहरूलाई प्रवर्धन र सहयोग गर्ने ।

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा १८, ३२ र ४२ ले आदिवासी तथा जनजातिका मौलिक हकको व्यवस्था छ । यसैगरी धारा ५१ को खण्ड (ज) को देहाय (८) ले आदिवासी जनजातिको पहिचानसहित सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न अवसर तथा लाभका लागि विशेष व्यवस्था गर्दै यस समुदायसँग सरोकार राख्ने निर्णयहरूमा सहभागी गराउने तथा आदिवासी जनजाति र स्थानीय समुदायको परम्परागत ज्ञान, सिप, संस्कृति, सामाजिक परम्परा र अनुभवलाई संरक्षण र सम्वर्धन गर्ने भनी सामाजिक न्याय र समावेशीकरणसम्बन्धी नीतिमा स्पष्ट उल्लेख गरेको छ । वर्तमान संविधानले आदिवासी जनजाति आयोग गठनको व्यवस्था धारा २६१ मा गरेको छ ।

आदिवासी जनजातिको हकअधिकारसँग मातृभाषा पनि मुख्य आकर्षणको केन्द्र रहेको छ । त्यसैले मातृभाषाको प्रयोग र सन्दर्भमा निर्बाध प्रयोगका निमित्त सुरक्षित रहेको छ । बालअधिकारसम्बन्धीको अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धीमा समेत नेपालको पक्षमा भएको राष्ट्र भएर अनुमोदन गरेको कारण पनि बालबालिकाको मातृभाषामा शिक्षा लिन पाउने कुरालाई सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैगरी युएनडिपीलगायत अन्य अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता गरेका कारण राज्यले मातृभाषाको जगेर्ना र प्रयोगमा राज्यले अभिभावकको भूमिकासहित दायित्व सिर्जना भएको छ ।

७. संवैधानिक एवम् कानुनी व्यवस्थामा आदिवासीका भाषा

नेपालको इतिहासमा पहिलो पटक बनेको २००४ सालको संविधानले नेपाललाई बहुभाषिक मुलुकको रूपमा चिनेन । 'यो संविधानको धारा ४४ मा 'व्यवस्थापिका सभाका सबै कुराकानी छलफल इत्यादि राष्ट्रभाषा नेपालीमा नै हुने छ ।' भनेर नेपाली भाषाको जगलाई बलियो बनाउने काम भयो । त्यसले आदिवासी जनजातिका मातृभाषालाई पहिचान गर्न सकेन । यही कुराको निरन्तरता २०४७ सालसम्म चलिरह्यो र संविधानले 'देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हुने छ' भनेर उल्लेख गरिरह्यो ।

२०४७ सालको संविधानले पहिलो पटक नेपाललाई एक बहुजातीय, बहुभाषिक अधिराज्य हो भनेर घोषणा गर्‍यो तर सँगसँगै देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा

हुने छ' भनेर एउटा भाषालाई निरन्तरता दिने काम भयो । नेपाललाई बहुभाषिकताको कसीमा राखेर हेर्न क्रममा अर्कातर्फ विभेद सिर्जना गर्ने काम पनि भएको छ । जस्तै खस नेपाली भाषालाई राष्ट्र भाषा र मातृभाषाका रूपमा बोलिने सबै भाषाहरू नेपालका राष्ट्रिय भाषा हुन् भनेर व्याख्या गरिएको छ । यससँगै नेपाल अधिराज्यमा बसोबास गर्ने प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, र संस्कृतिको संरक्षण र संवर्धन गर्ने अधिकार हुने छ भनेर भनिएको छ । त्यसैगरी प्रत्येक समुदायले बालबालिकालाई प्राथमिक तहसम्म आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा दिने गरी विद्यालय सञ्चालन गर्न पाउने छ' भनेर उल्लेख गरिएको छ तर राज्यले आर्थिक व्यायभारको दायित्व भने राज्यले नलिने गरी संविधानमै आएपछि योभन्दा बढी अर्को विभेद हुन सक्दैन । यसले अन्य मातृभाषालाई सम्मान दिएको अनुभूत गर्न सकिँदैन भन्ने कुरा देखाउँछ ।

२०६३ सालको अन्तरिम संविधाने नेपालमा बोलिने सबै भाषालाई राष्ट्र भाषाको रूपमा स्वीकार गरेको छ । यो हिसाबेले हेर्ने हो भने विगतमा भएका संविधानहरूभन्दा यो संविधान निकै प्रगतिशील देखियो तर सँगै 'देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा हुने छ' भनेर नेपाली भाषालाई उच्च स्थान दिइएको छ । स्थानीय निकाय तथा कार्यालयमा मातृभाषा प्रयोग गर्न कुनै बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन भनेर पनि उल्लेख गरिएको छ । संघमा नेपाली भाषाको प्रयोग र स्थानीय तहमा अन्य मातृभाषाको प्रयोगलाई मार्ग प्रशस्त गरेको देखिन्छ भने कुरालाई यसले देखाउँछ । मातृभाषाको प्रयोगलाई मानवअधिकारसँग जोडिएको छ जुन कुरा विगतका संविधानहरूले प्रत्याभूत गराएको थिएन । नेपालको संवैधानिक इतिहासमा नै पहिलो पटक यस संविधानले सबै भाषालाई समानताको हक प्रदान गरेको देखिन्छ ।

वि.स.२०७२ को संविधानले अधिकांश अन्तरिम संविधान २०६३ ले व्यवस्था गरेकै कुरालाई अङ्गीकार गरेको छ । यद्यपि मौलिक हकअधिकारका लागि महत्त्वपूर्ण पक्षलाई समेटेको छ । साथै प्रत्येक व्यक्ति र समुदायलाई आफ्नो भाषा प्रयोग गर्ने हकअधिकार हुने छ र नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संवर्धन र संरक्षण गर्ने हकअधिकार हुने छ ।

संविधानको धारा २८७ मा भाषा आयोगको व्यवस्था गर्दै यो संविधान प्रारम्भ भएको मितिले एक वर्षभित्र नेपाल सरकारले प्रदेशहरूको प्रतिनिधित्व हुने गरी एक भाषा आयोगको गठन गर्ने छ यसअनुसार भाषा आयोगको गठनभई नेपाल सरकारलाई सरकारी कामकाजलगायत भाषासम्बन्धीका नीतिलाई सिफारिश गरिसकेको छ । नेपालमा बोलिने आदिवासी जनजातिका भाषाहरूमध्ये प्रदेश नं. १ मा लिम्बू बाग्मतीबाट तामाङ र नेवार (नेपाल भाषा), गण्डकी प्रदेशबाट मगर र गुरुङ (तमु), त्यसैगरी लुम्बिनी प्रदेशबाट थारू, कर्णाली प्रदेशबाट मगर र

सुदूरपश्चिम प्रदेशमा थारूलाई नेपाली भाषाको अतिरिक्त प्रदेशको भाषाको रूपमा सिफारिस गरिएको छ । साथै प्रदेशमा बोलिने १ प्रतिशतभन्दा बढी सङ्ख्या वक्ता भएका भाषालाई समेत निर्धारण गरिएका मापदण्ड वा आधार पुगेमा क्रमशः सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा प्रयोग गर्न सकिने गरी मार्ग प्रशस्त गरिदिएको छ । त्यसैगरी निश्चित निर्धारणका आधार तोकेर स्थानीय तहमा समेत सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा प्रयोग गर्न सकिने कुरालाई पनि सिफारिस गरिएको छ । तर यो सुरुआत मान्न सकिन्छ । यसलाई कार्यान्वयनमा हेर्न बाँकी नै रहेको छ ।

संवैधानिक व्यवस्थाका अलावा ऐन कानूनमा पनि भाषाबारेको व्यवस्था आएका छन् । अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन २०७५ मा मातृभाषामा शिक्षाका सम्बन्धमा दफा ३ को उपदफा २ मा नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई मातृभाषामा शिक्षा पाउने अधिकार हुने छ भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसबाट आदिवासी जनजातिहरू लाभान्वित हुने छन् । आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ मा भाषा तथा संस्कृतिसम्बन्धी व्यवस्थामा आदिवासीका भाषाको संरक्षण र संवर्धनका बारेमा उल्लेख गरिएको भए तापनि समयानुकूल ऐन संशोधन नहुनाले भाषाका बारेमा अग्रगामी विचार प्रतिविम्बित हुन सकेको भने छैन ।

स्थानीय तह सेवा सञ्चालन तथा व्यवस्थापन आदेश, २०७४ मा आधारभूत र माध्यमिक मातृभाषा शिक्षाको कुरा गरिएको छ । साथै भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकाससम्बन्धीको दायित्वलाई पनि जोडिएको छ । मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा ६५ (१) मा भाषाका आधारमा नेपालका विभिन्न वर्ग, क्षेत्र वा समुदायका व्यक्तिकहरूका बिचको सम्बन्धमा खलल पार्ने काम गर्न हुँदैन, भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यदि कसैले गरेमा एक वर्षसम्म कैद र दश हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना हुने छ' भन्ने व्यवस्था गरी सो कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ मा नेपाली भाषाबाहेकको अन्य भाषामा भएका रहेछन् भने त्यस्ता लिखतको नेपाली भाषामा प्रामाणिक अनुवाद गरी अदालतमा पेस गर्नुपर्ने छ' भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । मुलुकी देवानी संहिता, २०७४को दफा १८ को भेदभाव गर्न नपाइने व्यवस्थाअन्तर्गत उपदफा (१) मा कुनै पनि भाषा वा अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गरिने छैन भन्ने उल्लेख गरिएको छ । सोही संहिताको दफा २० (२) मा कानूनको अधीनमा रही प्रत्येक नागरिकलाई देहायको स्वतन्त्रता र अधिकार हुने उल्लेख गर्दै आफूले चाहेको शिक्षा वा आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा आर्जन गर्ने, आफ्नो समुदायको भाषा, लिपि वा संस्कृतिको संरक्षण र संवर्धन गर्ने कुराको व्यवस्था गरिएको छ । मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा २०८ को उपदफा (२) मा पुनरावेदन गर्दा शिष्ट भाषामा पुनरावेदन पत्र लेखी पुनरावेदन जिकिरलाई पुष्टि गर्ने आवश्यक कागजात पुनरावेदन पत्रसाथ

संलग्न गर्नुपर्ने छ” भनी उल्लेख गरिएको छ। यसले मातृभाषा वा आदिवासीका भाषाको महत्त्वलाई स्थान दिइएको छ। तथापि भाषा ऐन नबन्नाले कतिपय कुराहरूलाई व्यवहारतः हेर्न बाँकी नै रहेको छ।

८. निष्कर्ष

नेपालको इतिहासमा संवैधानिक व्यवस्था सुरु भएको ७५ वर्षभन्दा बढी भैसकेको छ। संविधान मूल कानून भएकाले संविधानभन्दा कोही पनि माथि हुन सक्दैन। विगतको इतिहास हेर्ने हो भने संविधानले नेपालको भाषिक विविधतालाई समेट्न सकिरहेको थिएन। नेपालमा पहिलो पटक २००४ सालमा संविधान बन्यो। २००४ सालभन्दा अघि नेपालमा लिखित संविधानको अभ्यास थिएन। वि.सं. २००४ सालदेखि सुरु भएको संवैधानिक इतिहासमा आजसम्म ७ पटक संविधान जारी भएको छ। २००४ सालको संविधान लागु हुनुअघि नेपालमा एकतन्त्रीय निरङ्कुश जहानियाँ राणा शासन थियो। राणाकालीन अन्धकार युगपश्चात पनि पञ्चायतकालीन व्यवस्थामा महेन्द्रीय राष्ट्रवादको परिणामस्वरूप ‘एक राष्ट्र र एक भाषा’ को नीतिले संवैधानिक रूपमै नेपालको भाषिक विविधतालाई निषेध गर्‍यो। मातृभाषामा साहित्य सृजना गरेका आधारमा सर्वस्वहरण र जेल जीवन जिउनु परेको दृष्टान्तहरू छन्। २०४७ सालको संविधानले मात्र नेपालको बहुभाषिकतालाई चिनेको पाइन्छ। तर पनि खस नेपाली भाषा र अन्य मातृभाषाको विभेद कायमै थियो। किनभने राष्ट्रिय र राष्ट्र भाषा भनेर तोकिएका थिए। दशवर्षे जनयुद्धको पश्चात् गणतन्त्र स्थापना भए पनि २०६३ सालमा अन्तरिम संविधान बन्यो। उक्त संविधान विगतका संविधानहरूभन्दा प्रगतिशील थियो। यतिखेर नेपाल सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा प्रवेश गरिसकेसँगै पहिलो पटक सङ्घीयताको अभ्यास गर्दछ। त्यसैले प्रशस्तै नीतिगत र कार्यान्वयनमा चुनौतिहरू रहेका छन्। पछिल्लो मौजुदा संविधानले भाषाबारे भाषा आयोगमार्फत् नीति बनोस् भनेर मार्गप्रशस्त गरिदिए पनि भन्डै एकदशक विवितसवदा पनि ठोस काम हुन सकेको छैन। सिफारिस गरेका कुरालाई पनि सङ्घीय सरकारले सङ्घीय भाषा ऐन बनाएको छैन भने प्रदेश सरकारले बाग्मती प्रदेशमा बाहेक अन्य प्रदेशमा कानून बनाउन सकेको छैन। बाग्मति प्रदेशमा तामाङ र नेपाल भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा प्रयोग गर्न थालिएको छ। यद्यपि भिनाभपटीका बिच कतिपय भाषाहरू दिनदिनै लोप हुने अवस्थामा रहेका छन्। यसरी लोप हुने भाषाहरू आदिवासीका भाषाहरू पर्दछन्। यस्ता भाषाहरूको संरक्षण र संवर्धनका लागि तत्काल विशेष कार्यक्रम लागु गर्न जरुरी रहेको छ। संविधानले दिएको अधिकार अनुरूप विशेष वा संरक्षित क्षेत्रमा समावेश गरेर सम्बोधन गरिनुपर्‍थ्यो तर यससम्बन्धी पनि विधायक नै संसदमा पेस हुन सकेको छैन।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

क) देवनागरी

- नेपाल सरकार (२०६३). नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, कानुन किताब व्यवस्था समिति ।
- नेपाल सरकार (२०७२). नेपालको संविधान २०७२, कानुन किताब व्यवस्था समिति ।
- नेपाल सरकार (२०७५). अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन २०७५, कानुन किताब व्यवस्था समिति ।
- नेपाल सरकार (२०७२). अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी २०७४, कानुन किताब व्यवस्था समिति ।
- नेपाल सरकार (२०७४) मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, नेपाल सरकार, कानुन किताब व्यवस्थापन समिति ।
- नेपाल सरकार (२०५८) आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ मा भाषा तथा संस्कृतिसम्बन्धी व्यवस्था
- नेपाल सरकार (२०७४) स्थानीय तह सेवा सञ्चालन तथा व्यवस्थापन आदेश, २०७४ मा भाषा तथा संस्कृतिसम्बन्धी व्यवस्था
- नेपाल सरकार (२०७४) मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, नेपाल सरकार, कानुन किताब व्यवस्थापन समिति ।
- नेपाल सरकार (२०७४) मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, नेपाल सरकार, कानुन किताब व्यवस्थापन समिति ।
- नेपाल सरकार (२०७४) मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४, नेपाल सरकार, कानुन किताब व्यवस्थापन समिति ।
- नेपाल सरकार (२०७४) मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४, नेपाल सरकार, कानुन किताब व्यवस्थापन समिति ।
- नेपाल सरकार, (२०७४) मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४, नेपाल सरकार, कानुन किताब व्यवस्थापन समिति ।
- भाषा आयोग, (२०७८) सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू, भाषा आयोग ।
- योन्जन-तामाङ, अमृत (२००५ई.) 'नेपालका आदिवासी जनजाति भाषाहरूको स्थिति र भाषिक योजना' नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानमा मंसिर १६ गते प्रस्तुत पत्र, काठमाडौं ।
- योन्जन-तामाङ, अमृत (२००५ई.) 'संविधानमा भाषा, उपलब्धी र दायित्व' नेपालको राष्ट्रिय भाषिक नीति तथा मातृभाषाको प्रयोग-विस्तार (स.) राई, तारामणि राई, सरिना गुरुङ, बिमला गुरुङ, पृ (३१-४५) काठमाडौं: आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ।
- योन्जन-तामाङ, अमृत (२०७९), 'सरकारी कामकाजको भाषा: कार्यान्वयनका चुनौति र सम्भावनाहरू' सरकारी कामकाजको भाषा कार्यान्वयनको चुनौतिहरू र सम्भावनासम्बन्धी विमर्श कार्यक्रमको दस्तावेज एवम् भाषा आयोगको सिफारिस, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ।
- योन्जन-तामाङ, अमृत (२०६३), नेपालका भाषाहरूको पहिचान, आदिवासी भाषाविज्ञान समाज ।
- राई, तारामणि, (२०७६), 'मातृभाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकास', सरकारी कामकाजको भाषा: अबको बाटो, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ।
- राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाव आयोग (२०५०) तथा नेपालको भाषिक स्थिति, नेपाल सरकारसमक्ष प्रस्तुत अध्ययन प्रतिवेदन ।
- सरकारी कामकाजको भाषाका आधारहरूको निर्धारण तथा भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू (पञ्चवर्षीय प्रतिवेदन-सारांश) २०७८, भाषा आयोग ।
- श्री ५ को सरकार (२०४७) नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७, कानुन किताब व्यवस्था समिति ।

ख) रोमन

- CBS. (2012). Population Census 20011- Caste/Ethnicity, Mother Tongue and Religion (District Level) Kathmandu: Central Bureau of Statistics.
- CBS. (2023). Population Census 20021- Caste/Ethnicity, Mother Tongue and Religion (District Level) Kathmandu: National Bureau of Statistics.
- Eppele, J. W, Lewis, M. P., Regmi, D. R., & Yadava, Y. P. (2012). *Ethnologue: Languages of Nepal*. Kathmandu: Central Department of Linguistics and SIL International.
- ILO.(2009). Indigenous & Tribal Peoples' Rights in Practice: A Guide to ILO Convention No.168.
- Moseley, C. (ed).(2010 A.D.). *Atlas of the World's Languages in Danger*, (3rd edn). Paris, UNESCO Publishing. Online version: <http://www.unesco.org/culture/en/endangeredlanguages/atlas>.
- Unesco.(2003 A.D.). International Expert Meeting on the UNESCO Programme Safeguarding of Endangered Languages, Paris.
- Yadava, Y.P. & Turin, M. 2005. The Indigenous Languages of Nepal (ILN): Situation, Policy Planning and Coordination. Lailpur: National Foundation for Indigenous Nationalities (NFDIN).

सङ्घीयतापछि आदिवासी जनजातिको राजनीतिक समावेशिता र अबको आवश्यकता

डा. मुक्त सिंह तामाङ

१. लोकतन्त्रमा राजनीतिक प्रतिनिधित्वको अपरिहार्यता

लोकतन्त्रको मूल मान्यता जनताले आफ्नो शासन आफैं गर्ने भन्ने हो। यो मान्यता सार्वभौमसत्ता जनतामा नै निहित हुन्छ भन्ने सिद्धान्तमा आधारित छ। यही सिद्धान्तिक धरातलले लोकतन्त्रक व्यवस्थालाई राजा, सामन्त, सैनिक, भारदार वा अधिनायकवादीले नियन्त्रण गर्ने शासन व्यवस्थाभन्दा फरक र उच्च मानिएको हो। जनताले आफ्नो शासन आफैं गर्ने उद्घोष संविधानमा “हामी सार्वभौमसत्तासम्पन्न नेपाली जनता” बाट संविधान जारी गर्दछौं भन्ने वाक्यांशमा देख्न सक्दछौं। आफ्नो शासन आफैं गर्ने यो उद्घोषको व्यवहारिक कार्यान्वयन जनताबाट आवधिक चुनावमार्फत चुनिएका आफ्ना प्रतिनिधिहरूले बनेको राज्य सङ्गठनबाट गरिन्छ। त्यसैले राजनीतिक प्रतिनिधित्वको प्रश्न लोकतन्त्रको आधारभूत र अपरिहार्य सर्त हो।

लोकतन्त्र र प्रतिनिधित्वसम्बन्धी अध्येता तथा राजनीतिशास्त्री हनाह पिटकिनका अनुसार एउटा व्यक्ति वा समूहको आवश्यकता, चाहना, विचार र सहमति वा असहमति सम्बन्धित व्यक्ति वा समूहका सदस्यको प्रत्यक्ष उपस्थितिविना सार्वजनिक विमर्श र राज्यका निर्णयमा प्रस्तुत र सम्बोधन हुन सक्नु राजनीतिक प्रतिनिधित्वको मूल मर्म हो। यसको लागि जनताले अर्को कुनै एक व्यक्तिलाई आफ्नो प्रतिनिधिको रूपमा चुनावमा मत दिई अख्तियारी दिन्छ (Pitkin 1967)। अक्सर यस्तो चुनाव निश्चित प्रशासनिक वा भौगोलिक क्षेत्रलाई समेटेर गर्ने गरिन्छ र बहुमत सिट जित्ने राजनैतिक दलले सरकार सञ्चालन गर्दछ। प्रतिनिधित्वको लागि गरिने यस किसिमको व्यवस्थाले ऐतिहासिक रूपमा बहिष्करणमा परेका र अल्पसङ्ख्यक समूहहरूको प्रतिनिधित्व हुन नसकेको कारणले उदारवादी लोकतन्त्रमा समावेशी राजनीतिक प्रतिनिधित्वको अवधारणा विकास भएको हो। विश्वका धेरै देशका संविधानले बहिष्करणमा परेका समुदायहरूको राजनैतिक प्रतिनिधित्व अवसरमा समानताको सिद्धान्तले मात्र सम्भव हुँदैन भन्ने स्वीकारेका छन् (Rawls 1971)। त्यसैले बहिष्करणमा परेका समुदायको समावेशी राजनीतिक प्रतिनिधित्व सम्भव बनाउनका लागि राज्यले समानुपातिक चुनाव प्रणाली, आरक्षण जस्ता विशेष व्यवस्थाहरू लागु गरेका हुन्छन्।

समावेशी राजनीतिक प्रतिनिधित्वका दुई आयामहरू छन्। पहिलो सम्बन्धित समूहका

सदस्यको प्रतिनिधिको रूपमा राज्य संयन्त्रमा सङ्ख्यात्मक उपस्थिति र दोस्रो उक्त प्रतिनिधिले सम्बन्धित समूहको आवश्यकता, विचार र सहमति असहमतिको सार्वजनिक विमर्श र राज्यका निर्णयहरूमा प्रस्तुती वा प्रतिनिधित्व (Htun and Ossa 2013)। सांस्कृतिक विविधता भएका र जातिय लैङ्गिक पहिचानको आधारमा विगतमा विभेद भएका देशहरूमा समावेशी राजनीतिक प्रतिनिधित्वको सवालमा यी दुवै पक्ष उत्तिकै महत्त्वपूर्ण रहन्छ। व्यक्तिको उपस्थिति मात्रै भएको तर सम्बन्धित समूहको आवश्यकता र विचारको प्रतिनिधित्व हुन सकेन भने त्यस्तो लोकतन्त्र समावेशी हुन सक्दैन।

सामाजिक र राजनीतिक रूपमा बहिष्करणमा परेका समुदायको राजनीतिक प्रतिनिधित्व र सहभागिताको अवस्थाले उनीहरूको राज्यसँगको सम्बन्ध कस्तो छ र आफ्नो सामूहिक जीवनमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने निर्णयहरूमा उनीहरू सहभागी हुन पाएका छन् वा छैनन् भन्ने कुरा देखाउँछ। राजनीतिक प्रक्रिया र संयन्त्रहरूमा लिङ्ग, जात, जाति तथा सामाजिक पहिचानको आधारमा हुने समावेशी प्रतिनिधित्वले लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थालाई मजबुत पार्दछ। यस प्रकारको सामूहिक प्रतिनिधित्वको व्यवस्था राजनीतिक सिद्धान्तका वेत्ता आइरिस योङ (Young 2000) लोकतन्त्रको लागि पूर्वसर्त मान्दछन्।

लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा समावेशी राजनीतिक प्रतिनिधित्व धेरै कारणले अपरिहार्य मानिन्छ। पहिलो राज्य वा सरकार संलग्न सार्वजनिक निर्णयमा ती निर्णयहरूबाट प्रभावित हुने सबै समुदायहरूको समान सहभागिता सुनिश्चित गर्नु हो। नीति नियम र कानून बनाउने राज्यका निकायहरूमा बहिष्करणमा परेका समुदायको प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने कारण भने सम्बन्धित समुदायको हकहितको लागि सरोकार र आवाज उठाउन सामूहिक रूपमा अनुभव भोगेका उनीहरूमध्ये कै प्रतिनिधि आधिकारिक र उपयुक्त हुने हुनाले हो (Kymlicka, 1995)।

समावेशी राजनीतिक प्रतिनिधित्व अपरिहार्य मानिने दोस्रो कारण राज्यमा सबै जनताको अपनत्व सिर्जना गर्नको लागि हो। सबै जनतामा राज्य हामी सबैको साझा सङ्गठन हो भन्ने महसुस जगाउन नसकेमा शासन अल्पसङ्ख्यक समुदायले एकलौटी चलाएको औपनिवेशिक व्यवस्था जस्तो हुन जान्छ। न त समावेशी राजनीतिक प्रतिनिधित्वविना लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा राज्यको वैधता नै रहन्छ। सबै समुदायको प्रतिनिधिहरू संसद र कार्यपालिकामा संलग्न भएमा राज्यप्रति सबैको अपनत्व मात्रै वृद्धि नभै राज्यको वैधता र विश्वसनीयता पनि बढ्न जान्छ।

तेस्रो कारण राज्यको प्रभावकारीता वृद्धि गर्नु हो। समावेशी प्रतिनिधित्वले सबै समूह र समुदायको सरोकारहरू राज्यका निर्णयकारी स्थानसम्म पुऱ्याई समान सामाजिक आर्थिक विकास गर्न, मानव अधिकारको रक्षा गर्न र द्वन्द निवारण तथा दिगो शान्ति स्थापना गर्न

सघाउँछ (Williams, 1998) । राज्यका निकायहरूमा बहुल समुदायको प्रतिनिधित्वले बहुल विचार र दृष्टिकोण समेटेर राज्य र सरकारलाई उत्तरदायी बनाउन पनि सहयोग गर्छ । यसले देश भित्रका सबै तप्काका नागरिकहरूलाई सार्वजनिक संवाद र राजनीतिक प्रक्रियाहरूमा संलग्न हुन उत्प्रेरित गर्दै लोकतन्त्रलाई मजबुत बनाउँछ । त्यतिमात्र नभएर यस्तो समावेशी प्रतिनिधित्वले राज्यका बहुल जाति समुदायबिच सहिष्णुता र ऐक्यबद्धता पनि बढ्न जान्छ । लोकतन्त्रको जगको रूपमा रहने सार्वजनिक संवाद र तिनलाई राज्यका नीति नियमहरूमा बदल्ने प्रक्रियामा सबै समुदायको सहभागिताविना लोकतन्त्र पूरा हुन सक्दैन (Phillips 1995) ।

आदिवासी जनजातिको सन्दर्भमा समानुपातिक समावेशिताको अवधारणालाई वृहत्तर अर्थमा परिभाषित गर्नुपर्ने हुन्छ । सामान्यतया राजनैतिक दलहरूले समावेशितालाई आदिवासी जनजातिको मूलधारमा विलय वा सम्मिलीकरणलाई लिने गरेको पाइन्छ । समावेशिताको यस्तो बुझाइले आदिवासी जनजाति पृष्ठभूमिबाट आएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्यात्मक उपस्थितिले नै अन्तिम बिन्दु हो भन्ने ठान्छ । उनीहरूको सन्दर्भमा राजनीतिक प्रतिनिधित्वको सवाल आदिवासी जनजातिको भाषा, संस्कृतिलगायत स्वशासनको परम्परा र आत्म निर्णयको अधिकारसहितको विषयलाई सार्वजनिक विमर्श र राज्यका निर्णयहरूमा प्रस्तुत गर्नु हो (Cornell and Jorgensen 2019) ।

यस लेखमा नेपाल सङ्घीय व्यवस्थामा पुनर्संरचना भएपछि आदिवासी जनजातिको समावेशी राजनीतिक प्रतिनिधित्वमा कस्तो परिवर्तन भयो भन्ने चर्चा गरिएको छ । नेपालमा ऐतिहासिक रूपमा बहिष्करणमा परेका समुदायहरूले समानुपातिक समावेशिताको लागि निरन्तर आवाज उठाई रहेका छन् । “जसको सवाल उसैको नेतृत्व” उनीहरूको माग हो । जातीय समानताको आन्दोलनले कसरी समावेशी लोकतन्त्र स्थापना गर्न योगदान पुऱ्यायो भन्नेबारे अध्येताहरूले निरन्तर विश्लेषण गरेका छन् । राजनीतिशास्त्री कृष्ण हाछेथू नेपाल जस्तो बहुसांस्कृतिक देशको लागि राज्य-राष्ट्रको अवधारणा र पहिचानमा आधारित सङ्घीयता समावेशी लोकतन्त्रको लागि आवश्यक रहेको ठान्दछन् (Hachhethu 2023) । नेपाली राज्यको बनोट कति असमावेशी छ भन्ने कुराको तथ्यहरू पहिलो पटक गोविन्द न्यौपाने र हर्क गुरूडले लेखेका थिए । यी तथ्यहरूले वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐनको हस्ताक्षर कर्ताहरूको बनोटदेखि २०४६ मा बहुदलीय व्यवस्था आएको दुई दशकसम्मको अवस्थामा आदिवासी जनजाति, दलिततलगायत अन्य समूहहरू राज्यको सङ्गठनमा कसरी बहिष्करणमा परेका रहेछन् भन्ने कुरा प्रस्ट गरेको थियो (Neupane 2000, Gurung 2003, Vollan 2015) । लोकतन्त्र, समानता, सामाजिक न्याय र विकासको लागि राजनीतिक प्रतिनिधित्वमा समावेशिता किन आवश्यकता छ भन्नेबारे पनि धेरै विचारहरू प्रस्तुत भएका छन् (Lawoti 2007, Tamang 2013, Pandeya and Oyama 2019) । सङ्घीयतापछिको दुई चरणको चुनावका परिणामहरूको पनि

जातजातिगत विश्लेषणहरू आएका छन् (CDA 2020, Biswokarma 2023). यस लेखमा सङ्घीयतापछिको दुई चुनावका परिणामहरू जातजातिगत र लैङ्गिक हिसाबले सङ्ख्यात्मक उपस्थितिको तुलनात्मक चित्र र आदिवासी जनजातिहरू भित्रको विभिन्न समुदायहरूको समावेशिताको स्थितिबारे प्रस्तुत गरिएको छ ।

आदिवासी जनजाति आन्दोलनले समावेशिताको अवधारणालाई राजनीतिक प्रतिनिधित्व व्यक्तिको सङ्ख्यात्मक उपस्थिति मात्र नभएर समुदायको चाहना, विचार र संवादको प्रतिनिधित्व पनि हो भन्दछ । आदिवासी जनजातिलाई राजनीतिक समुदायको रूपमा र समावेशितालाई उनीहरूको भाषा, संस्कृतिसहित स्वशासनको परम्परा र स्वायत्तताको अधिकारसँग जोडेर हेर्नु पर्दछ । समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तमा आधारित राजनीतिक प्रतिनिधित्वको चयन मूलधारका राजनीतिक दलहरूमार्फत मात्र नभएर उनीहरूको आफ्नै समुदायले र परम्परागत संस्था र प्रणालीमार्फत गरिनुपर्ने कुरा पनि यसमा जोडिन्छ । त्यसैले उनीहरूले आदिवासी जनजाति विशिष्ट राष्ट्रको रूपमा स्वशासन र स्वायत्तताको अधिकारको माग पनि अगाडि सारेका छन् (Bhattachan 2009) । समावेशिता र स्वायत्तताको यी मागहरूलाई सम्बोधन गर्न नै नयाँ संविधानको निर्माण र राज्यको पुनर्संरचनामार्फत सङ्घीय व्यवस्था लागु गरिएको हो तर आदिवासी जनजाति समुदायका यी मुद्दाहरू सङ्घीयतापछि सार्वजनिक विमर्श राज्यका निर्णयहरूमा कति प्रस्तुत र सम्बोधन भए वा भएनन् भन्नेबारे गहिरो अध्ययन हुन अबै बाँकी नै छ ।

२. समावेशी राजनीतिक प्रतिनिधित्वसम्बन्धी संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था

समानुपातिक समावेशी राजनीतिक प्रतिनिधित्व नेपालको राजनैतिक र सामाजिक आन्दोलनको एउटा महत्त्वपूर्ण लक्ष्य थियो । त्यसैले पहिलो र दोस्रो संविधान सभा दुबैमा यसबारे व्यापक छलफल भयो । समावेशिता गणतन्त्र, सङ्घीयता, धर्म निरपेक्षतासँगै यस प्रक्रियाबाट बनेको नेपालको संविधान २०७२ को प्रमुख चार उपलब्धिहरूमध्ये एक मानिन्छ । उक्त संविधानमा राज्य संरचनामा सबै समुदायको समानुपातिक प्रतिनिधित्व रहने प्रावधानको व्यवस्था गरिएको छ । संविधानको प्रस्तावनामा “बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषतालाई आत्मसात् गरी विविधताबिचको एकता, सामाजिक सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता, सहिष्णुता र सदभावलाई संरक्षण एवम् प्रवर्धन गर्दै वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैङ्गिक विभेद र सबै प्रकारका जातीय छुवाछुतको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने” सङ्कल्प गरेको

छ भनी लेखिएको छ। संविधानमा समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने परिकल्पना लामो सामाजिक-राजनैतिक आन्दोलनबाट सम्भव भएको हो। यस मर्मलाई अगाडि बढाउन राज्यको पुनर्संरचना गरी एकात्मक प्रणालीबाट सङ्घीय व्यवस्था स्थापना गर्ने काम संविधानले संस्थागत गरेको थियो। यस संरचनामा सङ्घीय संसद् सातवटा प्रदेश सभा र ७ सय ५३ स्थानीय तहहरू रहेका छन्। संविधानको धारा ५६ (६) मा “संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक सङ्घीय शासन प्रणाली, मानव अधिकार तथा मौलिक हक, कानुनी राज्य, शक्ति पृथकीकरण र नियन्त्रण तथा सन्तुलन, बहुलता र समानतामा आधारित समतामूलक समाज, समावेशी प्रतिनिधित्व र पहिचानको संरक्षण गर्ने छन्।” भन्ने उल्लेख गरिएको छ।

समानुपातिक समावेशी राजनीतिक प्रतिनिधित्वको सवाललाई संस्थागत गर्ने काम वृहत शान्ति सम्झौता र त्यसपछि बनेको अन्तरीम संविधानको निर्माणबाट सुरु भएको थियो। संविधान सभालाई समावेशी बनाउनका लागि नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ मा मिश्रित निर्वाचन प्रणाली अपनाइयो। उक्त प्रणालीअन्तर्गत जम्मा संविधानसभा सदस्य सङ्ख्यामध्ये पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीबाट ४० प्रतिशत र समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीबाट ६० प्रतिशत निर्वाचित भएका थिए। यसरी मिश्रित निर्वाचन प्रणाली अपनाइएका कारण पहिलो र दोस्रो (२०६४ र २०७०) संविधान सभामा सीमान्तकृत समुदायको उपस्थिति उदाहरणीय रूपमा बढेको थियो।

नेपालको संविधान २०७२ ले पनि धारा ८४(२) मा समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबमोजिम हुने प्रतिनिधि सभाको निर्वाचनको लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा जनसङ्ख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारू, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्रसमेतबाट बन्द सूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था सङ्घीय कानूनबमोजिम हुने छ भनी उल्लेख गरिएको छ।

नेपालको संविधान २०७२ ले संघ, प्रदेश र स्थानीय गरी तीन तहको सरकार हुने व्यवस्था गर्‍यो। नयाँ संविधानपछि पारित गरिएको निर्वाचन ऐनले संविधानसभा निर्वाचन जस्तै प्रतिनिधिसभा र प्रदेशसभाको चुनाव मिश्रित प्रणालीमार्फत गरिने तोकेको छ तर यसले संविधानसभाभन्दा फरक प्रतिनिधिसभा र प्रदेशसभामा सदस्य सङ्ख्यामध्ये पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीबाट ६० प्रतिशत र समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीबाट ४० प्रतिशत तोकेको छ।

स्थानीय तह निर्वाचन ऐन, २०७३ ले स्थानीय तहको चुनाव प्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणालीबाटै गर्ने व्यवस्था गर्‍यो। तर प्रत्येक वडामा एकजना महिला र एकजना दलित महिला निर्वाचित हुनैपर्ने आरक्षणको व्यवस्था भने गर्‍यो। यसले महिला समावेशिता वृद्धिका लागि केही

सहयोग पुगेको देखिए तापनि तर समग्रमा सीमान्तीकृत समुदाय तथा आदिवासी जनजातिको राजनीतिक प्रतिनिधित्वको वृद्धि नगन्य छ ।

३. सङ्घीयतापछि आदिवासी जनजातिको राजनीतिक प्रतिनिधित्वको अवस्था

सङ्घीयता लागु भएपछि सङ्घीय संसद, प्रदेश सभा र स्थानीयतहको दुई पटक निर्वाचन सम्पन्न भएको छ । पहिलो निर्वाचन २०१७ मा भएको थियो भने दोस्रो २०२२ मा भएको थियो । यी सबै चुनाव परिणामहरूका लैङ्गिक तथा जातजातिगत विश्लेषणबाट सङ्घीयतापछि आदिवासी जनजातिको राजनीतिक प्रतिनिधित्वको अवस्थाबारे आकलन गरिएको छ । समानुपातिक समावेशता भन्ने अवधारणाले “जनसङ्ख्याको अनुपातमा प्रतिनिधित्व” बुझाउने हुनाले यसमा विभिन्न जनजातीय समुदायको प्रतिनिधित्व उनीहरूको जनसङ्ख्याको अनुपातमा कति रहेछ र जनसङ्ख्याको अनुपातको अवधारणा लागु हुन नसक्ने थोरै जनसङ्ख्या भएका समुदायहरूको राज्यका विभिन्न तहहरूमा प्रतिनिधित्व कस्तो रहेछ भन्ने कुरा यी तथ्याङ्क विश्लेषणबाट देखिन्छ ।

सन् २०२१ को राष्ट्रिय जनगणनाअनुसार नेपालमा १ करोड २ लाख ११ हजार ८८६ आदिवासी जनजातिहरू छन् । आदिवासी जनजातिहरूले देशको कुल जनसङ्ख्याको करिब ३५ प्रतिशत ओगटेको छ । नेपालको सातै वटा प्रदेशहरूमा उनीहरूको बसोबास फैलिएको छ । आदिवासी जनजातिको जनसङ्ख्या बागमती प्रदेशमा ५३.९ प्रतिशत, मधेशमा १४.० प्रतिशत, कोसीमा ४९.७ प्रतिशत, गण्डकीमा ४४.७ प्रतिशत, लुम्बिनीमा ३३.१ प्रतिशत, कर्णालीमा १४.१ प्रतिशत र सुदूर पश्चिममा २१.१ प्रतिशत रहेको छ तर आदिवासी जनजातिभित्रका विभिन्न समुदायहरूको जनसङ्ख्या भने धेरै घनादेखि अति न्यूनसम्म छ । उदाहरणको लागि १३ वटा आदिवासी जनजातिहरूको मात्र १ एकलाखभन्दा बढी जनसङ्ख्या छ । त्यसमध्ये देशको कुल जनसङ्ख्याको एक प्रतिशतभन्दा माथि जनसङ्ख्या भएको आदिवासी जनजातिहरू सात वटा छन् । मगर सबैभन्दा धेरै जनसङ्ख्या भएको समूह हो, जसको जनसङ्ख्या ६.९ प्रतिशत छ । त्यसै गरी धेरै जनसङ्ख्या हुने जनजातिहरूमा थारू ६.२ प्रतिशत, तामाङ ५.६ प्रतिशत, नेवार ४.६ प्रतिशत, राई २.२ प्रतिशत, गुरुङ १.९ प्रतिशत र लिम्बू १.४ प्रतिशत छ । यी सातवटा जनजातिहरूले कुल आदिवासी जनजाति समुदायको ८२ प्रतिशत जनसङ्ख्या ओगटेको छ ।

एक लाखभन्दा बढी जनसङ्ख्या भएका अन्य आदिवासी समुदायमा धानुक ०.८६ प्रतिशत, राजवंशी ०.४५ प्रतिशत, शेर्पा ०.४५ प्रतिशत, कुमाल ०.४४ प्रतिशत, घर्तिभुजेल ०.४१ प्रतिशत र माभी ०.३८ प्रतिशत छ । बनकरीया, कुसुण्डा, सुरेल, ल्होमी, वालुङ, राउटे, तोप्केगोला, कोचेलगायतका समुदायको जनसङ्ख्या एक हजारभन्दा कम छ । तालिका १ ले सन् २०२१ को जनगणनाअनुसार विभिन्न प्रदेशमा जातजातिको जनसङ्ख्याको वितरण देखाउँछ ।

तालिका १: प्रदेश र जातजातिगत जनसङ्ख्या वितरण (प्रतिशत)

जातजाति / प्रदेश	कोसी	मधेश	बागमती	गण्डकी	लुम्बिनी	कर्णाली	सुदूरपश्चिम	नेपाल
आदिवासी जनजाति	२७६४५३८ (४९.७)	८५४८५१ (१४.०)	३२९४९६१ (५३.९)	१०९६४१६ (४४.५)	१६९५३७५ (३३.१)	२३८०४६ (१४.१)	५६७३३८ (२१.१)	१०२१५२५ (३५.०)
खसआर्य	१३५९५५१ (२७.४)	२०८१०९ (३.४)	२२४७२७० (३६.७)	८७२११९ (३५.४)	१४२७०२७ (२७.९)	१०४६५६७ (६२.०)	१६२१६४४ (६०.२)	८७८२६८७ (३०.१)
दलित	४७६४१९ (९.६)	१०००४४ (१६.४)	३५८९९४ (५.९)	४४७७०० (१८.२)	७११३३० (१३.९)	३९६०६७ (२३.५)	४७६६९० (१७.५)	३८६२२४४ (१३.२)
मधेसी	४३४९३३५ (८.८)	३२३०९३३ (५.२.८)	१२८६१४ (२.१)	१७९३७ (०.७)	९०१८२१ (१७.६)	३६२१ (०.२)	२३३०९ (०.९)	४७४११७० (१६.३)
मुस्लिम	२०२३८६ (४.१)	७९२७७६ (१३.०)	३२८८६ (०.५)	१८३४७ (०.७)	३६५१३७ (७.१)	३२०३ (०.२)	३९४२ (०.१)	१४१८६७७ (४.९)
विदेशी	१९२५४ (०.४)	२७४२४ (०.४)	५१७७० (०.८)	१२९५५ (०.५)	१८८३५ (०.४)	७१३ (०.०)	६४५६ (०.२)	१३७४०७ (०.५)
अन्य	३६८६ (०.१)	११९ (०.०)	१९५ (०.०)	६३१ (०.०)	१३८५ (०.०)	१५२ (०.०)	२६४ (०.०)	६४३२ (०.०)
नखुलेका	२४३ (०.०)	३४४ (०.०)	२१७६ (०.०)	३२२ (०.०)	११६८ (०.०)	४३ (०.०)	१४० (०.०)	४४३६ (०.०)
जम्मा	४९९११२ (१००)	६११४६०० (१००)	६११६६६ (१००)	२४६६४२७ (१००)	५१२२०७६ (१००)	१६८८४१२ (१००)	२६१४७६३ (१००)	२९१६४४७८ (१००)

स्रोत: राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय २०७८

४. प्रतिनिधि सभामा लैङ्गिक तथा जातजातिगत प्रतिनिधित्व

प्रतिनिधि सभामा जम्मा २७५ सदस्य रहन्छन्। त्यसमध्ये १६५ जना (६० प्रतिशत) पहिलो हुने निर्वाचन हुने प्रणाली र बाँकी ११० जना (४० प्रतिशत) समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीबाट निर्वाचित हुन्छन्। प्रतिनिधिसभा २०१७ मा पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीबाट सबैभन्दा बढी खसआर्य पुरुष रहेको छ भने सबैभन्दा कम दलित छ। महिला खसआर्य र आदिवासी जनजाति समुदायबाट क्रमशः चार र दुई जना गरी जम्मा छ जनाले मात्र पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीमा जित्न सफल भएका छन्। समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीको व्यवस्थाले गर्दा विभिन्न जातजातिका महिलाको प्रतिनिधित्व समग्रमा करिब ३३ प्रतिशत पुग्न सम्भव भएको हो। जनसङ्ख्याको अनुपातमा हेर्दा खसआर्य समुदायको आफ्नो जनसङ्ख्याभन्दा बढी १२.५ र मधेसी समुदायको २ प्रतिशतले बढी छ। आदिवासी जनजाति समुदायको प्रतिनिधित्व २९.८ प्रतिशत छ, जुन उनीहरूको जनसङ्ख्याको अनुपातमा ५.२ प्रतिशत कम छ। दलित र मुस्लिमको प्रतिशत उनीहरूको जनसङ्ख्याको अनुपातमा क्रमशः ७ र १.६ प्रतिशतले कम छ। तालिका २ ले सन् २०१७ को प्रतिनिधि सभामा समावेशिताको स्थिति देखाउँछ।

तालिका २: प्रतिनिधि सभा २०१७ मा समावेशिता (प्रतिशत)

जातजाति	पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली			समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली			जम्मा (प्रतिशत)
	पुरुष	महिला	जम्मा (प्रतिशत)	पुरुष	महिला	जम्मा	
						(प्रतिशत)	
आदिवासी जनजाति	४४	२	४६ (१६.०)	९	२७	३६ (१३.१)	८२ (२९.८)
खसआर्य	८०	४	८४ (२९.१)	९	२४	३३ (१२.०)	११७ (४२.५)
दलित	२		२ (०.७)	३	१२	१५ (५.५)	१७ (६.२)
मधेसी	३०		३० (१०.९)	४	१६	२० (७.३)	५० (१८.२)
मुस्लिम	३		३ (१.१)	१	५	६ (२.२)	९ (३.३)
जम्मा	१५९	६	१६० (६०.०)	२६	८४	११० (४०.०)	२७५ (१००.०)

स्रोत: निर्वाचन आयोग २०७९

प्रतिनिधिसभा २०२२ मा पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीबाट जित्ने खसआर्य पुरुषको सङ्ख्या २०१७ भन्दा ११ जनाले बढेको छ। सबैभन्दा कम मुस्लिम समुदायमा छ। यस

चुनावमा महिला खसआर्य, आदिवासी जनजाति र मधेसी समुदायबाट क्रमशः चार, तिन र दुई जना गरी जम्मा नौ जनाले पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीमा जित्न सफल भएका छन् । समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीबाट ३२ जना आदिवासी जनजाति महिलाहरू चुनिएका थिए । यो उनीहरूको जनसङ्ख्याको अनुपातमा केही बढी हो । खसआर्य समुदाय र मधेसी समुदायको प्रतिनिधित्व जनसङ्ख्याको अनुपातमा हेर्दा लगभग बराबरी छ । आदिवासी जनजाति समुदायको प्रतिनिधिको कुल सङ्ख्या २०१७ मा जतिकै २९.८ प्रतिशत छ । दलित र मुस्लिमको प्रतिशत उनीहरूको जनसङ्ख्याको अनुपातमा क्रमशः ३.६ र १.२ प्रतिशतले कम छ ।

तालिका ३ ले सन् २०२२ को प्रतिनिधि सभामा समावेशिताको स्थिति देखाउँछ ।

तालिका ३: प्रतिनिधि सभा २०२२ मा समावेशिता

जातजाति	पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली			समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली			जम्मा (प्रतिशत)
	पुरुष	महिला	जम्मा (प्रतिशत)	पुरुष	महिला	जम्मा (प्रतिशत)	
आदिवासी जनजाति	४१	३	४४ (१६.०)	६	३२	३८ (१३.८)	८२ (२९.८)
खसआर्य	९१	४	९५ (३४.५)	८	२७	३५ (१२.७)	१३० (४७.३)
दलित	१		१ (०.४)	७	८	१५ (५.५)	१६ (५.८)
मधेसी	२३	२	२५ (९.१)	३	१३	१६ (५.८)	४१ (१४.९)
मुस्लिम	०	०	(०.०)	३	३	६ (२.२)	६ (२.२)
जम्मा	१५६	९	१६५ (६०.०)	२७	८३	११० (४०.०)	२७५ (१००.०)

स्रोत: निर्वाचन आयोग २०७९

आदिवासी जनजाति समुदायहरू भित्रको उपस्थितिलाई हेर्दा प्रतिनिधि सभा २०१७ मा १३ वटा मात्र आदिवासी समुदायको प्रतिनिधि पुन सकेको देखिन्छ । धेरै जनसङ्ख्या भएका आदिवासी समुदायहरूमध्ये तामाङ, मगर र थारूको प्रतिनिधित्व उनीहरूको जनसङ्ख्याको अनुपातमा पुन सकेको छैन । तर लिम्बू, नेवार, गुरुङ र राईले भने आफ्नो जनसङ्ख्याको अनुपातमा केही बढी प्रतिनिधि पठाउन सकेका छन् । थकालीले तिन जना, भोटे समुदायले दुई जना र धानुक, माझी, भागड, गनगाईले एकएक जना प्रतिनिधि पठाएका छन् । पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीमा एक जना बढेर तिन जना महिलाले संसद्मा प्रतिनिधित्व गर्ने

अवसर पाएका छन् । तालिका ४ ले सन् २०१७ को प्रतिनिधि सभामा आदिवासी जनजातिको समावेशिताको स्थिति देखाउँछ ।

तालिका ४: प्रतिनिधि सभा २०१७ मा आदिवासी जनजातिको समावेशिता

आदिवासी जनजाति समूह	पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली			समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली			जम्मा (प्रतिशत)
	पुरुष	महिला	जम्मा (प्रतिशत)	पुरुष	महिला	जम्मा (प्रतिशत)	
मगर	६	२	८ (२.९)		७	७ (२.५)	१५ (५.५)
थारू	७		७ (२.५)	१	६	७ (२.५)	१४ (५.१)
तामाङ	४		४ (१.५)	१	२	३ (१.१)	७ (२.५)
नेवार	१०		१० (३.६)	३	३	६ (२.२)	१६ (५.८)
राई	६		६ (२.२)		१	१ (०.४)	७ (२.५)
गुरुङ	३		३ (१.१)	२	३	४ (१.५)	८ (२.९)
लिम्बू	५		५ (१.८)	१	३	४ (१.५)	९ (३.३)
शेर्पा			(०.०)	१		१ (०.४)	१ (०.४)
सुनुवार	१		१ (०.४)			(०.०)	१ (०.४)
भोटे	१		१ (०.४)			(०.०)	१ (०.४)
छन्त्याल			(०.०)	१		१ (०.४)	१ (०.४)
थकाली	१		१ (०.४)			(०.०)	१ (०.४)
मेचे			(०.०)	१		१ (०.४)	१ (०.४)
आदिवासी जनजाति जम्मा	४४	२	४६ (१६.७)	९	२७	३६ (१३.१)	८२ (२९.८)
जम्मा	१५९	६	१६५ (६०.०)	२६	८४	११० (४०.०)	२७५ (१००.०)

स्रोत: निर्वाचन आयोग २०७९

२०१७ सँग तुलना गर्दा प्रतिनिधि सभा २०२२ मा आदिवासी जनजाति समुदायहरू भित्रको उपस्थितिमा खास भिन्नता आउन सकेन । २०२२ मा पनि आदिवासी समुदायको १३ वटा नै मात्र प्रतिनिधि संसदमा पुग्न सकेको देखिन्छ । नेवार, लिम्बू र राईले भने आफ्नो जनसङ्ख्याको अनुपातमा केही बढी नै प्रतिनिधि यसपाली पनि पठाउन सकेका छन् । धेरै जनसङ्ख्या भएका आदिवासी समुदायहरूमध्ये तामाङ, मगर र थारूको प्रतिनिधित्व उनीहरूको जनसङ्ख्याको अनुपातमा फेरि पनि पुग्न सकेको छैन । गुरुङ समुदायको पनि यस पटकको चुनावमा प्रतिनिधित्व घटेर आफ्नो जनसङ्ख्याभन्दा कम हुन गएको देखिन्छ । पहिलो निर्वाचित हुने

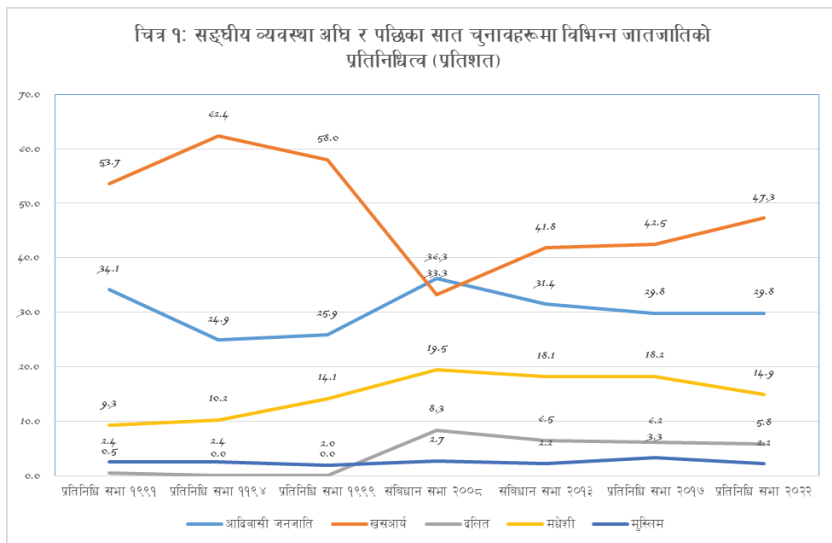
प्रणालीमा यसपाली तिन जना महिलाले संसद्मा प्रतिनिधित्व गर्ने अवसर पाएका छन् । तालिका ५ ले सन् २०२२ को प्रतिनिधि सभामा आदिवासी जनजातिको समावेशिताको स्थिति देखाउँछ ।

तालिका ५: प्रतिनिधि सभा २०२२ मा आदिवासी जनजातिको समावेशिता

आदिवासी जनजाति समूह	पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली			समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली			जम्मा (प्रतिशत)
	पुरुष	महिला	जम्मा (प्रतिशत)	पुरुष	महिला	जम्मा (प्रतिशत)	
मगर	५		५ (१.८)		५	५ (१.८)	१० (३.६)
थारू	७	१	८ (२.९)	१	६	७ (२.५)	१५ (५.५)
तामाङ	४		४ (१.५)	१	४	५ (१.८)	९ (३.३)
नेवार	८	१	९ (३.३)	१	८	९ (३.३)	१८ (६.५)
राई	५		५ (१.८)	२	२	४ (१.५)	९ (३.३)
गुरुङ	३	१	४ (१.५)			०	४ (१.५)
लिम्बू	५		५ (१.८)		३	३ (१.१)	८ (२.९)
धानुक			०		१	१ (०.४)	१ (०.४)
माझी			०		१	१ (०.४)	१ (०.४)
भागड			०		१	१ (०.४)	१ (०.४)
गनगाई	१		१ (०.४)			०	१ (०.४)
भोटे	२		२ (०.७)			०	२ (०.७)
थकाली	१		१ (०.४)	१	१	२ (०.७)	३ (१.१)
आदिवासी जनजाति जम्मा	४१	३	४४ (१६.०)	६	३२	३८ (१३.८)	८२ (२९.८)
जम्मा	१५६	९	१६५ (६०.०)	२७	८३	११० (४०.०)	२७५ (१००.०)

सङ्घीयतापछिको दुईवटा चुनाव परिणामलाई त्यस अगाडिका तिनवटा प्रतिनिधिसभा र दुई संविधान सभाको प्रतिनिधित्वसँग तुलना गर्दा समावेशितामा प्रगति भइरहेको छ वा छैन भन्ने हेर्न सहयोग गर्दछ । तलको चित्र १ ले देखाएभन्ने आदिवासी जनजातिको १९९१ को प्रतिनिधि सभामा प्रतिनिधित्व ३४.१ प्रतिशत थियो । त्यसपछिको दुई चुनावमा त्यो सङ्ख्या घटेर लगभग २५ प्रतिशतको हाराहारीमा पुगेको देखिन्छ । ०६२/०६३ को आन्दोलनपछि बनेको

अन्तरिम संविधानले निर्देश गरेको मिश्रीत निर्वाचन प्रणालीले पहिलो संविधान सभा २००८ मा आदिवासी जनजातिलगायतका सीमान्तीकृत समुदायको प्रतिनिधित्वमा फेरि उल्लेख्य वृद्धि गरेको थियो। आदिवासी जनजाति र मधेसी समुदायको प्रतिनिधित्व र खसआर्य समुदायको प्रतिनिधित्व पनि सन्तुलित रूपमा त्यस समुदायको जनसङ्ख्याको अनुपातमा आइपुग्न खोजेको थियो। दलित र मुस्लिम समुदायको प्रतिनिधित्व पनि सकारात्मक रूपमा बढेको थियो। तर दोस्रो संविधान सभाको चुनावमा यस किसिमको उत्साहजनक समावेशिता कायम हुन सकेन। पहिलो संविधान सभामा आदिवासी जनजातिको प्रतिनिधित्व २१८ जना (३६.३%) थियो भने दोस्रो संविधान सभामा त्यो सङ्ख्या घटेर १८९ (३१.४%) हुन गयो। सङ्घीयता आएपछि संविधानले बाचा गरे अनुरूप प्रतिनिधित्व समानुपातिक हुँदै जानुपर्नेमा आदिवासी जनजातिको प्रतिनिधित्व २०१७ प्रतिनिधि सभाको चुनावमा अर्भै घटेर २९.८ प्रतिशतमा झर्‍यो। २०२२ को प्रतिनिधि सभाको नतिजा यही दरमा स्थिर भएको छ।

स्रोत: निर्वाचन आयोग २०७९

सङ्घीयतापछिको दुई राष्ट्रिय सभाको बनोट स्पष्ट रूपमा असमावेशी देखिन्छ। २०१७ र २०२२ दुबैको राष्ट्रिय सभामा ६० प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको प्रतिनिधित्वले खसआर्यको वर्चस्व निरन्तर कायम रहेको देखाउँछ। आदिवासी जनजातिको प्रतिनिधित्व २०१७ मा २०.३ प्रतिशत थियो भने २०२२ मा त्यो घटेर १६.९ मा ओर्लेको छ। तालिका ६ ले २०१७ र २०२२ को राष्ट्रिय सभामा लैङ्गिक तथा जातजातिगत समावेशिताको तुलनात्मक स्थिति देखाउँछ।

तालिका ६: राष्ट्रिय सभा निर्वाचन परिणाम

जातजाति	राष्ट्रिय सभा २०१७			राष्ट्रिय सभा २०२२		
	पुरुष	महिला	जम्मा (प्रतिशत)	पुरुष	महिला	जम्मा (प्रतिशत)
आदिवासी जनजाति	७	५	१२ (२०.३)	६	४	१० (१६.९)
खसआर्य	२०	१५	३५ (५९.३)	१९	१७	३६ (६१.०)
दलित	६		६ (१०.२)	८		८ (१३.६)
मधेसी	४	२	६ (१०.२)	३		४ (६.८)
मुस्लिम			०	१	१	१ (१.७)
जम्मा	३७ (६२.७)	२२ (३७.३)	५९ (१००.०)	३७ (६२.७)	२२ (३७.३)	५९ (१००.०)

स्रोत: निर्वाचन आयोग २०७९

५. प्रदेश सभामा लैङ्गिक तथा जातजातिगत प्रतिनिधित्व

सात वटा प्रदेशसभामा जम्मा ५५० सदस्य रहन्छन्। प्रदेश सभाका सदस्य सङ्ख्या कोसी प्रदेशमा ९३ जना, मधेश प्रदेशमा १०७ जना, बागमती प्रदेशमा ११० जना, गण्डकी प्रदेशमा ६० जना, लुम्बिनी प्रदेशमा ८७ जना, कर्णाली प्रदेशमा ४० जना र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा ५३ जना रहने व्यवस्था छ। प्रदेश सभा निर्वाचन ऐनअनुसार कुल सङ्ख्याको ६० प्रतिशत पहिलो हुने निर्वाचन हुने प्रणाली र बाँकी समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीबाट निर्वाचित हुन्छन्।

प्रदेशसभा २०१७ मा पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीबाट सबैभन्दा बढी खसआर्य पुरुष रहेको छ भने सबैभन्दा कम दलित छ। आदिवासी जनजाति समुदायबाट ८, खसआर्यबाट ६ र मधेसीबाट ३ गरी जम्मा १७ जना महिला पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीमा जित्न सफल भएका छन्। समानुपातिक प्रणालीबाट समेत गरी आदिवासी जनजातिबाट ६७ जना महिलाहरू प्रदेश सभामा छन्। यो सङ्ख्या अरू जातजातिको तुलनामा बढी हो। जनसङ्ख्याको अनुपातमा हेर्दा खसआर्य समुदायको आफ्नो जनसङ्ख्याभन्दा १४.२ र मधेसी समुदायको ०.७ प्रतिशतले बढी छ। आदिवासी जनजाति समुदायको प्रतिनिधित्व ३१.१ प्रतिशत छ, जुन उनीहरूको जनसङ्ख्याको अनुपातमा ३.९ प्रतिशत कम छ। दलित र मुस्लिमको प्रतिशत उनीहरूको जनसङ्ख्याको अनुपातमा क्रमशः ८.३ र २.१ प्रतिशतले कम छ। तालिका ७ ले सन् २०१७ को प्रदेश सभामा समावेशिताको स्थिति देखाउँछ।

तालिका ७ : प्रदेश सभा २०१७ मा समावेशिता

जातजाति	पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली			समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली			जम्मा (प्रतिशत)
	पुरुष	महिला	जम्मा (प्रतिशत)	पुरुष	महिला	जम्मा (प्रतिशत)	
आदिवासी जनजाति	८३	८	९१ (१६.५)	२१	५९	८० (१४.५)	१७१ (३१.१)
खसआर्य	१६३	६	१६९ (३०.७)	१६	५९	७५ (१३.६)	२४४ (४४.४)
दलित	४		४ (०.७)	२	२१	२३ (४.२)	२७ (४.६)
मधेसी	५५	३	५८ (१०.५)	६	२९	३५ (६.४)	९३ (१६.९)
मुस्लिम	८		८ (१.५)	३	४	७ (१.३)	१५ (२.७)
जम्मा	३१३	१७	३३० (६०.०)	४८	१७२	२२० (४०.०)	५५० (१००.०)

स्रोत: निर्वाचन आयोग २०७९

प्रदेशसभा २०२२ मा पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीबाट जित्ने सङ्ख्या सबैभन्दा बढी खसआर्य पुरुषको छ। यद्यपि २०१७ भन्दा पुरुषको सङ्ख्या ८ जनाले घटेको छ। यस चुनावमा महिला आदिवासी जनजातिबाट छ जना, खसआर्यबाट पाँच, दलितबाट एक र मधेसी समुदायबाट दुई जना गरी जम्मा १४ जनाले पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीमा जित्न सफल भएका छन्। सबैभन्दा कम मुस्लिम समुदायमा छ। समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीबाट ६८ जना आदिवासी जनजाति महिलाहरू चुनिएका थिए। महिला संसद् सदस्यको सङ्ख्या २०२२ मा थप बढेर आदिवासी जनजाति समुदाय सबैभन्दा बढी महिला प्रतिनिधि पठाउने समुदाय बनेको छ। जनसङ्ख्याको अनुपातमा हेर्दा खसआर्य समुदायको आफ्नो जनसङ्ख्या भन्दा १२.६ प्रतिशतले बढी छ। आदिवासी जनजाति समुदायको प्रतिनिधित्व ३२.२ प्रतिशत छ, जुन उनीहरूको जनसङ्ख्याको अनुपातमा २.८ प्रतिशत कम छ। मधेसी, दलित र मुस्लिमको प्रतिशत उनीहरूको जनसङ्ख्याको अनुपातमा क्रमशः ०.४, ८.३ र २.१ प्रतिशतले कम छ। तालिका ८ ले सन् २०२२ को प्रदेश सभामा समावेशिताको स्थिति देखाउँछ।

तालिका ८ : प्रदेश सभा २०२२ मा समावेशिता

जातजाति	पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली			समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली			जम्मा (प्रतिशत)
	पुरुष	महिला	जम्मा (प्रतिशत)	पुरुष	महिला	जम्मा (प्रतिशत)	
आदिवासी जनजाति	९३	६	९९ (१८.०)	१०	६८	७८ (१४.२)	१७७ (३२.२)
खसआर्य	१५५	५	१६० (२९.१)	१३	६२	७५ (१३.६)	२३५ (४२.७)
दलित	३	१	४ (०.७)	४	२४	२८ (५.१)	३२ (५.८)
मधेसी	५५	२	५७ (१०.४)	६	२४	३० (५.५)	८७ (१५.८)
मुस्लिम	१०		१० (१.८)	१	८	९ (१.६)	१९ (३.५)
जम्मा	३९६	१४	३३० (६०.०)	३४	१८६	२२० (४०.०)	५५० (१००.०)

स्रोत: निर्वाचन आयोग २०७९

आदिवासी जनजाति समुदायहरू भित्रको उपस्थितलाई हेर्दा प्रदेशसभा २०१७ मा १६ वटा मात्र आदिवासी समुदायको प्रतिनिधि पुन सकेको देखिन्छ । धेरै जनसङ्ख्या भएका आदिवासी समुदायहरूमध्ये तामाङ, मगर र थारूको प्रतिनिधित्व उनीहरूको जनसङ्ख्याको अनुपातमा पुन सकेको छैन तर नेवार, गुरुङ, राई लिम्बूले भने आफ्नो जनसङ्ख्याको अनुपातमा केही बढी प्रतिनिधि पठाउन सकेका छन् । प्रदेश सभामा प्रतिनिधि भएका अन्य आदिवासी समुदायहरूमा राजवंशी, शेर्पा, माझी, चेपाङ, दनुवार, गनगाई, पहरी, थकाली र ह्योल्मो रहेका छन् । तालिका ९ ले सन् २०१७ को प्रदेश सभामा आदिवासी जनजातिको समावेशिताको स्थिति देखाउँछ ।

तालिका ९: प्रदेश सभा २०१७ मा आदिवासी जनजाति समावेशिता

जातजाति / प्रदेश	कोसी	मधेस	बागमती	गण्डकी	लुम्बिनी	कर्णाली	सुदूरपश्चिम	जम्मा (प्रतिशत)
आदिवासी जनजाति	४९	१०	५१	२५	२२	३	११	१७१ (३१.१)
मगर	३	१	३	६	६	२	१	२२ (४.०)
थारू	५	६			११		८	३० (५.५)
तामाङ		३	१५	१			२	२१ (३.८)
नेवार	४		२५	२	५	१		३७ (६.७)
राई	१३		१					१४ (२.५)
गुरुङ	३		३	१३				१९ (३.५)
लिम्बू	१६							१६ (२.९)
राजवंशी	२							२ (०.४)
शेर्पा			१					१ (०.२)
माझी			२					२ (०.४)
चेपाङ			१					१ (०.२)
दनुवार	१							१ (०.२)
गनगाई	१							१ (०.२)
पहरी				१				१ (०.२)
थकाली				२				२ (०.४)
ह्योल्मो	१							१ (०.२)
खसआर्य	३३	९	५५	३२	४७	३१	३७	२४४ (४४.४)
दलित	३	४	२	३	५	५	५	२७ (४.९)

जातजाति / प्रदेश	कोसी	मधेस	बागमती	गण्डकी	लुम्बिनी	कर्णाली	सुदूरपश्चिम	जम्मा (प्रतिशत)
मधेसी	६	७५	२		९	१		९३ (१६.९)
मुस्लिम	२	९			४			१५ (२.७)
जम्मा	९३	१०७	११०	६०	८७	४०	५३	५५० (१००.०)

स्रोत: निर्वाचन आयोग २०७९

२०१७ सँग तुलना गर्दा प्रदेश सभा २०२२ मा आदिवासी जनजाति समुदायहरूभित्रको उपस्थितिमा कुनै उल्लेख्य भिन्नता आउन सकेन। २०२२ मा १३ बाट बढेर १८ आदिवासी समुदाय प्रदेश सभामा पुग्न सकेको देखिन्छ। यो पटक पनि नेवार, गुरुङ राई र लिम्बूले आफ्नो जनसङ्ख्याको अनुपातमा केही बढी नै प्रतिनिधि निरन्तर पठाउन सकेका छन्। धेरै जनसङ्ख्या भएका आदिवासी समुदायहरूमध्ये तामाङ, मगर र थारूको प्रतिनिधित्व उनीहरूको जनसङ्ख्याको अनुपातमा फेरि पनि पुग्न सकेको छैन।

तालिका १० ले सन् २०२२ को प्रदेश सभामा आदिवासी जनजातिको समावेशिताको स्थिति देखाउँछ।

तालिका १०: प्रदेश सभा २०२२ मा आदिवासी जनजाति समावेशिता

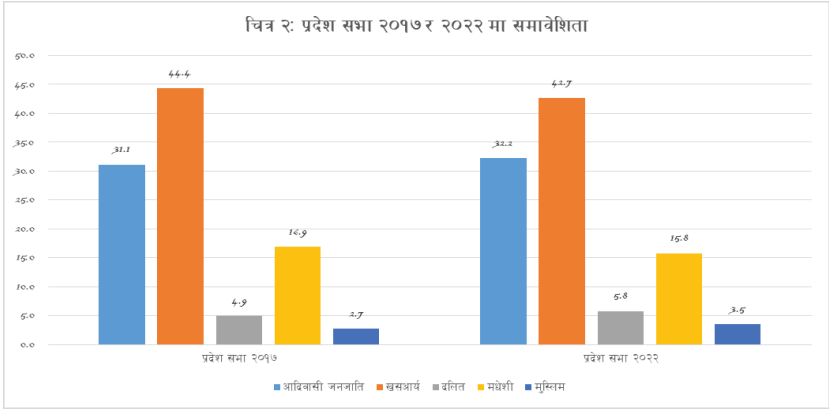
जातजाति / प्रदेश	कोसी	मधेस	बागमती	गण्डकी	लुम्बिनी	कर्णाली	सुदूरपश्चिम	जम्मा (प्रतिशत)
आदिवासी जनजाति	४६	९	५९	२२	२९	४	८	१७७ (३२.२)
मगर	५	२	३	७	९	२	१	२९ (५.३)
थारू	३	५			१४		७	२९ (५.३)
तामाङ	२	१	१५	१				१९ (३.५)
नेवार	५	१	३५	१	४			४६ (८.४)
राई	११		१					१२ (२.२)
गुरुङ	१		१	९	१	१		१३ (२.४)
लिम्बू	११							११ (२.०)
राजवंशी	२							२ (०.४)
शेर्पा	१		१					२ (०.४)
भुजेल			१	१				२ (०.४)

जातजाति/ प्रदेश	कोसी	मधेस	बागमती	गण्डकी	लुम्बिनी	कर्णाली	सुदूरपश्चिम	जम्मा (प्रतिशत)
दनुवार	१							१ (०.२)
सुनुवार	१		१					२ (०.४)
भागड	१							१ (०.२)
गनगाई	१							१ (०.२)
थामी			१					१ (०.२)
धिमाल	१							१ (०.२)
भोटे					१	१		२ (०.४)
थकाली				३				३ (०.५)
खसआर्य	३७	५	४९	३२	३८	३२	४२	२३५ (४२.७)
दलित	३	९	२	६	५	४	३	३२ (५.८)
मधेसी	५	७१			११			८७ (१५.८)
मुस्लिम	२	१३			४			१९ (३.५)
जम्मा	९३	१०७	११०	६०	८७	४०	५३	५५० (१००.०)

स्रोत: निर्वाचन आयोग २०७९

सङ्घीयतापछिको दुईवटा प्रदेश सभाको चुनावको समग्र परिणाममा थोरै परिवर्तन देखिन्छ। उदाहरणको लागि आदिवासी जनजातिको प्रतिनिधित्व २०१७ को ३१.१ बाट बढेर ३२.२ प्रतिशतमा पुगेको देखिन्छ। दलित र मुस्लिम समुदायको प्रतिनिधित्वमा पनि केही बढेको देखिन्छ। पहिलो निर्वाचनको तुलनामा केही घटे तापनि खसआर्य समुदायको प्रतिनिधित्व उनीहरूको जनसङ्ख्याको अनुपातभन्दा बढी र मधेसी समुदायको लगभग बराबरीमा छ। यो परिवर्तन सकारात्मक सङ्केतको रूपमा लिन सकिन्छ तर यसलाई उल्लेख्य परिवर्तन भने मान्न सकिन्न। न त यी दुई चुनाव मात्रै हेरेर यसको प्रवृत्तिबारे भन्न सकिन्छ। त्यसैले आदिवासी जनजातिलगायत सामान्तकृत समुदायको समावेशिता वृद्धिको लक्ष्य पूरा गर्ने तर्फ यो अपेक्षाकृत रूपमा अगाडी बढेको देखिँदैन। कुल आदिवासी जनसङ्ख्याको अनुपातमा प्रदेश सभाको प्रतिनिधित्व ३-४ प्रतिशत मात्रै कम देखिए तापनि सबै आदिवासी समुदायहरू प्रदेश र संसद बाहिर नै छन्।

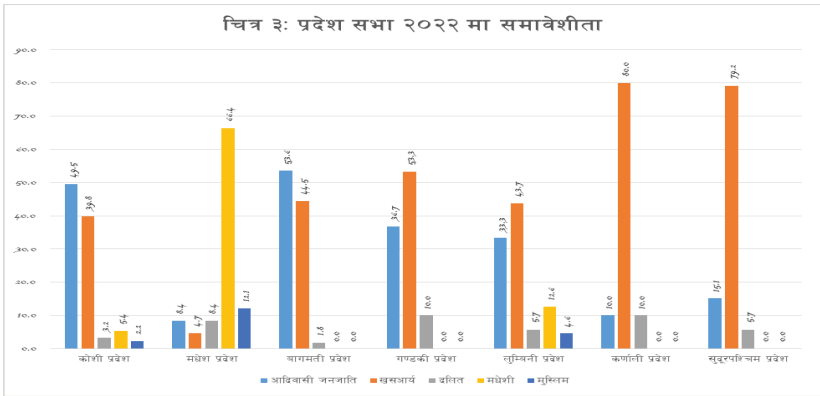
तलको चित्र २ ले प्रदेश सभा २०१७ र २०२२ मा समावेशिताको तुलनात्मक स्थिति देखाउँछ।

स्रोत: निर्वाचन आयोग २०७९

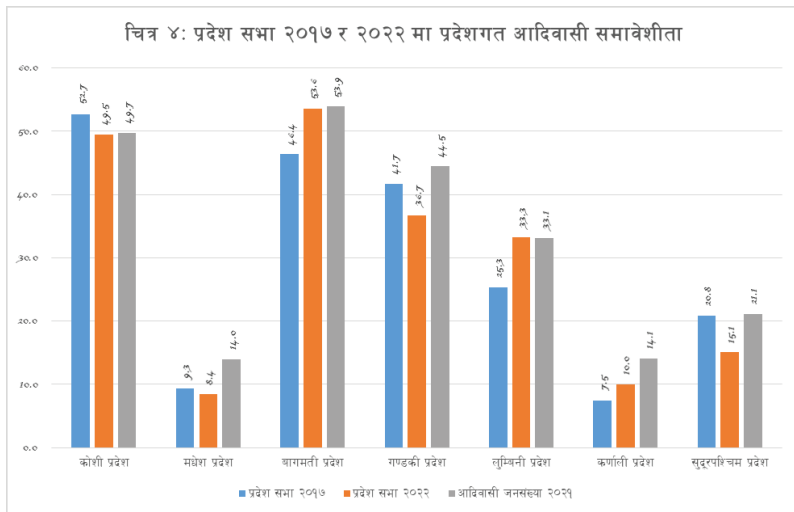
सबै आदिवासी जनजातिहरूको प्रतिनिधित्व हुन नसके तापनि, समग्रमा हेर्दा प्रदेशगत हिसाबले हेर्दा आदिवासी जनजातिको जनसङ्ख्याको अनुपातमा लगभग बराबरीमा आउँदै गरिएको देखिन्छ। उदाहरणको लागि २००२ को प्रदेश सभामा कोसी प्रदेशमा ४९.५ प्रतिशत प्रतिनिधित्व छ जुन जनसङ्ख्याको अनुपात सँग मिल्न आउँछ। बागमती प्रदेशको आदिवासी जनजाति जनसङ्ख्या ५३.९ प्रतिशत हो भने २०२२ को प्रदेश सभामा उनीहरूको प्रतिनिधित्व ५३.६ प्रतिशत छ। अन्य प्रदेशहरूमा पनि स्थिति निराशाजनक देखिँदैन तर यहा के भुल्नु हुन भने यो प्रतिनिधित्वमा सबै आदिवासी समुदाय समेटिएको छैन।

तलको चित्र ३ ले प्रदेश सभा २०२२ मा प्रदेशगत समावेशताको तुलनात्मक स्थिति देखाउँछ।

स्रोत: निर्वाचन आयोग २०७९

प्रदेश सभाको २०२२ को नतिजालाई प्रदेश सभा २०१७ को नतिजासँग सम्बन्धित प्रदेशको आदिवासी जनजातिको जनसङ्ख्या समेतलाई दाँजेर हेर्दा लगभग जनसङ्ख्याको अनुपात नजिकै रहेको भन्न सकिन्छ। तलको चित्र ४ मा प्रदेश सभा २०१७ र २०२२ मा प्रदेशगत आदिवासी समावेशता त्यस प्रदेशको आदिवासी जनसङ्ख्यासँगै तुलना गरी देखाइएको छ।

स्रोत: निर्वाचन आयोग २०७९

६. स्थानीय तहमा लैङ्गिक तथा जातजातिगत प्रतिनिधित्व

नेपालमा महानगरपालिका ६, उप-महानगरपालिका ११, नगरपालिका २७६, र गाउँपालिका ४६० गरी जम्मा ७५३ स्थानीय तह छन्। प्रत्येक पालिकालाई जनसङ्ख्या र अन्य आधार लिएर वडाहरूमा बाँडिएको हुन्छ। वडा यी स्थानीय तहहरूको सबैभन्दा आधारभूत एकाइ हो। सङ्घीयतापछिको स्थानीय तह पुनर्संरचनामा साबिकको एक गाउँ विकास समितिलाई धेरै जसो एक वडामा राखिएको छ। सङ्घीय संरचनाअन्तर्गत नयाँ पालिका गठन गर्दा जम्मा वडा सङ्ख्या ६,७४३ कायम भएको छ। प्रत्येक पालिकामा एक प्रमुख वा अध्यक्ष, एक उपप्रमुख वा उपाध्यक्ष, प्रत्येक वडामा एक वडाअध्यक्ष र चार जना वडा सदस्य रहने व्यवस्था गरिएको छ। पालिकाको प्रमुख वा अध्यक्ष, उपप्रमुख वा उपाध्यक्ष, र वडाअध्यक्षहरू मुख्य निर्णयकारी भूमिकामा रहन्छन्।

स्थानीय तह निर्वाचन ऐन, २०७३ ले स्थानीय तहको चुनाव समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली

वा आरक्षणको कुनै प्रावधान नराखी प्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणालीबाटै गर्ने व्यवस्था गर्‍यो । तर निर्वाचनमा प्रतिस्पर्धी हरेक राजनीतिक दलले प्रत्येक वडामा एकजना महिला र एकजना दलित महिला उम्मेदवार बनाउनेपर्ने आरक्षणको प्रावधान भने छ । यसले गर्दा हरेक वडामा एक दलित महिला सदस्यसहित अर्को एक महिलाको सिट आरक्षित हुन पुगेको हो । वडा सदस्यको निर्णयकारी भूमिका नभए पनि यसले महिलालाई स्थानीय तहको राजनीतिक क्रियाकलापमा भाग लिन स्थान दिएको छ ।

तालिका ११ र १२ ले २०१७ र २०२२ को स्थानीय तहका प्रमुख पदहरूमा लैङ्गिक र जातजातिगत निर्वाचन परिणाम देखाउँछ । समग्रमा हेर्दा आदिवासी जनजाति र मधेसी समुदायको यी मुख्य पदहरूमा प्रतिनिधित्व उनीहरूको जनसङ्ख्याको अनुपातमा रहेको देखिन्छ । खसआर्य समुदायको आफ्नो जनसङ्ख्याभन्दा प्रतिनिधित्व बढी छ । दलितको प्रतिनिधित्व मुख्य पदहरूमा अत्यन्तै न्युन रहेको र मुस्लिम समुदायको जनसङ्ख्याको अनुपातमा आधाभन्दा कम रहेको देखिन्छ ।

तालिका ११: स्थानीयतह प्रमुख पदहरूमा निर्वाचन परिणाम, २०१७

जातजाति	आदिवासी जनजाति		खसआर्य		दलित		मधेसी		मुस्लिम		जम्मा
	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	
प्रमुख	६४	१	१४५	४	४		६९	१	४		२९२
उपप्रमुख	६	६५	९	१४०	१	९	१	५०		८	२८९
अध्यक्ष	१५९	५	२१०	६	२		७०		८		४६०
उपाध्यक्ष	१४	१५१	१९	१९५	१	१०	२	६२		६	४६०
वडा अध्यक्ष	२२९१	२५	३१०४	२९	१२०		१०६२	७	१६८	२	६८०८
जम्मा	२५३४	२४७	३४८७	३७४	१२८	१९	१२०४	१२०	१८०	१६	८३०९
प्रतिशत	३०.५	३.०	४२.०	४.५	१.५	०.२	१४.५	१.४	२.२	०.२	१००

स्थानीय तहका प्रमुख पदहरूमा महिलाको सङ्ख्या धेरै कम छ । २०१७ को चुनावमा यी पदहरूमा जम्मा ७७६ महिलाहरू निर्वाचित भएका छन् । सबैभन्दा बढी खस आर्य समूहको ४.५ आदिवासी जनजातिको ३.० मधेसीको १.४ दलितको ०.२ मुस्लिमको ०.२ गरी कुल मुख्य पदहरूको सङ्ख्याको जम्मा ९.३ प्रतिशत हुन आउँछ । धेरैजसो महिलाहरू उपप्रमुख वा उपाध्यक्षको पदमा रहेका छन् । उदाहरणको लागि जम्मा २९२ प्रमुखहरूमा महिला ६ जना छन् भने ४६० अध्यक्षहरूमा ११ जना मात्र महिला छन् ।

प्रमुख पदहरूमा महिलाको प्रतिनिधित्व भने २०२२ मा अधिल्लो चुनावभन्दा घट्न पुगेको छ । २०१७ को चुनावमा ७७६ महिलाहरूले जितेका निर्वाचित भएका थिए भने २०२२ मा यो सङ्ख्या घटेर ६६० हुन गयो ।

तालिका १२: स्थानीयतह प्रमुख पदहरूमा निर्वाचन परिणाम, २०२२

जातजाति	आदिवासी जनजाति		खसआर्य		दलित		मधेसी		मुस्लिम		जम्मा
	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	
प्रमुख	७३	३	१४५	८	३		५४	२	५		२९३
उपप्रमुख	१२	७४	३५	१०५	२	४४	८	४३	३	७	२९३
अध्यक्ष	१७४	५	२०१	७	६		५८		९		४६०
उपाध्यक्ष	५८	१२२	६५	१४४	१	६	१	५६		७	४६०
वडा अध्यक्ष	२३४५	३१	२९७४	२६	१४५	२	१०४२	६	१७०	२	६७४३
जम्मा	२६६२	२३५	३४२०	२९०	१५७	१२	११६३	१०७	१८७	१६	८२४९
प्रतिशत	३२।३	२।८	४१।५	३।५	१।९	०।१	१४।१	१।३	२।३	०।२	१००

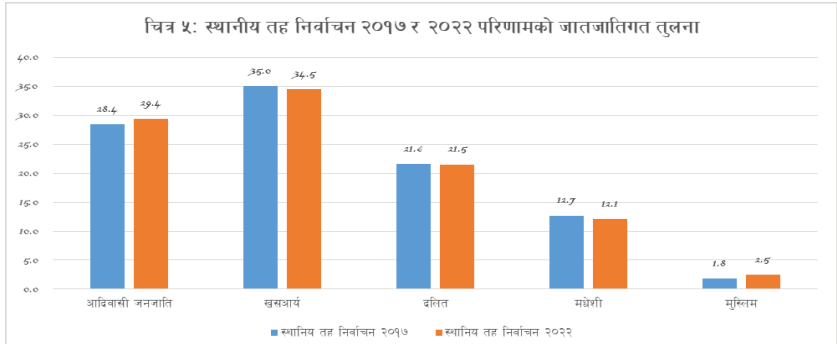
स्रोत: निर्वाचन आयोग २०७९

माथिको तालिकाहरूबाट स्थानीय तहका प्रमुख पदहरूमा जातजातिगत रूपमा दुई चुनावहरूमा उल्लेखनीय घटबढ देखिँदैन । तर २०२२ को स्थानीय चुनावमा समग्र जातिगत नतिजा २०१७ को तुलनामा आदिवासी/जनजाति, दलित र मुस्लिमको स्थानीय तहका प्रमुख पदहरूमा प्रतिनिधित्वमा केही बढ्न गयो भने आदिवासी जनजातिको आफ्नो जनसङ्ख्याको अनुपातमा पुगे तापनि दलित र मुस्लिम निरन्तर रूपमा पछाडि रहेको छ ।

चित्र ५ ले स्थानीय तहका वडा सदस्यहरूको सङ्ख्यासहित जातजातिगत रूपमा २०१७ र २०२२ को निर्वाचन परिणाम देखाउँछ । स्थानीय तहको सबै पदाधिकारीको बनोट हेर्दा आदिवासी जनजातिको प्रतिनिधित्व उनीहरूको जनसङ्ख्याको करिब छ प्रतिशत कम देखिन्छ तर मुख्य पदहरूमा भने आदिवासी जनजातिको प्रतिनिधित्व स्थानीय तहमा उनीहरूको जनसङ्ख्याको समान अनुपातमा रहेको देखिन्छ ।

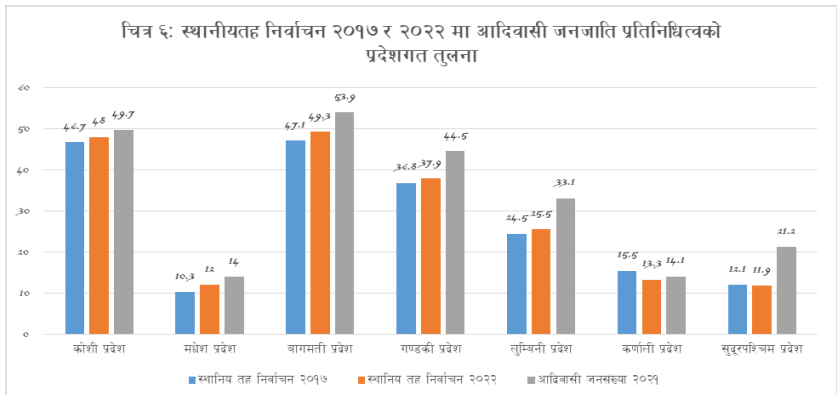
यो चित्रमा दलितको स्थानीय तहका प्रमुख पदहरूमा प्रतिनिधित्व अत्यन्त न्यून रहे तापनि सबै

सदस्यहरू जोडेर हेर्दा भने दलित प्रतिनिधित्व अधिकतम बढेको जस्तो देखिन्छ। उदाहरणको लागि दुबै चुनावहरूमा दलितको समग्र प्रतिनिधित्व २१ प्रतिशतको हाराहारीमा छ। यो दलित जनसङ्ख्याको अनुपातमा करिब सात प्रतिशतले धेरै हो। यस्तो देखिनुको मुख्य कारण वडा सदस्यमा एक दलित महिला सदस्यको लागि आरक्षण गरेकोले हो। यसबाट दलित समुदायको निर्णयकारी भूमिकामा सहभागी हुन सक्यो भन्न सकिँदैन।

स्रोत: निर्वाचन आयोग २०७९

प्रदेशगत हिसाबले आदिवासी जनजाति प्रतिनिधित्वको तुलना गर्दा धेरै प्रदेशहरूमा उनीहरूको प्रतिनिधित्व जनसङ्ख्याको अनुपातमा केही कम देखिन्छ। सुदूरपश्चिम सबैभन्दा पछाडी देखिन्छ भने कर्णाली प्रदेशमा आदिवासी जनजातिको जनसङ्ख्याको अनुपातमा उनीहरूको प्रतिनिधित्व अधिक देखिन्छ। कर्णालीका आदिवासी जनजाति समुदाय बसोबास गर्ने हिमाली स्थानीय पालिकाहरूमा मिश्रीत जातजाति नभएको कारणले यस्तो भएको हुन सक्छ।

स्रोत: निर्वाचन आयोग २०७९

तालिका १३ र १४ मा स्थानीय तह निर्वाचन २०१७ र २०२२ को परिणाम प्रदेश र जातजातिगत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १३: प्रदेशगत स्थानीय तह निर्वाचन परिणाम, २०१७

प्रदेश पद	आदिवासी जनजाति	खसआर्य	दलित	मधेसी	मुस्लिम	जम्मा
कोसी	२८२२	१६७६	११९६	२४९	१००	६०४३
प्रमुख	२९	१७		३		४९
उपप्रमुख	२०	२८		१		४९
अध्यक्ष	५६	२३		६	३	८८
उपाध्यक्ष	५२	२७	१	७	१	८८
वडाअध्यक्ष	६३९	४३६	१	५४	२६	११५६
महिला सदस्य	६८९	३९४	४	५४	१५	११५६
दलित महिला सदस्य			११४५			११४५
सदस्य	१३३७	७५१	४५	१२४	५५	२३१२
मधेस	६७९	२८३	१५३१	३५९१	५२६	६६१०
प्रमुख	१	८	१	६४	३	७७
उपप्रमुख	११	१०	२	४७	७	७७
अध्यक्ष	२	१		५२	४	५९
उपाध्यक्ष	३	१	२	४९	४	५९
वडाअध्यक्ष	१९२	७६	१७	८७७	१०९	१२७१
महिला सदस्य	१८५	६८	७१	८३९	१०७	१२७०
दलित महिला सदस्य			१२५५			१२५५
सदस्य	२८५	११९	१८३	१६६३	२९२	२५४२
बागमती	२७१८	१९५०	११०४	३		५७७५
प्रमुख	१७	२७				४४
उपप्रमुख	१४	२७				४१
अध्यक्ष	४१	३३				७४
उपाध्यक्ष	४१	३३				७४
वडाअध्यक्ष	६०५	५०८	३	१		१११७
महिला सदस्य	६५६	४५७	५	१		१११९
दलित महिला सदस्य			१०६८			१०६८

प्रदेश पद	आदिवासी जनजाति	खसआर्य	दलित	मधेसी	मुस्लिम	जम्मा
सदस्य	१३४४	८६५	२८	१		२२३८
गण्डकी	१४५८	१६६७	८२२		१५	३९६२
प्रमुख	५	२१	१			२७
उपप्रमुख	१०	१६	१			२७
अध्यक्ष	३०	२८				५८
उपाध्यक्ष	३१	२४	३			५८
वडाअध्यक्ष	३६२	४१०	१४		१	७८७
महिला सदस्य	३२९	४१६	११		३	७५९
दलित महिला सदस्य			७२८			७२८
सदस्य	६९१	७५२	६४		११	१५१८
लुम्बिनी	१२५८	१९४६	११५०	६२३	१५६	५१३३
प्रमुख	७	२५		३	१	३६
उपप्रमुख	१२	१९	१	३	१	३६
अध्यक्ष	१८	४१	१	१२	१	७३
उपाध्यक्ष	२३	३६	५	८	१	७३
वडाअध्यक्ष	२७१	५१५	२६	१३७	३४	९८३
महिला सदस्य	३११	४८७	२०	१४४	२१	९८३
दलित महिला सदस्य			९८३			९८३
सदस्य	६१६	८२३	११४	३१६	९७	१९६६
कर्णाली	५७६	२२६०	८९०	१	१	३७२८
प्रमुख	३	२१	१			२५
उपप्रमुख	२	१८	५			२५
अध्यक्ष	१२	४२				५४
उपाध्यक्ष	१०	४४				५४
वडाअध्यक्ष	१५८	५६७	३५			७६०
महिला सदस्य	१४५	५४६	२७			७१८
दलित महिला सदस्य			६५६			६५६
सदस्य	२४६	१०२२	१६६	१	१	१४३६
सुदूरपश्चिम	४६२	२४८४	८८६	१	१	३८३४

प्रदेश पद	आदिवासी जनजाति	खसआर्य	दलित	मधेसी	मुस्लिम	जम्मा
प्रमुख	३	३०	१			३४
उपप्रमुख	२	३१	१			३४
अध्यक्ष	५	४८	१			५४
उपाध्यक्ष	५	४९				५४
वडाअध्यक्ष	८९	६२१	२४			७३४
महिला सदस्य	११६	६००	१७			७३४
दलित महिला सदस्य			७२२			७२२
सदस्य	२४२	११०५	१२०			१४६८
जम्मा	९९७३	१२२६६	७५७९	४४६८	७९९	३५०८५

स्रोत: निर्वाचन आयोग २०७९

तालिका १४ प्रदेशगत स्थानीय तह निर्वाचन परिणाम, २०२२

प्रदेश र पद	आदिवासी जनजाति	खसआर्य	दलित	मधेसी	मुस्लिम	जम्मा
कोसी	२९०७	१५९६	११९७	२४१	११२	६०५३
प्रमुख	२५	२१		३		४९
उपप्रमुख	१७	३०		२		४९
अध्यक्ष	६३	१८	१	३	३	८८
उपाध्यक्ष	५८	२५		४	१	८८
वडाअध्यक्ष	६५६	४१०	५	६०	२६	११५७
महिला सदस्य	७१८	३६५	७	५१	१६	११५७
दलित महिला सदस्य			११५१			११५१
सदस्य	१३७०	७२७	३३	११८	६६	२३१४
मधेस	७९७	५४४	१४५२	३२६४	५६४	६६२१
प्रमुख	८	१७	१	४९	२	७७
उपप्रमुख	१७	८	१	४२	९	७७
अध्यक्ष	५	३		४८	३	५९
उपाध्यक्ष	६	३	१	४५	४	५९
वडाअध्यक्ष	२०२	१४७	१९	७९९	१०४	१२७१

प्रदेश र पद	आदिवासी जनजाति	खसआर्य	दलित	मधेसी	मुस्लिम	जम्मा
महिला सदस्य	२१९	९०	३९	७९२	१३१	१२७१
दलित महिला सदस्य			१२६५			१२६५
सदस्य	३४०	२७६	१२६	१४८९	३११	२५४२
बागमती	२८६३	१७७३	११३०	३८	२	५८०६
प्रमुख	२०	२४		१		४५
उपप्रमुख	२०	२३	१	१		४५
अध्यक्ष	४४	३०				७४
उपाध्यक्ष	४२	३२				७४
वडाअध्यक्ष	६४१	४६२	८	१०		११२१
महिला सदस्य	६६९	४३०	९	१२	१	११२१
दलित महिला सदस्य			१०८४			१०८४
सदस्य	१४२७	७७२	२८	१४	१	२२४२
गण्डकी	१४९३	१५५५	८३३	३४	२२	३९३७
प्रमुख	५	२१	१			२७
उपप्रमुख	७	१८	१	१		२७
अध्यक्ष	३०	२७	१			५८
उपाध्यक्ष	३४	२२	२			५८
वडाअध्यक्ष	३५५	३८१	१३	८	२	७५९
महिला सदस्य	३३९	३८३	१९	१२	५	७५८
दलित महिला सदस्य			७३२			७३२
सदस्य	७२३	७०३	६४	१३	१५	१५१८
लुम्बिनी	१३१०	१९३८	११३७	५५७	१९१	५१३३
प्रमुख	९	२३		२	२	३६
उपप्रमुख	१७	१६	१	२		३६
अध्यक्ष	२१	४२	२	६	२	७३
उपाध्यक्ष	२४	३८	२	७	२	७३
वडाअध्यक्ष	२९५	५०३	२२	१२१	४२	९८३
महिला सदस्य	३४०	४६३	१७	१३१	३२	९८३
दलित महिला सदस्य			९८३			९८३

प्रदेश र पद	आदिवासी जनजाति	खसआर्य	दलित	मधेसी	मुस्लिम	जम्मा
सदस्य	६०४	८५३	११०	२८८	१११	१९६६
कर्णाली	४९४	२२९१	९१०	१५	१	३७११
प्रमुख	४	२०	१			२५
उपप्रमुख	२	२१	२			२५
अध्यक्ष	१०	४२	२			५४
उपाध्यक्ष	११	४३				५४
वडाअध्यक्ष	१२६	५५२	३७	३		७१८
महिला सदस्य	११५	५६४	३३	५	१	७१८
दलित महिला सदस्य			६८१			६८१
सदस्य	२२६	१०४९	१५४	७		१४३६
सुदूरपश्चिम	४५६	२४०४	८७८	९७	१	३८३६
प्रमुख	४	३०				३४
उपप्रमुख	७	२६		१		३४
अध्यक्ष	५	४८	१			५४
उपाध्यक्ष	३	४९	२			५४
वडाअध्यक्ष	९३	५८७	२९	२५		७३४
महिला सदस्य	११७	५८२	१९	१६		७३४
दलित महिला सदस्य			७२४			७२४
सदस्य	२२७	१०८२	१०३	५५	१	१४६८
जम्मा	१०३२०	१२१०१	७५३७	४२४६	८९३	३५०९७

स्रोत : निर्वाचन आयोग २०७९

आदिवासी जनजाति समुदायहरू भित्रको उपस्थितिलाई हेर्दा स्थानीय तह २०१७ र २०२२ मा ४० वटा आदिवासी समुदायको प्रतिनिधि पुन सकेको देखिन्छ। आदिवासी समुदायबाट प्रमुख २०१७ मा ६५ थियो भने २०२२ मा ७६ पुगेको थियो। त्यसै गरी गाउँपालिका अध्यक्ष १६४ बाट २०२२ मा १८० पुगेको थियो। यो अवधिमा वडा अध्यक्ष पनि २३१६ बाट केही बढेर २३७६ भएको थियो।

धेरै जनसङ्ख्या भएका आदिवासी समुदायहरूमध्ये मगर र थारूको प्रतिनिधित्व उनीहरूको जनसङ्ख्याको अनुपातमा पुन सकेको छैन। स्थानीय तहको प्रतिनिधित्व हेर्दा दुवै चुनावमा नेवार समुदायको पनि प्रतिनिधित्व जनसङ्ख्याको अनुपातमा कम देखिन्छ। गुरुङ, राई र

लिम्बूले भने आफ्नो जनसङ्ख्याको अनुपातमा केही बढी प्रतिनिधि पठाउन सकेका छन् । तामाङ समुदायको पनि स्थानीय तहमा प्रतिनिधित्व जनसङ्ख्याको अनुपातमा उत्साहजनक देखिन्छ ।

तालिका १५ र १६ ले सन् २०१७ र २०२२ को स्थानीय तहमा आदिवासी जनजातिको समावेशिताको स्थिति देखाउँछ ।

तालिका १५: स्थानीय तह निर्वाचन परिणाम २०१७ मा आदिवासी जनजाति प्रतिनिधि

आदिवासी जनजाति	स्थानीय तह निर्वाचन २०१७							
	प्रमुख	उपप्रमुख	अध्यक्ष	उपाध्यक्ष	बडा अध्यक्ष	महिला सदस्य	सदस्य	जम्मा
मगर	८	८	२८	३०	४१७	५०८	९५३	१९५२
थारू	१४	१८	१४	१४	३४१	३७२	६७५	१४४८
तामाङ	३	९	२९	३२	४८५	४५०	९६१	१९६९
नेवार	१८	१८	१२	१२	२७३	२८१	५७६	११९०
राई	१०	९	२५	२७	२१२	२३१	४३७	९५१
गुरुङ	१	४	१४	२४	२४८	२२९	४१५	९३५
लिम्बू	८	१	१७	१२	१४४	११६	२४९	५४७
धानुक					५	५	१७	२७
राजवंशी			१	२	१९	९	४१	७२
शेर्पा	२		३	१	३४	४३	१००	१८४
कुमाल					७	२२	२८	५७
भुजेल		१	१	१	८	२२	२९	६२
माफ्ती		१	१	२	१२	२४	५२	९२
चेपाङ					११	१५	३३	५९
दनुवार		२			१०	९	१८	३९
सुनुवार			२	२	१९	२५	३४	८२
सन्थाल							१	१
भागाङ					१	७	११	१९
गनगाई			१		३	४	१०	१८
थामी			१		७	८	१५	३१
धिमाल					७	१	५	१३
ताजपुरीया					२	१	७	१०

आदिवासी जनजाति	स्थानीय तह निर्वाचन २०१७							
	प्रमुख	उपप्रमुख	अध्यक्ष	उपाध्यक्ष	वडा अध्यक्ष	महिला सदस्य	सदस्य	जम्मा
दराई					२	६	४	१२
याख्खा			१		१		२	४
भोटे			११	२	१६	७	१८	५४
पहरी					१	४	६	११
छन्त्याल			१	१	८	७	१७	३४
थकाली			२	२	१६	८	१८	४६
बोटे						१	१	२
ह्योल्मो							१	१
बराम					२	३	७	१२
जिरेल	१				१	३	६	११
दुरा					२	२	६	१०
मेचे					२	१	४	७
राजी						१	१	२
लेप्चा						२	२	४
हाय						३	१	४
सुरेल						१		१
जम्मा	६५	७१	१६४	१६५	२३१६	२४३१	४७६१	९९७३

स्रोत: निर्वाचन आयोग २०७९

२०१७ सँग तुलना गर्दा स्थानीय तह २०२२ मा आदिवासी जनजाति समुदायहरूभित्रको उपस्थितिमा कुनै उल्लेख्य भिन्नता छैन। करिब ४० को हाराहारीमा आदिवासी समुदाय सहभागी भएको पाइयो भने लगभग १२ समुदायको मात्रै प्रमुख वा अध्यक्ष भए तापनि ३० भन्दा बढी आदिवासी समुदायले आफ्ना प्रतिनिधि वडा अध्यक्षको रूपमा पठाएका छन्।

स्थानीय तहमा प्रतिनिधि भएका अन्य आदिवासी समुदायहरूमा किसान, कुमाल, गनगाई, चेपाङ, छन्त्याल, जिरेल, भगाङ, ताजपुरिया, थकाली, थामी, दनुवार, दराई, दुरा, धानुक, धिमाल, पहरी, बराम, बोटे, भुजेल, भोटे, माभी, मेचे, याख्खा, राजवंशी, राजी, लेप्चा, व्यासी, शेर्पा, सन्थाल, सुनुवार, सुरेल, हायु र ह्योल्मो रहेका छन्। सूचीकृत आदिवासी जनजातिहरूमध्ये स्थानीय तहमासमेत आठपहरिया, तोप्केगोला, पत्थरकट्टिया/कुसवाहा, फ्री, बनकरिया, मुगाल, मुण्डा, राउटे, ल्होपा, ल्होमी, र वालुङ समुदायका प्रतिनिधि देखिएका छैनन्।

तालिका १६ : स्थानीय तह निर्वाचन परिणाम २०२२ मा आदिवासी जनजाति प्रतिनिधि

आदिवासी जनजाति	स्थानीय तह निर्वाचन २०२२							
	प्रमुख	उपप्रमुख	अध्यक्ष	उपाध्यक्ष	वडा अध्यक्ष	महिला सदस्य	सदस्य	जम्मा
मगर	८	११	३४	३९	४६८	५०७	९६५	२०३२
थारू	१५	२६	१५	१९	३२६	३९९	६५४	१४५४
तामाङ	९	१४	३५	३५	४८४	४८२	१०१३	२०७२
नेवार	२२	१६	१२	९	३१२	२९४	५९७	१२६२
राई	५	६	२५	२४	२१३	२४४	४५९	९७६
गुरुङ	३	४	२०	२५	२२९	२०९	४२०	९१०
लिम्बू	९	२	१९	१४	१५३	११९	२५३	५६९
धानुक		१			५	२	३२	४०
राजवंशी	१	१	२	१	१५	२२	४३	८५
शेर्पा	१	१	६	३	३४	४५	११२	२०२
कुमाल					४	२४	४२	७०
भुजेल		१	१	१	११	३०	३५	७९
माझी	१			१	१५	२६	५६	९९
चेपाङ					१२	१४	४०	६६
दनुवार		१			६	११	२३	४१
सुनुवार		१	२	१	२६	२६	४७	१०३
सन्थाल				१	१	१	१	४
भागड				१	३	८	१३	२५
गनगाई	१				२	३	९	१५
थामी				१	४	१२	१६	३३
धिमाल					१	३	९	१३
ताजपुरिया					१	२	८	११
दराई		१			१	२	८	१२
भोटे			६	३	१८	७	१५	४९
पहरी					१	५	१०	१६
छन्त्याल				१	११	६	१७	३५
थकाली			२	१	१२	९	१४	३८

आदिवासी जनजाति	स्थानीय तह निर्वाचन २०२२							
	प्रमुख	उपप्रमुख	अध्यक्ष	उपाध्यक्ष	वडा अध्यक्ष	महिला सदस्य	सदस्य	जम्मा
बोटे							२	२
हयोल्मो					१	१		२
बराम					१	६	५	१२
जिरेल	१				३	५	४	१३
व्यासी						१		१
दुरा					२	३	३	८
मेचे							१	१
राजी							२	२
लेप्चा					१		२	३
हायु						१	२	३
किसान						८	१	९
जम्मा	७६	८६	१७९	१८०	२३७६	२५३७	४९३३	१०३६७

स्रोत: निर्वाचन आयोग २०७९

निष्कर्ष

लोकतन्त्रमा समावेशी राजनीतिक प्रतिनिधित्वको अपरिहार्यता, त्यसको निमित्त भएका संवैधानिक व्यवस्था र सङ्घीयता कार्यान्वयन पछिका दुई चुनावको नतिजालाई लैङ्गिक तथा जातजातिगत रूपमा हामीले केलाएर हेर्छौं। राजनीतिक प्रतिनिधित्वका हिसाबले सङ्घीयतापछिको दुई चुनावका नतिजाले के देखाउँछ ? आदिवासी जनजाति समुदायबाट राजनीतिक प्रतिनिधिहरू चुनिने प्रवृत्ति कस्तो देखियो र अझै पछाडी को छाडिएका छन् भन्ने कुरा यसबाट देख्न सकिन्छ। यो विश्लेषणले राजनीतिक प्रतिनिधित्व र सहभागितालाई समावेशी र अर्थपूर्ण बनाउन अब के गर्नुपर्छ भन्नेबारे छलफल गर्न पनि सघाउँछ।

निष्कर्षमा चारवटा बुँदाहरू चर्चा गर्नु उपयुक्त देखिन्छ। पहिलो, सङ्घीयतापछिको दुई चुनावहरूले आदिवासी जनजातिलगायत सीमान्तकृत समुदायहरूको लागि लोकतान्त्रिक प्रक्रियामा भाग लिने अवसर दियो। विभिन्न सिमाहरूको बाबजुद पनि जुन मात्रामा उनीहरूले संघ, प्रदेश र स्थानीय गरी तिनै तहको निर्वाचनमा सहभागी हुने र निर्वाचित हुने प्रयास गरे यसले उनीहरूको राजनीतिक चेतनाको वृद्धिको सङ्केत गर्छ। नेपालमा २००८ को संविधान सभाको चुनावले दक्षिण एशियामा नै उदाहरणीय र ऐतिहासिक रूपमा समावेशी संविधान सभा

बनेको थियो । यस संविधान सभामा आदिवासीहरूको प्रतिनिधित्व उनीहरूको जनसङ्ख्याको अनुपातमा ३६ प्रतिशत पुगेको थियो ।

सङ्घीयतापछिको दुई चुनावमा जनसङ्ख्याको अनुपातमा नपुगे तापनि आदिवासी जनजातिको प्रतिनिधित्व तिनै तहमा लगभग ३० प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको छ । हुन त यो सन् २००८ को संविधान सभाको प्रतिनिधित्वको तुलनामा मात्र नभै १९९० को परिवर्तनपछि भएको पहिलो चुनावको नतिजाभन्दा पनि कम नै हो । २००८ को संविधान सभापछिको तिन वटा चुनावहरूमा आदिवासीलगायत सीमान्तकृतहरूको प्रतिनिधित्व खस्किदो देखिन्छ । यसका विभिन्न कारणहरू छन् । यी चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्नु आवश्यक छ ।

दोस्रो समानुपातिक प्रणाली साँच्चिकै सीमान्तकृत समुदायका प्रतिनिधिहरू चयनको लागि उपयोग हुन सकेको छैन । राजनीतिक प्रतिनिधित्व समानुपातिक समावेशी अपेक्षाकृत हुन नसक्नुको मुख्य कारण समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबाट हुने प्रतिशतलाई घटाउनु र भएको समानुपातिकको व्यवस्थालाई सही तरिकाले कार्यान्वयन नगर्नु हो । २००८ संविधान सभामा पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीबाट ४० प्रतिशत र समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीबाट ६० प्रतिशत तोकनाले र समानुपातिक प्रणालीका उसको उद्देश्य अनुरूप इमान्दारीतापूर्वक सीमान्तकृत समुदायका प्रतिनिधिहरू छानिनाले पहिलो संविधान सभा ऐतिहासिक बनेको थियो । सङ्घीयतापछिका संसद् र प्रदेशको निर्वाचनको लागि समानुपातिकको सङ्ख्या घटाएर ४० प्रतिशत मात्र पुऱ्याएन, समानुपातिक सिटमा सीमान्तकृतबाहेक खुला प्रतिस्पर्धाबाट आउन सक्ने खसआर्य समूहलाईसमेत राखियो । पहिलो संविधान सभाको चुनावको अनुभवबाट नेपालमा समन्यायिक भएको साबित भइसकेकाले समानुपातिक प्रणाली फेरि ६० प्रतिशत गर्नुपर्ने र समानुपातिकमा जनसङ्ख्याको अनुपातमा नपुगेका र प्रतिस्पर्धा गर्न नसक्ने समूहको लागि सुरक्षित गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसै गरी स्थानीय तहको निर्वाचनलाई पनि प्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणालीबाट मात्र गर्ने नभएर आरक्षणबाट निर्णायक पदहरूमा महिला तथा सीमान्तकृत समुदायको उपस्थिति सुनिश्चित गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

तेस्रो आदिवासी समुदायभित्र अहिले पनि स्थानीय तहमासमेत समावेश हुन नसकेका सङ्कटग्रस्त र धेरै अति सीमान्तकृत समुदायहरू रहेका छन् । कतिपय अधिक जनसङ्ख्या भएका तामाङ, मगर र थारू जस्ता आदिवासीहरू निरन्तर रूपमा आफ्नो जनसङ्ख्याको अनुपातमा आफ्ना प्रतिनिधिहरू पठाउन सकेका छैनन् तर केही आदिवासी समुदायहरू आफ्नो जनसङ्ख्या बराबर वा त्यसभन्दा केही माथि प्रतिनिधि पठाउन वा खुला प्रतिस्पर्धा गर्न सक्षम छन् । आदिवासी जनजाति समुदायको हकमा एकै किसिमको मापदण्ड नभई निश्चित समुदायको आवश्यकताअनुसार रणनीति बनाउनु पर्ने देखिन्छ ।

आदिवासीको कोणबाट समावेशिताको परिभाषा केवल मूलधारका राजनीतिक दलको सदस्यको रूपमा प्रतिनिधि बन्नुमा सीमित हुनु हुँदैन। यस्तो समावेशिताले यदि आदिवासी समाजको पहिचान र स्वायत्तताको अधिकारलाई खुम्च्याउँछ भने यो आदिवासी अधिकारको लागि प्रतिकूल हुन सक्छ तर यदि राजनीतिक प्रतिनिधित्व बढेमा र ती प्रतिनिधिहरूले आफूले प्रतिनिधित्व गरेका समुदायप्रति उत्तरदायी हुँदै उनीहरूको हकहित र सामाजिक न्यायको निमित्त नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गरेमा यस्तो प्रतिनिधित्वले वर्तमान राज्य संरचना भित्रै आदिवासी जनजातिको स्वशासन र स्वायत्तताको माग पूरा गर्दै देशमा लोकतन्त्रलाई अभ्रम मजबुत गर्न सक्छ।

राजनीतिक निकायहरूमा प्रतिनिधि भएका आदिवासी जनजाति अगुवाहरूले आफ्नो जिम्मेवारीबमोजिम सीमान्तकृत समुदायको हितमा के कस्ता कामहरू गरे भन्नेबारे छुट्टै अध्ययन हुन जरुरी छ। आदिवासी जनजाति समुदायबाट तर राजनीतिक दलको अन्तरगत प्रतिनिधित्व भएकाले सम्बन्धित समुदायबारे नबोलेको वा बोल्न नसकेको गुनासाहरू आइरहेका छन्। यस सन्दर्भमा आदिवासी जनजाति प्रतिनिधिहरूलाई उक्त समुदायको हितमा काम गर्न कस्ता अवसर र बाधाहरू छन् भन्ने पनि यस सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण हुन्छ।

अन्तिम, थोरै जनसङ्ख्या भएका र छरिएर रहेका आदिवासी जनजातिहरूको अर्थपूर्ण राजनीतिक प्रतिनिधित्व र सहभागिता जुटाउन र उनीहरूको स्वशासनको अधिकार प्रत्याभूत गर्न समावेशिताबाहेक अन्य व्यवस्था पनि गर्नु आवश्यक छ। संविधानमा व्यवस्था भइसकेको स्वायत्तताको प्रावधान हालसम्म कार्यान्वयन हुन सकेको छैन। त्यसैले समानुपातिक समावेशिता, स्वायत्ततालगायतका लोकतन्त्रिक मान्यताहरूलाई निरन्तर बढावा दिँदै सङ्घीयतापछि देखिएको चुनौतीपूर्ण तर सकारात्मक पक्षबाट अगाडि बढ्नु जरुरी छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- Bhattachan, Krishna (2009). *Sanghiyata, Atmanirnayako Adhilar ra Jatiya Swayattata*. Kathmandu: Nepal Federation of Indigenous Nationalities.
- Biswokarma, JB (2023). *Election Results 2022: Data Analytics on the Status of Gender and Social*. Kathmandu: Dignity Initiative.
- CDA. 2020. *State of inclusive governance: A study on participation and representation after federalization in Nepal*. Kathmandu: Central Department of Anthropology, Tribhuvan University.
- Gurung, Harka (2003). "Janajati and Dalit: The Subjugated in Governance." In: Mukti Rijal, ed., *Readings on Government and Development vol II*.

(Kathmandu: Institute of Governance and Development): 1-13

- Hachhethu, Krishna (2023). *Nation-Building and Federalism in Nepal*. New Delhi: Oxford University Press.
- Htun, Mala, and Juan Pablo Ossa. 2013. 'Political Inclusion of Marginalized Groups: Indigenous Reservations and Gender Parity in Bolivia.' *Politics, Groups and Identities* 1(1): 4–25.
- Kymlicka, Will (1995). *Multicultural citizenship: A liberal theory of minority rights*. Oxford: Clarendon Press.
- Lawoti, M. (2007). Political exclusion and the lack of democratisation: Cross-national evaluation of Nepali institutions using a majoritarian–consensus framework. *Commonwealth & Comparative Politics*, 45(1), 57–77.
- Neupane, Govind (2000). *Nepal ko Jatiye Prasna: Samajik Banot ra Sajhedhariko Sambhavana*. Kathmandu: Centre for Development Studies. Oommer, T.K
- Pandeya, Ganesh Prasad and Tatsuo Oyama (2019): The question of equal representation of citizens in the legislature of Nepal: rhetoric and reality, *Asian Journal of Political Science*
- Phillips, Anne (1995). *The Politics of Presence*. Oxford: Clarendon Press.
- Pitkin, Hanna (1967). *The Concept of Representation*. Los Angeles, CA: University of California Press.
- Rawls, John (1971). *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Stephen Cornell & Miriam Jorgensen (2019) What are the Limits of Social Inclusion? Indigenous Peoples and Indigenous Governance in Canada and the United States, *American Review of Canadian Studies*, (49)2:283-300.
- Tamang, M.S. (2013). Perspectives on Social Inclusion and Research in Nepal. In O. Gurung, M. S. Tamang & M. Turin (Eds.), *Perspective on Social Exclusion and Inclusion* (pp. 11-37). Kathmandu: Central Department of Sociology/Anthropology, Tribhuvan University.
- Vollan, K. (2015). *Elections in Nepal, identifying the politically excluded groups, a study of the parliamentary election results from 1991 to 2013*. Kathmandu: Himal Books.

Williams, Melissa (1998). *Voice, Trust, and Memory: Marginalized Groups and the Failings of Liberal Representation*. Princeton, NJ: Princeton University.

Young, Iris Marion (2000). *Inclusion and Democracy*, Oxford: Oxford University Press.

लेखक परिचय

१. डा. कृष्ण भट्टचन

डा. कृष्ण भट्टचन समाजशास्त्री तथा आदिवासी विज्ञ तथा अभियन्ता हुनुहुन्छ। उहाँले संयुक्त राज्य अमेरिकाको क्यालीफोर्निया विश्वविद्यालय, वर्कलेबाट समाजशास्त्रमा विद्यावारिधि गर्नुभएको छ। उहाँ त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा सन् १९८१ मा स्थापित समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्र केन्द्रीय विभागको संस्थापक प्राध्यापकहरूमध्ये एक र उक्त विभागको पूर्व विभागीय प्रमुख हो। उहाँ त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट सेवा निवृत्त भएपछि नेपालका आदिवासीहरूको मानव अधिकारसम्बन्धी वकिल समूह (लाहुर्निप) मा विज्ञ, सल्लाहकारको रूपमा आबद्ध हुनुहुन्छ। उहाँले आदिवासी, आदिवासी महिला, दलित, लैङ्गिक सवालहरूमा अध्ययन, अनुसन्धान गर्नुभएको छ। उहाँका कैयौं पुस्तक तथा सयौं लेख रचनाहरू नेपाली, अङ्ग्रेजी, केही जर्मन, जापानी र स्पेनिस भाषामा अनूदित र प्रकाशित छन्। डा. भट्टचनको हालैको कृति Customary Self-Government Systems of the TaMhang (Thakali) Nation ("तम्हाङ्ग (थकाली) राष्ट्रको प्रथाजनित स्वशासन पद्धति") एसिया इन्डिजिनियस पिपुल्स प्याक्ट फाउण्डेशनले प्रकाशित गरेको छ। इविया (IWGIA) को वर्ष पुस्तक द इन्डिजिनियस वर्ल्ड २०११ (The Indigenous World 2011) को संस्करणदेखि हरेक वर्ष नेपालसम्बन्धी उहाँको लेख प्रकाशित छ। उहाँले यूएनडिपी, आईएलओ, डानिडा, एस्पन् भीलगायतका कैयौं अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूमा परामर्श अध्ययन अनुसन्धान गर्नुभएको छ।

२. अधिवक्ता शंकर लिम्बू

अधिवक्ता शंकर लिम्बू मानव अधिकार संरक्षण तथा आदिवासी अधिकार, प्रवर्धन र प्रतिरक्षामा करिब ३० वर्ष अगाडिदेखि निरन्तर कार्यरत हुनुहुन्छ। उहाँले वकिलको हैसियतमा रहेर समुदाय, राष्ट्रिय, क्षेत्रीय (एसिया क्षेत्र) र अन्तर्राष्ट्रिय तहमा आदिवासीहरूको कानुनी तथा मानव अधिकारको उल्लङ्घनका विषयमा लेख्ने, अनुसन्धान गर्ने, मुद्दामामिला र बहस पैरवीको कार्य गर्दै आउनु भएको छ साथै संस्थागत संलग्नतामा रहेर नेपालका आदिवासीहरूको मानव अधिकारसम्बन्धी वकिल समूह (लाहुर्निप) आबद्ध र कानुनी पेसामा सामुदायिक ल फर्म रिसर्च दब्लू: फर्म चलाइरहुनु भएको छ। उहाँले आदिवासीहरूको मानव अधिकार तथा कानुनी अधिकारसँग सम्बन्धित, नीतिगत अध्ययन गरी कानुन तथा नीति परिवर्तनमा काम गर्दै आउनु भएको छ। उहाँका आदिवासी भूमि तथा प्राकृतिक स्रोत, संवैधानिक अधिकार, प्रथाजनित कानुनको विषयमा अध्ययन अनुसन्धान तथा लेखहरू प्रशस्तै प्रकाशित भएका छन्। उहाँले कानुनमा एल.एल.एम र राजनीति शास्त्रमा एम.ए.गर्नु भएको छ भने आइ.एल.ओ जेनेभाबाट आदिवासी अध्ययन (फेलोसिप), कोलम्बिया युनिभर्सिटी यु.एसमा भिजिटिङ स्कलर्स तथा पिलनेट फेलोसिप, डिस्टिङ्ग्विस्ट हम्फ्री फेलो समेत पाउनु भएको छ।

३. अधिवक्ता अमृता थेबे

अमृता थेबे नेपाल ल क्याम्पस भृकुटीमण्डपबाट बी.एल. र काठमाडौं स्कुल अफ ल भक्तपुरबाट एल.एल.एम.उत्तीर्ण गर्नुभएको हो । साथै अमृता थेबे समाजसेवी पनि हुनुहुन्छ । अमृता थेबे लिम्बुवान आन्दोलन पहिचानको आन्दोलनमा लामो समयसम्म होमिनु भएको हो । उहाँले पिछडिएका, आर्थिक अवस्था कमजोर भएका महिलाहरूलाई निःशुल्क कानुनी सेवा प्रदान गर्दै आउनु भएको छ साथै उहाँले लिम्बू जातिको प्रथाजनित कानुनमा पुस्तक पनि लेख्नु भएको छ । उक्त पुस्तक लिम्बू समुदायमा प्रथाजनित कानुनहरू, अभ्यासहरू के कस्ता थिए र तुम्याङ प्रणाली अहिले कसरी लोपोन्मुख हुँदै गयो भन्ने विषयमा गहन अनुसन्धान गरेर लेख्नु भएको छ । उहाँ अहिले आदिवासी मानवअधिकारबारे वकालत गर्दै आउनु भएको छ र आफ्नो कम्प्युनिटी ल फर्ममा आबद्ध हुनुहुन्छ । साथै विभिन्न संघसंस्थामा रहेर समाजसेवा गर्दै आउनु भएको छ र आदिवासीहरूको भूमि, कानुन, अधिकार र आर्थिक अधिकारसम्बन्धी अनुसन्धानहरू गर्नुभएको छ ।

४. अधिवक्ता इन्दिरा श्रीस मगर

बाग्लुङ जिल्ला बरेङ गाउँपालिका स्थायी घर भई हाल ललितपुरमा बसोबास गर्दै आउनु भएका श्रीस मगरले त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाल ल.क्याम्पस भृकुटीमण्डपबाट बी.एल. र पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय स्कुल.अफ.ल भक्तपुरबाट एल.एल.एम. (मानव अधिकार तथा लैङ्गिक न्यायसम्बन्धी) गर्नु भएको छ । २०५३ सालमा अधिवक्ता हुनु भई आदिवासी महिला कानुनी सचेतना समूहको सस्थापक महासचिवको रूपमा रहँदै हाल उक्त सस्थाको अध्यक्ष पदमा रहनुभएको छ । उहाँले विशेष आदिवासी महिलाहरूको सामूहिक अधिकार, लैङ्गिक न्याय, वातावरणीय न्याय प्राकृतिक स्रोत साधनमा पहुँचसम्बन्धी वकालत गर्दै आउनु भएको छ । अधिवक्ता श्रीस मगरले राज्यको समावेशी नीति तथा कार्यक्रमको व्यवस्था र उपलब्धिहरू REDD + नेपालमा यसको कार्यान्वयनसम्बन्धी एक अध्ययन, तनहु जलविद्युत् परियोजनाबाट प्रभावित भिमाद नगरपालिका र रिसिङ्ग गा.पा.का आदिवासी महिला समुदायको जलवायु सङ्कटसम्बन्धी धारणा एक अनुसन्धानात्मक अध्ययन, CEDAW Policy Brief, अध्ययन लेख्नु भएको छ । उहाँ अहिले आदिवासी महिलाहरूको मानवअधिकार (प्राकृतिक स्रोत साधन) संरक्षणसम्बन्धी सचेतना, वकालत गराउदै आउनु भएको छ र आफ्नो CLRC PVT लफर्ममा आबद्ध हुनु हुन्छ । साथै विभिन्न संघसंस्थामा रहेर समाजसेवा गर्दै आउनु भएको छ ।

५. डा. तारामणि राई

भाषा विज्ञानमा विद्यावारिधि गर्नुभएका डा. तारामणि राई त्रिभुवन विश्वविद्यालय भाषा विज्ञान विभागका उप-प्राध्यापक हुनुहुन्छ। उहाँका किरात स्थाननाम (सहलेखन), A Grammar of Koyee, कोयी-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोश, दुरा भाषाको शब्दकोश र व्याकरणलगायत आधा दर्जन कृतिहरू प्रकाशित छन्। उहाँका राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय जर्नलहरूमा समेत दुई दर्जन बढी लेखहरू प्रकाशित छन् साथै केही जर्नलहरू सम्पादन गरेका छन्।

Email: tara.raai@cdl.tu.edu.np

६. डा. मुक्त सिंह तामाङ

काभ्रेपलान्चोक जिल्ला रोशी गाउँपालिकाको खार्पाचोकमा जन्मेका डा. मुक्त सिंह तामाङ मानवशास्त्री हुन। उनी मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा प्राध्यापन गर्दछन्। उनको अनुसन्धान नेपाली समाज, संस्कृति तथा विकास, समावेशिता, सामाजिक आन्दोलन र तामाङ इतिहास तथा आदिवासी जनजाति अधिकार विषयमा केन्द्रित छ। विभिन्न विषयहरूमा लेखिएको उनका लेखहरू राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय जर्नल तथा पुस्तकहरूमा प्रकाशित छन्। उनले संयुक्त राज्य अमेरिकाको कोर्नेल विश्वविद्यालयबाट विद्यावारिधि गरेका हुन। उनले जवहारलाल नेहरू विश्वविद्यालय नयाँ दिल्ली, गोल्डस्मिथ कलेज युनिभर्सिटी अफ लण्डन तथा न्यु स्कूल अफ सोसल रिसर्च न्युयोर्कमा भिजिटिङ फेलोका रूपमा काम गरेका छन्।

७. सरीना गुरुङ

पर्वत जिल्लामा जन्म भई हाल काठमाडौँमा बसोबास गर्दै आउनु भएका सरीना गुरुङ आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानमा दुई दशकदेखि शाखा अधिकृतको रूपमा कार्यरत हुनुहुन्छ। उहाँले त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट समाजशास्त्रमा स्नातकोत्तर गर्नुभएको छ भने उहाँको दुरा जातिको चिनारी कृति आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित भएको छ। साथै प्रतिष्ठानबाट प्रकाशन भएका जर्नल, बराम जातिको चिनारी, Ethnic Politics in Nepal, मगर संस्कृति पद्धति, डोम्बा शेर्पा वंशावली, थुँगा मातृभाषा कविता सङ्ग्रहलगायत प्रशस्तै पुस्तकहरूको सम्पादनका साथै पुस्तकहरूको प्रबन्ध सम्पादन पनि गरिरहनु भएको छ। प्रतिष्ठानद्वारा सम्पन्न गरिने अध्ययन अनुसन्धानको संयोजकको रूपमा उहाँ कार्यरत हुनुहुन्छ।